

CIJENA 50,00 kn

KNJIŽEVNA REPUBLIKA, časopis za književnost
Izdavači *Hrvatsko društvo pisaca i Profil*
Glavni i odgovorni urednik *Velimir Visković*
Ureduju *Branimir Donat, Tonko Maroević, Sibila Petlevski, Velimir Visković*
Lektorica *Jasna Bašić*
Korektor *Ivica Kihalić*

Kompjutorski slog *Durieux* d. o. o.
Tisk *Profil*

Uredništvo Basaričekova 24, 10000 Zagreb

Godišnja pretplata 200,00 kn • Cijena dvobroja 50,00 kn • Godišnja pretplata
za europske zemlje 50 eura; za ostatak svijeta 70 eura. Uplata na račun kod
Centar banke 2382001-1100021653.

KNJIŽEVNA REPUBLIKA

ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

Daša Drndić: O, Gorizia, tu sei maledetta, 3

OGLEDI, ISTRAŽIVANJA

Rujana Čimbur: Konstrukcija ženskoga identiteta u romanu »Sula« Toni Morrison, 19

Ariella Fabrio: Interpretacija svijeta na ženski način u Dacije Maraini, 36

Slavica Jakobović Fribec: Marija Jurić Zagorka: protagonistica nenapisane povijesti hrvatskog feminizma, 43

Bernarda Katušić: Totem totalnog čovjeka, 53

Jadranka Pintarić: Šopingholičarke, plavuše i sponzoruše ili *Chick lit* u simulakru, 65

NOVE PJESME

Lidija Vukčević: Lažni futur, 74

PAUL VIRILIO

Žarko Paić: Brzina, svjetlost, apokalipsa, 97

David Cook: Paul Virilio: Politika 'realnog vremena', 107

Paul Virilio: Javni osjećaj, 131

KLOPKA ZA USPOMENE

Maja Bošković-Stulli: Drenovac, 157

GODIŠTE IV

Zagreb, svibanj–lipanj 2006. Broj 5–6

POEZIJA U PRIJEVODU

- Darija Žilić: Iz pjesništva suvremenih arapskih autorica, 163
Amal al-Juburi, 165
Dhabya Khamees, 166
Lisa Suhair Majaj, 168
Claire Gebeyli, 169
Thurayya al-Urayyid, 171
Mohja Kahf, 172
Amina Said, 173
Nazik al-Mala ika, 174
Venus Khoury-Ghata, 175
Naomi Shihab Nye, 176
Munia Samara, 177
Etel Adnan, 179

KRITIKA

- Marijan Krivak: Akutna pitanja suvremenosti
(Žarko Paić: *Politika identiteta. Kultura kao nova ideologija*), 181
Jadranka Pintarić: Mučan teret neokajane ljubavi
(Dora Kinert Bučan: *Zamalek*), 185
Marina Protrka: Globalnost kao glomicidnost
(Jean-Luc Nancy: *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*), 189
Ljerka Shiffler: Šopova filozofska slika svijeta
(Fedora Ferluga-Petronio: *Kozmički svijet Nikole Šopa. Život i rad metafizičkog pjesnika*), 191
Snježana Kordić: Upute jezičnim cenzorima
(Andela Frančić, Lana Hudeček, Milica Mihaljević: *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*), 194
Mateo Žagar: Pjesme starih (istarskih) Slavena
(Igor Grbić: *Istria glagoljušta*), 208
Snježana Kordić: Purizam u jeziku
(Nils Langer i Winifred Davies: *Linguistic purism in the Germanic languages*), 211
Josip Danolić: Muka srpsko-hrvatskoga po Greenbergu
(Robert D. Greenberg: *Jezik i identitet na Balkanu, raspad srpsko-hrvatskoga*), 216
Marina Protrka: Bjelina papira i crnilo riječi
(Nives Opačić: *Iza riječi. Prtinom i cijelcem*), 219

Daša Drndić

O, Gorizia, tu sei maledetta

Svibanj je 1915. Italija više nije neutralna. Od Austrougarske ne dobiva Trentino, Južni Tirol i Istru, što traži kao nagradu za ostajanje po strani. Ali ratovi malo koga ostavljaju po strani. Stoga, uvrijedena, Italija vodi tajne pregovore s Antantom, nakon kojih prelazi na njenu stranu. U ratu uvijek postoje sukobljene strane. Veliki rat bio je sukob dviju strana s istim ciljem. S ciljem da se osvoji svijet. Za sebe. Za jednu stranu. Stupanjem u rat na strani Antante, Italija ponovno traži: Trentino, Trst, Slovensko primorje, Istru, dio Dalmacije i Albanije, kao i pravo na turske pokrajine Adaliju i Smirnu, proširenje kolonija u Africi i tako redom. Mnogo traži. Ono što nakon Prvog rata nije dobila, Italija je pokušala nadoknaditi u Drugom. Ratovi su velike igre. Razmaženi dječaci pomicu figurice olovnih vojnika na svojim šarenim kartama. Ucrtavaju dobitke. Kao u »Monopolyju«. Onda odlaze na spavanje. Karte lete nebom kao avioni od papira, liježu na gradove, polja, planine i rijeke. Poklope ljudi, razmjesti ih po unaprijed ucrtanim crvenim točkicama. Kao u madioničarskom triku, svaki čovjek postane kositrena figurica, u ratu, figurica koju dječaci razmještaju, sele, tamo–amo, zajedno s njihovim kućama i njihovim glupim snovima. Karte razmaženih dječaka prekrivaju ono što je bilo, zakopavaju prošlost. Kad se igra završi, dječaci se odmaraju. Dolaze povjesničari koji okrutne igre nezasitnih mangaša pretvaraju u laž. Stvara se nova prošlost koju će novi dječaci ucrtavati u nove karte kako igra nikada ne bi završila.

Italija pristaje uz Antantu. Stvara se nova fronta — Talijanska. Na Soči se vode velike bitke. Soča prolazi kroz Goricu, Goriziju, Görz, Goritz. Soča, Isonzo, rijeka je čudesno tirkizne boje. U svom koritu ona čuva povijest koja povjesničarima izmiče. Soča je rijeka nalik na čovjeka. Čas tiha, čas ljuta. Kad je ljuta, dobiva veliku snagu. Kad je tiha, pjeva. Godine 1915. Talijani vode četiri strašne bitke na Soči. Godine 1916., u šestoj bitci na Soči (bilo ih je jedanaest–dvanaest) Talijani konačno zauzimaju Goriziju. Viču *Viva! Evviva Italia!* Soča je crvena. Obnevidjela. Kiše kažu, mi ćemo ti izlijevati rane. Kiše se uvlače u

Soču žestoko, kao podivljali ljubavnici. Soča šuti. Njene blatom i krvlju zamucene vode rastu a kiše ih ne uspijevaju očistiti. Na njenom dnu kotrljaju se kosti koje, kao golema čegrtaljka, remete njen san. Do danas.

Soča je tekuća arhiva povijesti; skladište ratova i ljubavi, legendi i mitova. Ona je koronarna arterija koja hrani svoje obale, koja drži svoje organe na okupu da se ne raspu. Ona je čudesna zraka kozmosa u kojoj svjetluca trajanje. Ona je premrežena mostovima koji kao raširene ruke pozivaju u zagrljaj. Pjeva Ungaretti: *Questo e l'Isonzo/ e qui meglio/ mi sono riconosciuto/ docile fibre/ dell'universo...*

4

Početkom srpnja 1906., strastveni lovac nadvojvoda Franz Ferdinand nevoljko odlaže puške i napušta svoj omiljen dvorac u Konopištu. Dvorac u Konopištu leži u gustoj borovoj šumi središnje Boemije okružen bogatim lovištima. Iznutra, dvorac je presvučen u skupu kožu i mahagoni i ispunjen gomilom Ferdinandovih lovačkih trofeja. Ferdinand je najviše obožavao loviti bizone. Dvijema svojim lovačkim ekspedicijama u Poljsku zamalo je istrijebio evropskog bizona kao vrstu. Dvorac je zapravo otmjeno i skupocjeno groblje životinja. Ferdinand vodi računa o prepariranju svojih žrtava. U Konopištu, na tisuće posmrtnih ostataka njegovih žrtava brižljivo se pune i slažu u staklene vitrine. Njihove glave vise po zidovima svuda naokolo, a zidova u Konopištu ima mnogo; njihovi zubi i kljove, koje predano popravljaju i lašte lokalni stomatologi, slažu se na postolja presvučena ljubičastim velurom pa polažu u kovčežice od kristalnog stakla s prigodno izrezbarennim ukrasima. Osim lovačkim trofejima, sale dvorca u Konopištu pretrpane su namještajem koje František dovlači iz svoje, takoder omiljene Ville d'Este. Zatim, tu je oružje, tu je gomila raznoraznih oklopa, ukupno 4618 komada. Osim prema bizonima, Franz gaji posebnu naklonost prema svetom Juraju, pa je tako sakupio i 3750 kipića tog mitološkog kršćanskog mučenika dok ubija »aždahu«. Nadvojvoda Ferdinand veliki je sakupljač. Skuplja antikvitete, slike naivnih »majstora«, seoski namještaj, svakojake male i velike upotrebne i neupotrebljive predmete od keramike, kamene i minerale, bojeno staklo, satove i medalje.

Dvorac je okružen prostranim i njegovanim ružičnjakom. Ružičnjak posjećuju gosti i stručnjaci za hortikulturu, a kad ugledaju ružičnjak svi oni uzdahnu *aaah*. Među ruže ukopani su brojni renesansni kipovi.

Trideset i pet godina kasnije, dvorac u Konopištu zapinje za oko visokim esesovskim dužnosnicima koji ga pretvaraju u svoje odmaralište. Hitler nalaže da se najveći dio Ferdinandove zbirke prebaci u muzej Wehrmacht u Pragu. Hitler takoder nalaže da se preostala 72.712 eksponata odvezu u Beč kako bi ih »nakon rata« prebacio u svoj privatni, još neizgraden muzej u Linzu. Prije nego što se useljavaju u Konopište, nacisti nareduju da se dvorac izvana i iznutra oboji u crno.

Godine 1945. njemačka vojska ubrzano se povlači iz Konopischta/Konopišta. Preostale zbirke, u velikoj hitnji sakrivaju se u rudnicima soli u Bad Ausseeu. Nakon rata, sve što je Franz Ferdinand sakupio vraća se u Konopište.

Austrijska vlada vrlo se po tom pitanju buni, a s njom i vojvoda od Hohenberga, ali od njihovog protesta slabe vajde.

Franz Ferdinand dakle napušta Konopište-lovište, u Beču sjeda na »Woheimer Bahn« (linija Venecija — Trst) i zaustavlja se na željezničkom mostu u mjestu Solkan/Salcano, zapravo u tjesnacu nad rijekom Sočom/Isonzo, u neposrednoj blizini Gorizije/Nove Gorice, danas na samoj slovensko-talijanskoj granici koja samo što opet nije nestala u novom, dakako povijesnom radanju još jednog carstva — Evropskog. Limena glazba svira, lepršaju zastave i zastavice Austrougarske monarhije, ona crno-žuta već donekle zastarjela, ona sporazurna, *Ausgleich* zastava, pa trgovačko-pomorska crveno-bijelo-zelena s dvije krune, pa ratna zastava, *Kriegsflagge* koja će nepunih osam godina poslije, 1915., isčeznuti.

Četvrtak je. Nebo je čisto. Preko njega preleti po koja mala crna ptica, brzo, kao uzinemireno oko. Iz klanca pod mostom dopire povjetarac s mirisom ocvalih cvjetova lipa, mladica borovih grana, mahovine i hladne vode. Soča teče mirna i čista; diše ravnomjerno i duboko.

Najviše ima djece jer ljetni su praznici. Najviše djeca mašu jer su djeca; pojma nemaju o povijesti. Točno deset godina kasnije, ta ista djeca, na istom mjestu, ukopana u vlastite rovove, puzat će po blatu, onda nestajati u Soči, a slike ovog svečanog ljetnog dana, kao kriješnice, kao uspavanka, kao jeka, probijat će se kroz podivljale brzake smaragdne »svete vode« i useliti se pod njihove kapke šapćući im »zbogom« na najmanje pet jezika. A oni će u samrtnom hropcu dozivati svoje mame *Mutti, mama! mamma mia, oh mamma! majko! anyuka, anyuka! manusiu! Maminka!* Ptice neće letjeti. Ptice će padati. Crna kiša ptica postat će mrtvački pokrov Soče.

5

Franz Ferdinand, praćen članovima svoje obitelji, izlazi iz vlaka, rukuje se s graditeljima, maše okupljenom svijetu, smiješi se, onda prilazi ogradi tog čudesnog bijelog mosta isklesanog od 4533 kamena bloka kraškog vapnenca i zaleda se u rijeku koja blista. Arhitekt Rudolf Jaussner i inženjer Leopold Orley ne kriju ponos i uzbudjenje. Franz Ferdinand gleda u rijeku Soču/Isonzo i pojma nema koliko joj je ljubavnih zakletvi i strasnih obećanja upućeno dok se ona nadimala, ljutito izlijevala, nemoćna da zaustavi upad u svoje nebo. Jaussneru i Orleyju trebalo je gotovo dvije godine da ostvare ovo čudo: najveći lučni željeznički most ikada podignut preko jedne rijeke. U most je ugrađeno pet tisuća tona kamena; središnji luk, dovršen za samo osamnaest dana, ima rapspon od osamdeset i pet metara, do tada nevideno.

Tako je puštena u promet čuvena »Transalpina«, pruga koja će obalu, odnosno Trst, izravno povezivati s Austrijom. Monarhiji je bila potrebna direktna veza s njenim južnim provincijama, Monarhija nije željela prolaziti kroz tudi teritorij, primjerice kroz Udine. Monarhija je sama sebi bila dovoljna dok joj zemlje koje je posjedovala nisu postale nedovoljne pa ih se zaželjela još; dok nije izgubila i ono što je imala. Danas u Goriziji kroz glavni željeznički kolodvor prolazi stara pruga »Meridionale«, sagradena u drugoj polovici osamnaestog stoljeća. Vlakovi koji se zaustavljaju u Goriziji poluprazni su. Gorizia kao

da još uvijek lječi ratne rane. Novoj Gorici ostala je »Transalpina«. Na granici između Nove Gorice i Gorizije nalazi se Muzej u kojem se čuvaju male prošlosti bezimenih. Na nekadašnjoj »tvrdoj granici«, kojom je Gorizia, kao da je kakav kolač, neuredno prerezana na dva nejednaka dijela, na toj nekadašnjoj »tvrdoj granici« danas se nalazi trg kojim za sada mogu šetati svi. Izvan trga, s obje strane presječenog grada, još uvijek stoji zračni zid.

Njegovo visočanstvo Franz Ferdinand i vojvotkinja od Hohenberga, Sophie Chotek, zadnji put prelaze preko Solkanskog mosta u utorak navečer, 23. lipnja 1914. Bračni par u Beču sjeda na »Transalpinu« koja ih ima dovesti do Trsta. Prozori njihovog kupea otvoreni su. Lipanj je pa lipe mirišu. Sophie pjevuši *Na lijepom plavom Dunavu*, a Franz pita: *Možda i ovoj rječici ispjevaju pjesmu?* Sophie kaže: *Ne vjerujem. To je mala rijeka, nevažna i nepoznata.* Franz kaže: *Možda ne bude uvijek tako.* Sophie i Franz jedno drugom nazdravljaju čašom prvoklasnog rashladenog Tokaya. Oni to ne znaju, ali njihova srca kucaju onako kako teče Soča, tada, na Solkanskom mostu.

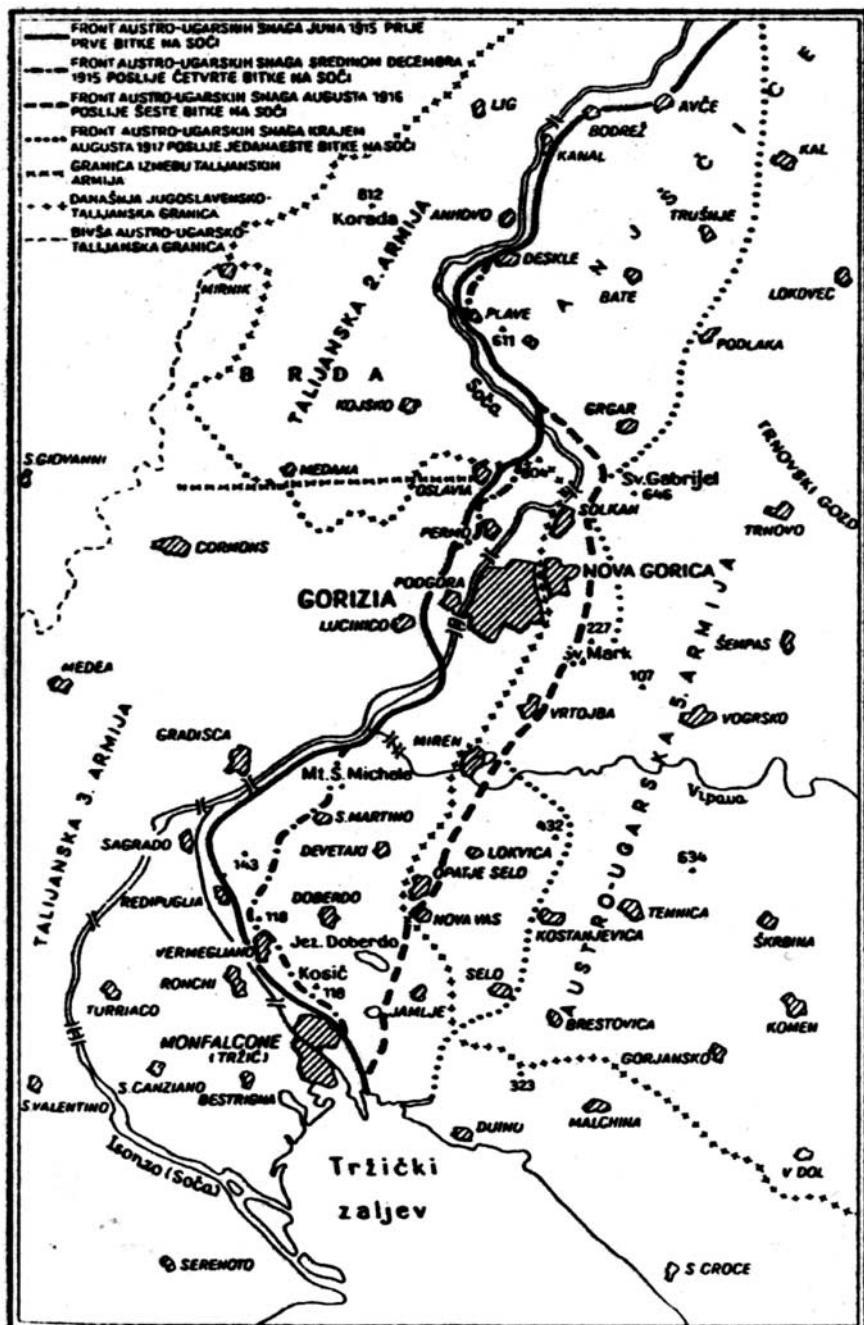
6

U srijedu, 24. lipnja Franz se ukrcava na ratni brod »Viribus unitis«. Unatoč zebnji, on želi vjerovati da će doista »ujedinjenim snagama« sačuvati svoje carstvo. Ali živac evropske povijesti već je ogoljen. Italija i Austrija sve bliže su zagrljavaju uzajamne mržnje. Rada se nova etika nesporazuma. Takozvano »nasljedno neprijateljstvo« između Austrije i Italije pretvara se u jednu od najakutnijih evropskih nacionalističkih netrpeljivosti, u neku vrstu negativne »folie a deux«, u »dogovorno« izabranu mržnju u čije se mreže hvataju Njemačka i Francuska, Grčka i Turska, Amerika i Rusija, Vijetnam i Kambodža, Hrvatska i Srbija... Bijela mrlja razuma.

Manjim brodom Františeka potom vozaju Neretvom do Metkovića, pa vla-kom do Mostara, pa malo do Ilijde gdje ga čeka Sophie. U petak i subotu, 26. i 27. lipnja, u blizini Sarajeva nadvojvoda prisustvuje planinskoj vježbi 15. i 16. vojnog korpusa, ali tada već postaje jasno da svaki pokušaj stvaranja novog po-četka, pa tako i Ferdinandov, po pravilu vodi ka završetku, kao što se u svakom svršetku krije neki početak. Priča se da je, nakon što je pogoden, nadvoj-voda s olakšanjem šapnuo svom pobočniku: »Bog ne dopušta izazove. Viša sila ponovno je uspostavila red koji ja više nisam mogao održati.« U srpnju 1914., Franz Ferdinand i Sophie ukrcavaju se na isti austrougarski ratni brod, »Viribus unitis«, kojim su i došli, ovaj put u ljesovima. U rujnu 1914. Ruski glavni stožer tiska »Kartu buduće Evrope« koja je zapanjujuće nalik na onu skrojenu 1945. Metak kojim je Princip pogodio Ferdinanda čuva se u Konopištu.

Dvadeset peti je svibnja 1915. Preko Solkanskog mosta prelazi posljednji putnički vlak iz Beča prema Trstu. Do 1918. rušen, bombardiran, popravljan pa ponovno pod baražnom vatrom, Solkanskim mostom kotrljavaju se baterije, stupaju kolone vojnika sukobljenih vojski — austrijske, austrijsko-njemačke i talijanske. Stupa i Bruno Baar.

Šestom, najkrvavijom od jedanaest, dvanaest, Bitaka na Soči, vodenoj od 5. do 17. kolovoza 1916., Italija otvara sebi put prema Trstu. Gorizia, u zagrljavaju raskošnih vrtova i palača, zaštićena planinskim masivima, s Vipavom i Sočom

AUSTROUGARSKO-TALIJANSKI FRONT OD JUNA 1915 DO
 AUGUSTA 1917

kao dijamantnom ogrlicom na prsima, taj mali Homburg, ta varljiva preslika Baden-Badena, još mnogo godina poslije u vrelim ljetnim mjesecima neće privlačiti austrijsku aristokraciju kao nekada.

General Cadorna 5. kolovoza 1916. rasporeduje dvadeset i dvije talijanske divizije duž Soče. Naspram njih, naredbu za napad čeka devet divizija premorenih i obeshrabrenih austrougarskih vojnika, uglavnom premladih i prestarih za ratovanje.

Bruno Baar tada ima četrdeset i devet godina. Ima trbuh, troje djece i ženu koja peče kolače za austrijske vojnike. Ima vinariju u kojoj više ne pravi vino. Ima kolekciju najnovijih gramofonskih ploča na 78 obrtaja koje trenutno ne može slušati pa o njima mašta dok maršira poplavljениm obalama Soče, pa pjevući *La donna e mobile* jer obožava Carusa. Njegova Marisa, pak, dok njišući kukovima na oguljenim visokim potpeticama nosi kiflice s orasima u bordel za austrougarske oficire, zamišlja da je Bice Adami koja uz klavirsku pratnju i *Voi lo sapete* milansku publiku diže na noge. Svoj od lošeg duhana ogrubjeli glas Marisa Baar, rođena Brašić, pokušava sopranizirati ali ne ide. Kap ljetne kiše padne joj na trepavicu gdje se zadrži praveći minijaturnu kristalnu kuglu u kojoj se zrcali njena budućnost. Pjeva Marisa Baar *Voi lo sapete* ne sluteći da će je Bice Adami dugo nadživjeti.

8

Cadorna započinje bitku diverzantskom artiljerijskom paljbom 6. kolovoza 1916. Južno, prema Monfalconeu, on razmješta dvije pješadijske jedinice dvaju korpusa kao mamce. Cadornina prijevara ne uspijeva. Austrijske jedinice ne pomicu se s mjesta. Franz Graf Conrad von Hötzendorf ionako je već smanjio broj svojih vojnika duž fronte na Soči kako bi ojačao ofenzivu kod Trentina. Zato Cadorna željeznicom (Transalpinom) svoje trupe iz Trentina hitro prebačuje na Soču. Žestoke borbe, koje opasno izmiču kontroli, počinju dva dana kasnije u Oslaviji i na Podgori kad Cadorna osvaja planinski vrh Sabatina. Na dan 8. kolovoza jedinice 12. talijanske divizije ulaze u Goriziju. Sutradan talijanska vojska pod baražnom vatrom prelazi Soču. Držeći puške visoko iznad glave kao da prenose djecu, kao da nazdravljaju nebu, vojnici skaču u rijeku i pjevaju Garibaldijevu himnu:

*Si scopron le tombe, si levano i morti
i martiri nostri son tutti risorti!
Le spade nel pugno, gli allori alle chiome,
la fiamma ed il nome d'Italia nel cor:
corriamo, corriamo! Sù, giovani schiere,
sù al vento per tutto le nostre bandiere
Sù tutti col ferro, sù tutti col foco,
sù tutti col nome d'Italia nel cor.
Va' fuori d'Italia,
va' fuori ch'è l'ora!
Va' fuori d'Italia,
va' fuori o stranier!*

Narod će poslije pjevati druge pjesme. Najviše će pjevati žene, najviše će pjevati pjesmu s refrenom *O, Gorizia, tu sei maledetta*.

Austrijski šrapneli fijuču pretvarajući pijanu Soču u bazen zelenoplavog pjenušca. Onda nastane strašna tišina izrešetana oštrim sunčevim zrakama i na Soči zapleše golemi grimizni veo, mokar i ljepljiv i gust. Vojničke trube daju znak za jurš i sive odore postrojavaju se u zaštitni vatrene zid. Taj živi zid, sav od bubica iščupanih krila, viče *Avanti Savoia!* Kameni most preko Soče pogoden je dan ranije. Inženjeri ospozobljavaju željezni most preko kojeg iz Milana i Udina ide pruga za Goriziju i Trst. Preko njega talijanske borbene baterije, sad već u ranama i ritama, galopiraju ka suprotnoj obali pucajući na Austrijance koji se povlače. Za vojnicima, pod šumom kopalja jurišaju karabinjeri, alpini, bersaljeri, pješadija i konjica. Za jedne, Gorizia je osvojena. Za druge, Gorizia je pala.

Bruno Baar uspinje se na brdo i bitku promatra skriven iza hrapavog debla stogodišnjeg bora na kojem je netko urezao srce. Čini mu se da vidi skupinu dokone djece koja se dobrovoljno razvrstava u dva tabora odijeljena tankim koncem. Čini mu se da gleda kako s obje strane konca djeca leže potrbuške i pušu a konac se diže u zrak, izvine se u zmiju pa padne na zemlju kao lahor. *Taj konac je granica*, kaže Bruno Baar. *On će uvijek vijugati tamo-amo*. Onda kaže: *Idem se predati*.

U Šestoj bitci na Soči gine 20.000 talijanskih vojnika a 31.000 ih nestaje ili završava u zarobljeništvu. Talijani zarobljavaju 19.000 vojnika austrougarske vojske, 67 komada artiljerijskog oružja i gomilu mina i mitraljeza. Austrijski gubici broje 71.000 ljudi, što pognulih, što nestalih, što zarobljenih. Žrtve svih dvanaest bitaka na Soči iznose za Talijane — 1.205.000, za Austrijance — 1.291.000 ljudi.

Na Talijanskoj fronti u Prvom svjetskom ratu gubici Kraljevine Italije su:

650.000 ubijenih, 947.000 ranjenih, 600.000 zarobljenih i/ili nestalih; ukupno 2.197.000 žrtava.

Gubici Austrougarskog carstva na Talijanskoj fronti su:

1.200.000 ubijenih, 3.620.000 ranjenih i 2.200.000 zarobljenih i/ili nestalih; ukupno 7.200.000 ovako il' onako obezglavljenih.

Kasnije, napravljena je komemorativna medalja za osvajanje Gorizije. Medalja se dijelila najhrabrijima, onima koji su preživjeli i onima koji su poginuli. Onima koji su nestali medalja se nije mogla dati. Ti nestali veliki su problem jer, ne može se tek tako nestati. Pretvoriti se ni u što. Ti nestali su problem jer kad-tad iskrsnu. Vrate se. Bez obzira na vrijeme, bez obzira na oblik u kojem se vrata, u nečijem tudem tijelu, u nekom glasu, uvijek ostave trag. Kad se vrata smetaju, jer medalje su već podijeljene. Medalja za hrabrost u Šestoj bitci na Soči važna je medalja; ona govori o zauzimanju jedinog koridora koji je iz Italije vodio u Austrougarsku. Najviše talijanskih medalja dobili su borci 45. pješadijske divizije jer najviše je poginulo boraca 45. pješadijske divizije. Na Soči. U Soci. Medalju je »osmislio« Goričanin Castellucci. Danas na tržištu nema mnogo tih medalja. One su velika rijetkost, pa im cijena raste. Kolezionari

ih kupuju za po pedeset eura i više. Taman koliko vrijedi zaboravljen život.
Evo je:

Osim medalja, postoje suveniri koji podsjećaju na Bitke na Soči. Izvorni i novovremenski. Primjerice, dvadesetak centimetara visoke poniklovane vase od 80 milimetarskih čahura, s ugraviranim tornjevima i kapijama koje obilježavaju ulazak u Goriziju. Na njima piše *Ricordo im Gorizia* i *Ricordo di Gorizia* i u vitrini ih kao trofeje čuva Bruno Baar. Evo:

10

To je radi sjećanja. Medalje i suveniri općenito. Za one koji imaju vremena sjećati se. Najbolje je sjećati se kad se ostari. Život se tada smiri. Jer, svježa sjećanja zapravo nisu sjećanja, još uvijek su dogadaji. Jedino što, kad se ostari, sjećanja postaju varljiva, iskrivljuju se, pa je teško zaključiti jesu li ta (staračka) sjećanja ikada bila stvarnost.

Bruno Baar ne piše kući s fronte. Nema kad. Vraća se ubrzo nakon što odlazi. Kaže: *Treba se prilagoditi*. To kaže na talijanskom, jer sve više govori talijanski, njemački zaboravlja.

Mnogi pišu. Najviše pišu oni koji nestaju. Zato se njihova pisma čuvaju. Neka pisma danas se prodaju na aukcijama, kao one medalje i suveniri.

Ja nisam nestao. Ja sam novinar, izvještavam s raznih bojišta. U Goriziju dolazim 1916. u pratnji gospodina Uga Ojettiјa, čuvenog fjorentinskog likovnog i književnog kritičara. Ojetti je zadužen za zaštitu povijesnih spomenika i umjetničkih djela u ratnim zonama.

*Da, jer živimo u zemlji suvremenika koji nemaju ni pretke ni nasljednike zato što nemaju sjećanje. Kad umremo, sve umire s nama.**

Tu je i redovnik Giorgio, pukovnijski kapelan, vrlo naočit. Onako visok, širokih ramena, zavodljivog osmijeha i neobično temperamentnih, osovujetskih nazor, gotovo sam siguran da se uključio u borbene akcije. Uostalom, znam da se na tisuće svećenika i redovnika bori u talijanskoj vojsci; mnogi ginu. To je u redu, ma što pape govorile i vjera propovijedala. To je kao u novinarstvu. Ukoliko ne želiš lagati, istina nikada nije relativna.

Snažno kiši za vrijeme mog boravka u Goriziji. Najveći gradski hotel je zatvoren, pa ručamo u skromnijem hotelu »La Posta«. Hranu nam serviraju u kuhinji jer je neposredno prije našeg dolaska na blagovaonicu pala austrijska grana. Odlično objedujemo: minestrone, ovčetinu s povrćem, puding i voće. Na kraju, kava kakvu od početka rata nisam pio niti u jednom kutku Europe. Nad gradom talijanske i austrijske baterije razmjenjuju pozdrave.

Prelazimo Isonzo i stižemo na Friulijsku visoravan. Kroz olovnosive oblake probija se sunce i obasjava zašarene bedeme Krasa. Iza tih bedema leži Trst, talijanski grad čežnje. Ali, prije nego što se čežnja Talijana ostvari, Kras će još dugo krvariti.

Mnogo godina poslije Bruno Baar unucima priča, priča i Adi Baar, udanoj Tedeschi, kako je to bilo na Soči, jer unuci uvijek pitaju, *Što si radio u ratu, djede?* jer i djeca pitaju, *Što si radio u ratu, oče?*

* Ugo Ojetti (1871 — 1946) književnik i povjesničar umjetnosti. Osnivač i urednik časopisa »Dedalo« (1920 — 1933), »Pegaso« (1929 — 1933), »Pan« (1933 — 1935); povremeni urednik lista »Corriere della sera« i njegov dugogodišnji likovni i književni kritičar. Pisao novele, romane, humorističke refleksije, sastavljao antologije. Tradicionalist. Član Fašističke stranke od njenog osnivanja.

Popriličnu skupinu talijanskih intelektualaca fašizam je općinio, poslije su, kažu, progledali, pa su stranku napuštali. Luigi Pirandello pristupa 1923, Nobelovu nagradu za književnost dobita 1934; Curzio Malaparte pristupa 1921, istupa 1931. Malaparte se inače zvao Kurt Erich Suckert. U ožujku 1925. u Bologni se održava kongres fašističkih intelektualaca čiji manifest potpisuju Luigi Barzini, Antonio Beltramelli, Francesco Coppola, Enrico Corradini, Carlo Foà, Filippo Tommaso Marinetti, Curzio Malaparte, Ugo Ojetti, Massimo Bontempelli, Salvatore Di Giacomo, C. E. Opo, Sergio Panunzio, Aberto Panzini, Camillo Pellizi, Ildebrando Pizzetti, Enrico Prampolini, Ardengo Soffici, Ugo Spirito, Gioacchino Volpe i još neki.

Godine 1926. osniva se Talijanska akademija; predsjednik postaje Guglielmo Marconi koji od 1930, tri godine prije nego što Hitler dolazi na vlast i osam godina prije donošenja Mussolinijevih rasnih zakona, sistematski sprečava prijem židovskih kandidata u Talijansku akademiju obilježavajući njihova imena velikim slovom »E« (Ebreo — Židov).

Medu članovima Akademije nalaze se kompozitori Pietro Mascagni, Ottorino Respighi i Umberto Giordano, znanstvenik Enrico Fermi, pisci Giovanni Papini, Antonio Beltramelli, Alfredo Panzini, Luigi Pirandello, Ugo Ojetti i Filippo Tommaso Marinetti, slikari Achille Funi i Giulio Aristide Sartorio, povjesničar Gioacchino Volpe i povjesničar religije Raffaele Pettazzoni, kipar Adolfo Wildt, likovni kritičar Emilio Cecchi i glazbenik Ildebrando Pizzetti. Svima njima na raspolaganju je zamašna mjeseca naknada, besplatno putuju prvom klasom, ljudi im se obraćaju s »Ekscelencijo«, a na javnim svečanostima pojavljuju se u odorama akademika, noseći ukrasne mačeve.

Godine 1926. donosi se i zakon po kojem je u srednjim školama zabranjeno Talijankama da predaju filozofiju, povijest, talijanski jezik i književnost, te grčki i latinski.

Borbe su se vodile za drugu planinu, za Sabatino, priča Bruno Baar. Stanovali smo tada u via Romagna 8. Imali smo krasan pogled na Isonzo. Oko kuće bilo je vrtova i stabala, mnogo zelenila. Gorizija je osvojena oprezno, da se ne ošteti, jer svi su računali na nju, i Talijani i Austrijanci, jer kad rat završi, kanili su se vratiti u grad. Tako, Gorizija je bombardirana samo malo, iz tak-tičkih razloga. Ljudi su nastavili živjeti u Goriziji. Bile su tu bolnice i kavane, a u pokrajnjim ulicama topništvo i dvije javne kuće, jedna za vojsku, druga za časnike. Krajem ljeta noći su postajale prohladne. Borbe su se vodile u planinama, s druge strane grada, metalni željeznički most bio je ulubljen granatama, tunel uz Isonzo razrušen. Dvored u Corso Italia ostao je netaknut. U gradu je bilo djevojaka koje su čekale svoje vojниke. Nakon borbi, na planini nije bilo ni hrastove ni borove šume, ostali su samo panjevi, raskoljena debla i razrovana zemlja. Ja sam ponovno počeo praviti svoj »picolit« i svoj »asti«.

Kad sam se vratio, priča Bruno Baar, još uvijek bismo ponekad čuli kako ispod naših prozora kroz tamu stupaju trupe i kako traktori vuku topove. Noću se odvijao gust promet, po cestama mazge sa samarima s obje strane nakrcanim sanducima s municijom, sivi kamioni koji prevoze ljudstvo. Došla je jesen, s njom i kiše. Vinogradi su bili prorijedeni, nad rijekom su visjele magle, a nad planinom oblici, i kamioni su cestom rasprskavali blato, i trupe su bile blatne i promočene u onim njihovim kratkim pelerinama. Ponekad je ovuda prolazio kralj. On je živio u Udinama i dolazio je vidjeti kako stvari stoje, a stvari su stajale vrlo loše. Za kišama je došla kolera, ali su je obuzdali, tako da je na kraju od nje umrlo samo sedam tisuća vojnika.

Priča Bruno Baar a Haya pita, *Što si TI radio u ratu, djede?*

Sve izmišlja, kaže Haya Tedeschi. To Hemingway priča, to nije Brunova priča.

Priča je priča, kaže Bruno Baar. *Može biti svačija.*

Ali priča ne ide tako. Ona krivuda.

Bruno Baar ne odlazi na ratište. Ni na kakvo ratište. Ikada.

To ti je rat, kaže Haya Tedeschi. U ratu postoje civili koji se ne bore. Civili žive. Civili se trude živjeti kao da se ništa ne zbiva. Kao da je život lijep. Kao da su djeca.

Godine 1916. Gorizia još uvijek polako odrasta. Po njoj padaju granate austrijske vojske, granate strogog roditelja koji kažnjava svoje neposlušno čedo.

Oni su bili djeca Austrije, moj djed i moja baka. I moja majka bila je dijete Austrije. Poslije, Austrija je svoju djecu napustila. Morali su se prilagoditi, zar ne? pita Haya Tedeschi.

Dakle, padaju granate. Bruno, Marisa, Letizia, Ada i mali Carlo trče u podrum svaki put kada postane gusto, kad s polica u kuhinji krenu padati brašno i šećer pa se kameni pod pretvara u prhko tjesto za Marisine kiflice i puslice po kojem ukućani hodaju na prstima, lagano, kao da lete, kao da su na oblaku koji plovi izvan vremena. Listopad je 1917., 25. je listopad 1917., kod Caporetta vodi se posljednja, 12. bitka na Soči. Marisa u naručje uzima Carla i ne stiže

do vrata. Metak fijukne kroz prozor, odbije se o kameni mužar iznutra još uvi-jek zelen od dan ranije pripravljenog pesta i zaustavi se u trbuhu svjetlopute žene u plavocrnoj haljini na bijele točkice.

Sutradan Marisu odvoze u Laibach, a gdje bi. Gorizia, ta nekadašnja Nica Monarhije, još uvijek je samo otok, mrlja, na ne više raskošnim bedrima car-stva. Marisa tri mjeseca tavori u polusvjести, Bruno šalje pakete jer iz bolnice javljaju, *hrana potrebna hitno*, u hladnoj kuhinji Letizia, Ada i Carlo muljaju pod brašnatim oblacima na šećernoj kiši kao da se igraju pijeskom i blatom, prave bijele crviće i lepinjice poput golubljeg dreka kad s neba pljusne na ruku pa to, ni nalik na one Marisine kiflice i puslice, šalju u Laibach a Marisa je već mrtva. Desetljeća potom, kad ratovi prodoše, Haya u Vojnom arhivu u Ljubljani nalazi požutjelu stranicu lokalnih novina s viještu o smrti nepoznate Slo-venke koja »do posljednjeg daha« doziva svoju djecu *otroci moji, otroci moji*, i nekoga po imenu Ada, a sestre s kapama poput raširenih krila labudova, ne-moćne da bilo što učine, samo vrte glavom i kažu *hier spricht man Deutsch*, onda odlete.

Marisu nitko ne posjećuje. U Goriziji nikoga od njezinih više nema. Bruno, Letizia, Ada i Carlo kreću na izbjeglički marš prema jugu Italije. Marisa umire pred kraj 1917. Pokopana je u zajedničkoj raci na groblju bezimenih.

Otišli smo, kaže Bruno, morali smo preživjeti. U prvih sedam mjeseci umrlo je 225 ljudi, kaže.

Carlo dobiva rebro crne čokolade, jer je mali, ima devet godina. Ostali do-bivaju po pola kruha. Kolona izbjeglica dugačka je. Svi hodaju u redu po jedan. Kiše liju danima. Ceste su blatnjave. Nogebole. Na tabanima stvaraju se pli-kovi. Ispred Bruna korača muškarac s debelim zavojem oko vrata. Zavoj je kao gipsani ovratnik, krut i smed od skorene krvi. Bruno ga pita da li je ranjen, on pišti i maše rukama, Bruno ne razumije što ranjenik govori, ponovno pita, ranjenik strašno pišti. *Metak mu je prošao kroz dušnik*, kaže žena ispred pištećeg čovjeka koji hoda. U koloni ima deset teško ranjenih muškaraca, oni su na no-silima. Ne miču se. Ne okreću glave. Možda su mrtvi.

Kolona se kreće prema Latisani, prema Udinama, prema Padovi, tako net-ko kaže. Bruno nema pojma kamo idu. Bruno ne poznaje Italiju.

U Palmanovi ulice su krcate izbjeglicama. Velika je gužva. Svi dobivaju po šalicu kave. U drvenim tačkama, u nesvijesti, leži žena. Tačke gura dječak. Tačke se ljujaju, krvudaju. Žena će ispasti, kaže Letizia. *Past će pa će je ljudi pregaziti*, kaže Ada. Dječak je u smedoj majici kratkih rukava. Kiša lije. *Wo ist Mama?* pita Carlo.

Na trgu je golemi kotao pun vrelog čaja. Kotao leži na trgu kao crkva, kao kapela. Oko njega okupljaju se blatnjave izbjeglice u blatnjavim ritama i šute. Iz sivog oblaka isпадa njemački avion, zadržava se na pola neba. Avion ospe mitraljeski rafal na ljude na trgu. Vojnici i bolničarke nastavljaju dijeliti čaj. Žena u vrtu s lijeve strane trga pada, odmah za njom pada i dijete koje žena drži za ruku. Žena i dijete padaju u vrt, među uvele suncokrete, kao da su iz Latisane, Latisana je puna suncokreta. Žena i dijete poput marioneta iz kaza-

lišta lutaka nestaju iza ograda, više se ne vide. Avion slijeće na trg, pogoden talijanskim mitraljezom. Izbjeglice se odmiču od kotla s čajem. I pilot je pogoden. To je njemački pilot. Obje noge su mu rascvjetane kao buket grimiznih ruža čije laticice padaju u snopovima, tiho. Dotrčava francuski vojnik, unosi se njemačkom pilotu u lice i urla *Vous êtes fou!* Francuski vojnik vidio je kad su žena i dijete u aleji suncokreta pali, zato više. Talijani vade pilota iz kabine. To je mali avion, za tri osobe, pa je i kabina tjesna. Dok talijanski vojnici izvlače njemačkog pilota zgnječenih nogu, francuski vojnik prilazi još bliže i njemačkom pilotu opali metak u čelo. Radnice Crvenog križa prestaju dijeliti čaj. U zraku se klate prazne šalice okačene o tanke ruke kao srebrne kugle na boru. U grad naviru nove izbjeglice. Grad je pun izbjeglica koje sutradan kreću dalje. Ima kola koja vuku volovi, ima magareće zaprege, ljudi se drmusaju otvorenih očiju, znači živi su. Drugi ljudi stežu zamotuljke kao da su im novorodenčad. Kolona napušta grad. Bojišnica nije daleko. Čuje se pucnjava. Iza Bruna korača sijeda starija seljanka, visoka i uspravna kao bijela zastava na jarbolu, umotana u spokoj i strogost. Hoda sama kroz blato koje postaje sve dublje i sve gušće. *To se ne bo dobro končalo*, kaže. U koloni više nema ranjenika, netko ih je negdje istovario, u neku bolnicu možda. Kiša lije. Studeni je 1917.

Cesta je blokirana. Kolona gmiže još tri kilometra onda skreće u polje sve od vlage i mokrosti sjajno. Netko kaže: *To je strateška točka*. Sad pljušti. Polje postaje močvara. Bruno kašљe. Carlo kašљe. *Među prstima klizi mi blato*, kaže Ada. Nema zaklona, samo nebo koje je daleko. Od nekuda istrčava liječnik s rukama visoko podignutim u zrak kao da se spremna na skok u more. *Non ho i medicinali per i feriti. Trovatemi i medicinali*, više. Svi šute. Cijela kolona šuti. *Kad će doći Nijemci?*, pita Bruno. *Wann werden die Deutschen kommen?* pita. Nitko ne odgovara. Onda jedan starac kaže: *Das da ist mein Haus. Wenn ich weg gehe, werde ich alles verlieren. Aber bleiben kann ich nicht...* Otvorenim dlanom, kao da je u teatru, kao da je na pozornici u kakvoj dramatičnoj sceni, pokazuje prema sivom kućerku niz koji se slijeva tamna kiša pa kućica sliči na zatvorenika u prugastom odijelu. Starac plače.

Pada noć. Kolona ima još deset kilometara do Latisane. U Latisani obitelj Baar ukrcava se u izbjeglički vlak za Bolognu koji ih vodi na jug. Istovremeno, u zarobljeničkim logorima diljem Evrope tavore mladići iz već upokojene monarhije, djeca koja su otišla u borbu protiv vlastite slobode.

U logoru obitelj Baar jede hladan gulaš od ovčetine koji će joj ogaditi ovčetinu do kraja života. Gulaš prekriva sloj sjajnog mutnobijelog loja, minijaturno klizalište za logorske buhe i uši, na kojem Ada kažiprstom ispisuje novo naučene talijanske riječi dok ledena masna ploha ne pukne i tamnocrvena tečnost ne probije na površinu. Ada sanja Marisu: *odlazim na groblje, veselim se što će vidjeti mamu, cujećarki kažem pripremite mi ogroman buket s mnogo granja. cujećarka pita što ćeš s tim granjem? stavit će ga na drvo, kažem. mama silazi niz brdo iznad Gorizije i više, čekaj me, čekaj mene!*

Ada nije više mala. Kad se vrati u Goriziju imat će osamnaest godina.

Austrijski i njemački logori rasuti po bivšem carstvu takoder su puni izbjeglica i ratnih zarobljenika. Talijanski momci uglavnom sanjaju hranu, kao što hranu sanja svatko kome je oduzeta sloboda. Neki spavaju na slamaricama, neki imaju plahte. Šalju kući svjedočanstva, komadiće slagalice koja čini panoramu povijesti, komadiće s rubova, ugaone komade bez kojih slika nikada ne dobiva okvir. Ali Povijest ne želi okvir. Povijest voli ostati otvorena, kako bi se popunjavala i umnožavala. Emanuele iz Sigmundsherberga traži čokoladu, toplice čarape i duhan, žali se na smrznuti kruh koji je na petnaest stupnjeva ispod nule nemoguće prezrezati. Gerolamo piše kako kradi kokoši, jer dobivaju samo rižu. Iz logora u Celleu Antonio traži kockice »Maggi« juhe, maslac, konac, igle, dugmad, zrcalo i češalj. Sandro hoće 10 kutija cigareta i dva paketa duhana marke »Maryland«, ricotta sir i jaja, kilogram bijelog brašna, tri kilograma raviola i 25 lira. Iz logora Ostffyasszonfa Guido bi pesto od bosiljka, a Nicolà crni grah, smokve i sušene kruške s nekoliko oraha. Antoniju obavezno treba kilogram maslaca, sok od rajčice, 20 tuba koncentrata za juhu, ribanog sira, dva kilograma rigatona, pet limenki voćne salate, kondenziranog mlijeka, hoće kekse s lješnjacima, svježi ovčji sir i kilogram mostazzole. Ruggero, osim džempera, vunenih čarapa, rukavica, šala, jakne i kape veličine nikako manje od 59, vapi za sušenom ovčetinom, dok Luca iz ludnice u Cogoletu, svoju egzistencijalnu glad, svoje fiziološko-filosofsko prosvjetljenje ispisuje širokim zamaskima, traži novac, dvije svinje i kozu (zbog mlijeka), »jer veoma je bolestan«. Tako hrana, taj moćni prevarant, taj kreator iluzije o pripadanju, o posebnosti, o preživljavanju, o povratku, o iskupljenju, našoj gladi, našoj gluposti, kao lijek i izbavljenje podastire ležaj u grobnici nostalgije. Mi se poslušno smještamo u taj beskrajni zastrašujući prostor postojanja, tragajući za onim što već imamo.

*Nije li, možda,
Nepovratno twoje vrijeme poput one rijeke
U kojoj Heraklit, ogledav se, vidje znamen
Svoje prolaznosti? Čeka te mramor-ploča
Koju nećeš pročitati. Već su na njoj ispisani
Nadnevak, grad i grobni natpis.
I drugi su, isto, snovi vremena,
Ni čvrsta mjed ni žezeno zlato;
svemir je poput tebe, Proteju.
Kao sjena, ući ćeš u mrak koji te čeka,
Dosuden ti na kraju puta;
pomisli da već si, u neku ruku, mrtav. (Borges)*

Rat završava i krnja obitelj Baar vraća se u Goriziju, na novu granicu posutu nevidljivim malignim stanicama poput čestica atomske prašine. Na toj granici, kao na svakoj granici, duboko u tlo zabodena je čelična os Ringelspiela, merry-go-rounda, veselog svjetskog vrtuljka, okretaljke osudene na vječito ponavljanje zlokobnog igrokaza o obiteljskim dramama. Povijest, ta lažljiva, izdajnička majka života i dalje logoreično prede svoju dosadnu priču, smisljavajući u

potaji sve nove i nove granične svjetove. A Granica, kao svaka duga, duboka rana, čak ako se zalijeći pa se ne pretvori u vrelo putridnog zadaha, sva je u oziljku od divljeg mesa koji dijeli žive od mrtvih. Granica je »zemlja« duhova koji tule u potrazi za oblićjem.

Ada se zapošljava u papirnici na križanju ulica Seminario i Ascoli, u blizini nekadašnjeg židovskog geta. To je mala papirnica na čijem stropu visi mrtva Monarhija, pa se dućanom širi prošlost koja dogorijeva kao što se polako gase orijentalni mirisni štapići pretvarajući se u hrpicu rastresitog sivog pepela. U dućanu ima svega: novina na talijanskom, njemačkom i slovenskom, crvenih i žutih bombona u debelim okruglim staklenkama kroz koje se uvlači sunce pa se bomboni nalaze u stalnom ljubavnom zagrljaju, lanaca za džepne satove, jefline kolonjske vode, duhana odasvud, raznoraznih drangulija, čokoladica, britvica, dugmadi, konca, malih zrcala, češljeva koji stanu u vojnički džep. Florian Tedeschi apsolutno ima razloga u takvu trgovinicu svratiti.

Gorica se više ne zove Görz, zove se Gorizia. Adinu papirnicu, tako, sve redovitije posjećuje vojnik Florian Tedeschi, stacioniran u garnizonским barakama u via Trieste, u istočnom dijelu grada, blizu granice s Kraljevinom Srbaca, Hrvata i Slovenaca.

Godina je 1920. Politički i ekonomski Italija se giba i lomi kao zastava šibanja udarima jake bure. Redaju se neredi i sukobi s policijom. Pola milijuna radnika sudjeluje u štrajkovima koji traju skoro do kraja godine, u prvih šest mjeseci u njima gine 320 ljudi. Ljetina po poljima trune. Vino je loše. Ada o svemu tome pojma nema, ona razmišlja kako će rasplesti kosu u trenutku kad kroz izlog ugleda Floriana Tedeschija kako prelazi ulicu i približava se vratima na kojima će malo mesingano zvono možda oglasiti početak novog života, cincin. Po zlatnožutom drvenom pultu u koji se uvukao miris duhana, miris meda i trešanja, Ada šara kažiprstom, ispisuje svoju budućnost. Osmijeh prigušene sreće i iščekivanja, skupljen u lopticu, kao i zvonce nad vratima, klati joj se na licu. Sa zakašnjenjem doduše, Ada čita drame, romane, pjesme i pisma velikog ljubavnika i zavodnika, visokog jedva metar šezdeset pet, čelavog jednookog ratnika s brčićima poput repa nejake lastavice, dekadenta pokvarenih zuba i medijskog manipulatora, pilota i prevaranta, konjanika, borca za ovu njenu sadašnju Goriziju, tračerskog ovisnika i malog diktatora, crnokošuljaša Gabrielea d'Annunzija. Sve te knjige svoje tajanstveno nestale majke Marise, po povratku iz logora Ada zatiče netaknute na polici iznad one s orasima i brašnom za pulsice. Ispod pulta ona tako krišom i vrlo hitro lista život koji će je posve zaoobići. Dok čita, slobodnom rukom mrvi Kugelhupf kupljen u susjednoj pekarnici vlasnice Frau Arughetti koja je zaboravila napustiti grad. U Adinoj glavi slike proljeću neuhvatljivo; ona ih lovi isprekidanim dahom pa je u zimskim predvečerjima izlog papirnice »La gioia« zamagljen. Za nju, kao i za djevice i majke diljem Italije, u čije mračne labirinte zatomljene pohote i strasti prodire ljubavnik kojeg ekstatično obnevidio Pariz dočekuje raširenih ruku i nogu, granice između pjesništva i stvarnosti brišu se u mrlju načinjenu jeftinom gumicom. Cigare »Toscanelli«, Njegove omiljene, Ada drži na istaknutom mjestu, pod sta-

klom. Oh, sve te glumice, vojvotkinje, plesačice; sve te pjesnikinje, novinarke, pjevačice i markize koje On upoznaje i ljubi dugo nakon prvih ekskurzija u lokalne bordele gdje zalazi već sa šesnaest godina (kad u zalagaonicu odnosi djedov sat); ah, Teodolinde i Clemenze, pa Giselda Zucconi, pa Olga Ossani; skupljačica egzotičnih životinja i bizarnog pokućstva Maria Luisa Casati Stampà, o, Ida Rubinstein, Isadora Duncan, pjevačica Olga Levi Brunner, a nakon nje pijanistica Luisa Baccara, pa bogata američka slikarica Romaine Goddard Brooks koja kasnije odlučuje postati lezbijska; pa, oh bože, čuvena Eleonora Du-se; Elvira Natalia Fraternali Leoni, kontesa Natalia de Golubeff upokojena 1941. od alkohola i bijede (što Adi tada, već uvelike udanoj Tedeschi, biva sve-jedno); Maria Gravina Cruyllas di Ramacca, majka četvorice sinova koja Gabriele dariva kći Renatu; Giuseppina Mancini Giorgi, 1908. godine smještena je ludnicu; pa upravo tada, 1920., još uvijek aktualna Parižanka Amélie Mazerier. Tu je i ovisnica o morfiju Alessandra Carlotti Di Rudinì, prekrštena u Nika: nakon što joj umiru brat i djeca, zareduje se, te kao karmeličanka umire 1931., što je priča koja se do danas ponavlja, narkomanke vole karmeličane i karmeličani osjetljivi su na narkomanke. Naravno, sve vrijeme tu je i Maria Harduin di Gallese, d'Annunzijeva zakonita supruga.

17

Čita Ada *Il trionfo della morte*, *La figlia di lorio*, *Canto novo*, *Il piacere*, *L'innocente*, *Terra vergine*, *Le primavere della mala pianta*, *Il fuoco*, pa ne stiže prelistati novine, dok po gradiću Fiume šeću tek skrojene crne košulje, a »il deputato della bellezza« s balkona recitira svoje pjesme, pod bljeskom vatrometa toči se pjenušac i prenosi se sifilis. U srpnju 1920. iz tršćanske kanalizacije naviru štakori: Trstom gmižu *squadristi* i pale Slovenski narodni dom. Rada se agrarni fašizam. Puni kamioni *squadrista* ulaze u sela noću, po dvadeset, po stotinu njih. Naoružani puškama i revolverima, okružuju kuće članova seljačkog saveza i ljevičarskih sindikata, sistematski, jednu po jednu, onda »glavi« kuće narede da izade, ako predugo čekaju kažu: *Nemoj da se šališ, zapalit čemo ti dom sa sve ženom i djecom*, onda se on pojavi, a oni ga vežu, ubace u svoj kamion, odvezu na neko skrovito mjesto, mlate ga do besvijesti, pa ga tako onesviještenog i golog ostave priljepljenog za neko drvo. Fašizam zahvaća ma-se kao da se igra nogometna utakmica. Ada, u svom krasnom svjetloplavom kaputiću, u žutim čarapama i žutim cipelicama, kojih će se mnogo godina kasnije Florian sa sjetom sjećati, sve češće posjećuje Floriana Tedeschija u njegovoj baraci u via Trieste u istočnom dijelu Gorizije, blizu granice s Jugoslavijom. Kad ne čita d'Annunzija i kad joj se golo dupe ne tare o Florianovo vojničko čebe, Ada se bavi biciklizmom, jer biciklizam je općenito zdrav jer jača noge. I tako, u Adinu dušu, kao moljac u sanduk s vunom, uvlači se novi *joie de vivre*. *Bili su to sretni dani mog mukotrpnog života*, pričat će Ada Hayi 1943., možda i '44. Hayin otac, Florian Tedeschi, potječe iz bogate, posve asimilirane židovske obitelji, ne kao Hayina majka Ada, iz siromašne i nimalo asimilirane židovske obitelji. Među Florianovim precima ima stručnjaka za Talmud, financijera, kemičara, staklara, kipara, propalih studenata, muzičara, moreplovaca, kolekcionara, antifašista i fašista. Neki leže po grobljima diljem Italije, što židov-

skim, što katoličkim, nekima su se kosti zmetnule u oblake koji plešu pa iz njih padaju crne bobice pune sivog praha, finog poput prljavog Staubzuckera. Neki su ovdje, u Gorici, ne u Goriziji, nego tamo u Gorici, u dolini koja i nije neka dolina, u dolini koja bi trebala biti sva od ruža, a ruža u toj dolini Haya Tedeschi ne sjeća se, jer nikoga tamo nije pokopala, jer joj je majka rekla, makkar to bilo u snu ali rekla je, pokopaj me u Rožnoj dolini, u Valdirose, jer joj se majka Ada u smrti zagubila, izgubila, kao uostalom i baka Marisa koju nikada nije upoznala, što je ona tu mogla, bila je mlada i bio je rat, i jer to je židovsko groblje s mnogo malih uspravnih kamenova, sad već vrlo starih i nakriviljenih, koji zebu pod vlažnom mahovinom kao amputirani patrljci nekog odavno umrlog tijela. A njeni, Hayini, s očeve strane dugo, već stotinjak godina, na takvima grobljima, židovskim, ne leže. U Gorici, onoj novoj, to Haya Tedeschi zna, leži izvjesni Wilhelm Tedeschi, preminuo 1891., rođen u Mannheimu 1837., kipar koji podučava slikanje u Piranu, u Trstu i kasnije u Goriziji, da u Goriziji, a prije toga u Puli, gdje i danas možda стоји njegova bista admirala Bourguignona. U toj obitelji Hayinoj s Florianove strane, hvala bogu, ima i muzičara i ljevača željeza koji pravili su nekakve kompozicije za slušanje i gledanje koje trebale su, valjda, donositi ljepotu, Haya ne shvaća kakvu. I njima, kompozitorima i ljevačima, izgleda gubi se trag. Zato, dok čeka u starom zdanju u via Aprica 47, dok razmješta karte svih tih života, života koji joj izmiču pod prstima kao da igra pasijans, Haya svako malo zatrese glavom i kaže *Mi smo obitelj bez tragova.*

(*Odlomak iz romana*)

Rujana Čimbur

Konstrukcija ženskoga identiteta u romanu »Sula« Toni Morrison

Uvod

19

Nerijetko se čuju kritička mišljenja da je Toni Morrison afroamerički ekvivalent Gabriela Garcije Marquezova. Točke sličnosti i razlozi za usporedbu nesumnjivo postoje jer se oboje autora bave obiteljskim sagama i specifičnim kulturnim problemima i podnebljima. Dok je Marquezov prostor inspiracije Latinska Amerika, u naraciji Toni Morrison to su afroameričke zajednice na jugu Sjedinjenih Američkih Država.

No, literarno nadahnuće Toni Morrison, kako i ona sama ističe u članku »The Site of Memory« (1995: 2), ne proizlazi samo iz potrebe da se opisuju problemi i dogadaji u afroameričkim zajednicama i povijesti pojedinaca, obitelji i skupina unutar nekoga većeg kulturnog prostora. Njezina djela nisu samo motivirana željom da se »ispriča priča«, već se kroz njih uvijek provlači zakupljenost dubokim ljudskim problemima, univerzalnim moralnim dilemama, ulogama nametnutim rasom ili spolom, što autorica vrlo često poentira magičnim elementima i psihološkom strukturu samih likova.

Roman *Sula* Toni Morrison od objavlјivanja 1973. godine izaziva veliko zanimanje ne samo čitalačke publike, već i mnogobrojnih književnih kritičara koji su s različitim polazišta analizirali to djelo. Pored nesumnjive kvalitete samoga djela te intrigantne fabule i Sulina lika koji su izazvali mnoga oprečna tumačenja, tome je zasigurno pridonijela i recentna fascinacija suvremenim anglo-afričkim spisateljicama.

Premda su sve knjige Toni Morrison uvijek čvrsto ukotvljene u okvire afroameričkoga kulturnoga kruga, i to mahom početkom i sredinom prošloga stoljeća, njezine teme nadilaze imaginarne granice rasa i kultura. To što je uslijed vlastita podrijetla odabrala upravo taj milje za svoja djela, može navesti čitatele i kritičare da pripadnost afroameričkoj književnosti uzmu kao nešto samozumljivo. No, promatramo li roman *Sula* samo kroz etničku vizuru, olako

ćemo marginalizirati činjenicu da se taj roman bavi egzistencijalnim, općim pitanjima koja nisu bitno uvjetovana ni rasnim ni etničkim kontekstom.

U raspravi o problemu razlikovanja etničkih književnosti u SAD-u Stipe Grgas upozorava na problem simplificiranoga gledanja na književnost autora koji ne pripadaju bijelom kanonu:

... diskurzi koji promiču ili osporavaju multikulturalizam najčešće izostavljaju kritičko-analitičku raščlambu sastavnica koje ga tvore, primjenjujući svojevrstan niveliрајуći relativizam koji, unatoč promicanja raznovrsnosti, briše povjesno-kulturološke razlike. To je, primjerice, razvidno u načinu kako se predočavaju književnosti različitih etničkih skupina (2000: 135–6).

Konstrukcija fabule

Fabula je postavljena u vrlo čvrstim okvirima, raspodijeljena na dva dijela, koja kronološki prate dva različita razdoblja u životima dvaju glavnih likova — Sule i Nel. Naracija počinje u dobi kad obje djevojčice imaju deset godina, prati njihovo odrastanje, prekida se u trenutku kada se Nel udaje, a Sula odlazi na školovanje i u istraživanje vanjskoga svijeta, te se nastavlja njezinim povratkom nakon deset godina izbivanja iz Bottoma. Pripovijedanje završava mnogo godina nakon Suline smrti s prizorom kontemplacije i tugovanja za prošlošću već sredovječne Nel.

Glavnina je radnje ispričana u trećem licu, kroz optiku nepristrana sveznujućeg pripovjedača. On izlaže priču samih likova, ali i objašnjava njihove misli i osjećaje. Samo nakratko u drugom se djelu radnje ta perspektiva mijenja, kad Sula pripovijeda u prvom licu, a Nel se moli. Ostali stanovnici Bottoma funkcioniраju u knjizi gotovo kao grčki kor, oni govore jednim glasom, komentirajući, ogovarajući i osudujući sve neobično što se zbiva u gradu. Promjena naracije iz trećega u prvo lice omogućava Suli i Nel da zorno iskažu svoju potragu za vlastitim identitetima.

U djelima Toni Morrison ne nalazimo samo odjeke magijskoga realizma, već i korijene ukotvljene u literarne tradicije afroameričke kulture. U povijesnim okolnostima prvih afroameričkih zajednica većina je tradicije prenošena usmeno, omogućujući svakom pripovjedaču da svoju osobnost i elemente vlastita gledanja unese u svaku priču. Trudier Harris upućuje na to da verbalni izvori mogu uvelike pomoći pri razumijevanju konstrukcije *Sule*. Struktura djela prije svega vuče korijene iz bajki europske tradicije, s druge strane poziva se na tradiciju šala u afroameričkim zajednicama a, napisljetu, formom podsjeća na baladu, koja razvijajući se preuzima oblik jazz kompozicije (1991: 53). Morrisonova svojim načinom pripovijedanja u čitatelja nastoji postići dojam da mu autor »priča priču«. Većina fabularnih nizova počinje praktički u sredini misli, fragmentarnim i slučajnim digresijama na druge dogadaje, da bi bila prekinuta na nekom logički ne nužno jasnom mjestu gdje je pripovjedača zaintrigirala neka druga fabula.

Mjesto radnje je grad Medallion, Ohio, i to predio u kojem žive Afroamerikanci — zvan »Bottom«. Već pri imenovanju toposa priče T. Morrison demonstrira osobinu tipičnu za cijeli roman: ona vrlo pažljivo bira imena mjesta i ljudi, gotovo je svako ime mnogoznačno i njime se često ironizira imenovana stvar ili lik.

U slučaju »Bottoma« (u prijevodu »Dna«), sama činjenica da se taj dio grada geografski nalazi iznad ostatka mjesta, već u početku uvodi ironiju. Objasnjavajući na prvim stranicama knjige povijest imena, autorica kaže da je mjesto nastalo kao crnačka šala ili, točnije, šala na račun crnaca. Oslobođenom robu bivši vlasnik obećava komad najboljega dijela zemlje, no kad dode vrijeme da ispuni svoju riječ, on ga uvjeri da mu ne treba plodno nizinsko tlo, već da je zemlja na uzvisini ustvari puno bolja jer je to iz Božje perspektive »dno raja«. Priča oko imena završava svoj ironični krug time što će na koncu bijelci pokupovati zemlju iznad grada, to »Dno« koje su podvalili crncima, da bi sebi izgradili igralište za golf. Fizičkim izokretanjem mjesta koje je na vrhu, a zove se »Dno«, Toni Morrison uvodi elemente karnevaškoga. Mjesto koje je nastalo kao plod neslane šale i u svom je imenu zadržalo tu konotaciju.

Karnevaškno¹ se manifestira kao opozicija crne subkulture dominantnoj bjelačkoj kulturi, ne samo time što dolazi do izokrenuća u prostornom smislu, već i jezičnom izričaju, da bi na kraju prezreni Bottom postao predmetom želja bijelaca iz nizine. Karnevašnost se produbljuje činjenicom da u engleskom jeziku riječ »bottom« označava i stražnjicu, čime je absurd toponima doveden do kraja.

Pozicioniranje likova

Autorica u *Suli* suprotstavlja obitelji Sule Peace i Nel Wright. Vršnjakinje potekle iz dviju obitelji na suprotnim stranama društvenoga spektra u Bottomu, koje se usprkos svojim brojnim različitostima sprijateljuju i jedina su povezna nit između te dvije skupine.

Nel odrasta u sredini koja robuje svim društvenim konvencijama, u atmosferi sigurnosti, ali i strogosti. Odgojena je na tradicionalan, pomalo krut način, s jasno određenim očekivanjima prema kojima bi se trebao odvijati njezin život. No, Nel se u ranoj dobi počinje pitati želi li zaista život kakav joj je predodredila majka, da bi ta sumnja kulminirala kad upozna svoju baku, Rochelle, kreolsku² prostitutku, koja zorno svjedoči da u obitelji ima divlje krvi i nekonvencionalnih žena, ma koliko to njezina majka u sebi pokušala zatomiti. Ono što

1 Prema Bahtinu, kako ga tumači Vladimir Biti: »Ono što se zapravo pokazuje karnevašknim u jednom književnom djelu jest sila koja ga razdvaja od bilo kakve povijesne realnosti, od bilo koje mogućnosti istinske kontekstualizacije. »Jezik u svojoj konkretnoj i živućoj sveukupnosti« shvaćen je sada ne kao sastavni dio konkretnе društveno-povijesne stvarnosti, već gotovo obrnutu, kao polifon, intertekstualni jezik nesposoban da izbjegne svoju »drugu logiku« (Kristeva). Karneval je nametnik na bilo kojem utvrđenom jezičnom obliku koji ga čini ranjivim na sve vrste (zlo)upotrebe.« (1992: 209–210)

2 Osoba miješanih afričkoeuropskih korijena koja živi na jugu SAD-a.

spaja Nel sa Sulom jesu upravo njezine, donekle podsvjesne, sumnje u smisao života kakav joj je namijenila majka Helene.

Sula pak s majkom Hannah živi u kući čiji je apsolutni vladar njezina jednonoga baka Eva. I Hannah i Evu mještani smatraju ekscentričnim ženama laka morala, a sama kuća funkcioniра kao svojevrsni hotel i utočište za ostavljenu djecu i izgubljene slučajeve. Baka Eva i majka Hannah žene su koje odolijevaju svim konvencijama, promiskuitetne i čvrste u svojoj odluci da bude po njihovu, bez obaziranja na društvenu kritiku. Njihova kuća i u arhitektonskom i u ljudskom smislu simbolizira apsolutni kaos, no ispunjena je životnošću i šarmom.

U romanu se pojavljuju i svojevrsne genealoške povezne niti. Članice obitelji Peace — Eva, Hannah i Sula — dijele zazor prema muškarcima i potrebu za isticanjem svoje samostalnosti i neovisnosti. Kod Eve i Hannah takav je stav posljedica razočaranja u muškarce koji su uvijek odlazili i prepustali ih samima sebi, no kod Sule je to već naučeni obrazac ponašanja koji ona usvaja bez podloge u vlastitu iskustvu. U njihovoј je obitelji konstantan i donekle izopačen odnos majke i djeteta, pa premda se kao obitelj medusobno vole, zaziru jedna od druge i medusobno se optužuju za neosjećajnost i beskrupuloznost.

Kod obitelji Wright postoji slična linija »naslijedivanja«: Helene pokušava svoju kćer Nel oblikovati na svoju sliku i priliku, jer je i sama replika svoje bake. I dok Nel u djetinjstvu prema tome osjeća otpor koji se produbljuje kroz prijateljevanje sa Sulom, na koncu će prihvatići sve društvene konvencije upravo kao što ih je usvojila i njezina majka.

Odnos Sule i Nel, sve do Siline izdaje kada ona stupi u seksualnu vezu s Nelinim mužem, relativno je jednostavan i čist, zasnovan na zajedničkom shvaćanju svijeta i medusobnu nadopunjavanju³. Premda iznikle u obiteljima sa svim različitim rasponom vrijednosti, Sula i Nel beskompromisno su odane jedna drugoj i sa svojim manama i vrlinama čine jednu cjelovitu osobu. Do raskola u njihovu odnosu prvi put dolazi prilikom slučajne smrti Chickena Littlea [prijev. Pile Malo]. Igrajući se s dječakom Sula ga nehotice ispusti i on padne u rijeku i utopi se. Niti jedna od njih dvije nikada nikome ne reknu ništa o toj nesreći iako je izvjesno da nisu imale loše namjere i da se radilo o nesretnu slučaju.

Jedan od glavnih motiva romana — »dvosmislenost«, propitivanje smisla i pojma »dobra« i »zla« upozorava da vrlo često oni nisu tako udaljeni kakvima

³ »They were solitary little girls whose loneliness was so profound it intoxicated them and sent them stumbling into Technicolored visions that always included a presence, a someone, who, quite like the dreamer, shared the delight of the dream.... But always, watching the dream along with her, were some smiling sympathetic eyes.... So when they met, first in those chocolate halls and next through the ropes of the swing, they felt the ease and comfort of old friends. (51–52) [Bile su usamljene djevojčice čija je samoća bila toliko duboka da ih je opijala i slala nesigurna koraka u vizije u tehnikoloru u kojima su uvijek osjećale nečije prisustvo, nekoga, tko je s njima dijelio užitak njihova sna No, gledajući taj san zajedno s njom uvijek su su se smiješile i nečije blagonaklone oči.... Tako da su, susrevši se prvo u hodnicima boje čokolade, a onda ponovo kroz konopce ljuljačke, osjećale lagodu i opuštenost starih prijateljica.]

se čine i da ponekad toliko sliče da postaju neraspoznatljivima. Roman navodi čitatelja da na likove i dogadaje primjeni dijametalno suprotne pojmove »dobra i zla«, »ispravnog i neispravnog«, dok istodobno opominje da je potrebno oduprijeti se pojednostavljenim kategorizacijama.

Ženski identiteti

Toni Morrison svrstava žene u dvije čvrsto zatvorene i jasno definirane skupine čija međusobna različitost i nerazumijevanje onemogućuje bilo kakvu stvarnu komunikaciju među njihovim članicama. Jedina dva posrednika, dvije osobe koje svojim prijateljstvom ujedinjuju te različitosti, jesu Sula i Nel. No i ta veznica puca u trenutku kad Sula stupi u spolni odnos s Nelinim mužem što će ipak prijeći granice Neline tolerancije i razumijevanja za Sulinu nekonvencionalnost.

Prvu skupinu ženskih likova uglavnom čine članice obitelji Peace: Eva, matrijarh te obitelji, Hannah, njezina izuzetno promiskuitetna kći i unuka Sula, od rođenja predodredena da bude drukčija, obilježena madežom u obliku ruže na licu. Sve su one izuzetno jake žene, navikle funkcioniратi bez pravih muških figura u svom životu. Sve tri izabiru atipičan način života, odbijajući prihvati moralne norme koje im nameće društvo i spremne su snositi posljedice svojih izbora. Premda sve žene obitelji Peace privlači suprotni spol pa ih mjesto drži promiskuitetima, niti jedna od njih ni na koji način ne ovisi ni o kojem muškarcu, sve dok se Sula pred kraj života po prvi put ne zaljubi u neuhvatljivoga Ajaxa.

Druga skupina mogla bi uvjetno obuhvatiti sve druge stanovnice Bottoma — takozvane »normalne« žene s konvencionalnim životima, zajedničkim svjetonazorom i prihvaćenim društvenim normama. Apostrofirana predstavnica te skupine jest Helene Wright, Nelina majka koja se u tom društva smatra najboljom među jednakima. Ona na određen način postavlja moralne i estetske norme u toj maloj sredini.

SULA

U svim slojevima radnje u *Suli* nailazimo na ideje u jasno postavljenoj opoziciji. Relacije suprotnosti ekspliciraju se na prividno banalnoj razini boje kože, gdje je svjetlica koža »bolja« od tamnije, pa zajednica tako poželjnijom smatra svjetlu Heleninu put naspram tamnoj boji kože i još tamnjem madežu na Sulinu licu. U konstantnoj su opoziciji dobro i зло — Sula nasuprot svima ostalima — no tako uspostavljene vrijednosti sve se više relativiziraju kako se roman razvija i sve se jasnije artikulira subverzija uvriježenih društvenih postulata i potrebe za neupitnim podjelama. Ostanemo li dosljedni u iščitavanju opozicija kako ih postavlja autorica i prema tradicionalnim, kanonskim vrijednostima ženske likove podijelimo na »dobre« i »loše«, predvodnica skupine »loših«

žena, u koju spadaju sve ženske članice obitelji Peace, definitivno je Sula, premda najmlada od svih.

Sula je od rođenja obilježena madežom na licu. Dok ga jedni vide kao ružu, drugi u njemu raspoznavaju znak davla i izvanjski znamen Sulinu zloće. Morrisonova se i prije početka romana izravno referira na znak koji Sula nosi na licu pjesmom »The Rose Tattoo«⁴. Ta »ruža« obilježuje Sulu i njezinu različitost. Njezina je »drugost« automatski čini opasnom i neshvatljivom. U mladosti je njezin biljeg tek kuriozitet, no kako Sula odrasta, a ruža postaje sve tamnijom, ona i na izvanjski način simbolizira njezino sazrijevanje u samosvjesnu ženu koja će odbaciti društvena pravila. U članku »Missing peace in Toni Morrison's *Sula* and *Beloved*« Rachel Lee ovako očitava izbor Morrisonove da tim citatom započne roman:

Tetovaža ruže ispisuje svoj znak na romanu Toni Morrison, slično kao i madež namijenjen Sulinu oku. Taj madež ostaje dvostrislenim znakom što ga ljudi različito doživljavaju: pripovjedač kao »ružu«, Eva i Nel kao ružu na stabljici, za Nellinu djecu to je »strašna crna stvar«, Jude je vidi kao »zmiju otrovnicu«, zajednica kao »Hannin pepeo«, a »Shadrack kao »punoglavca«. Kao obilježje Sule/Sule, taj epigraf nagovještava Sulinu krajnju izolaciju i nerazumijevanje. (1994: 574)

Zbog biljega na licu, Sula postaje gromobranom koji skuplja svu negativnu energiju stanovnika Bottoma. Njezin povratak nakon deset godina izbjivanja i upoznavanja svijeta, ljudi počinju povezivati s raznim neuobičajenim dogadajima. Njezino prisustvo u mjestu počinje se smatrati zlokobnim, no masa je nema potrebu protjerati jer u usporedbi s njom svi oni postaju »dobri«, uzoriti gradani. Njezino navodno zlo postaje kontrapunktom njihove dobrote. Napokon imaju nekoga koga mogu optužiti za sve loše što se zbije. Na stanovit način Sulino prisustvo unosi red u njihove živote jer više nisu prepušteni na milost i nemilost slučajnim dogadajima ili sudbini, zla se kob može pripisati konkretnoj osobi.

Sulin povratak tako ima paradoksalan pozitivan učinak na stanovnike Bottoma jer oni u novopostavljenom sustavu vrijednosti nalaze nov smisao svojim životima. Trude se pronaći najbolje u sebi i izdici iznad svakodnevnih problema da bi sebi i drugima dokazali koliko su bolji od Sule. Oni ne razumiju njezino ponašanje, a prijezir prema društvenim konvencijama doživljavaju kao manifestaciju njezina urodena zla. Sula, pak, dragovoljno prihvata ulogu otpad-

4 »Nobody knew my rose of the world
but me... I had too much glory.
They don't want glory like that
in nobody's heart.«
[«Nitko nije znao moju najlepšu ružu na svjetu
Osim mene... Imadoh previše uzvišenosti.
Oni ne žele takvu uznositost
ni u čjem srcu.»]

Citat je preuzet iz drame Tennessee Williamsa »The Rose Tattoo« (1950.) u kojoj je glavni lik udovica potpuno predana sjećanju i idealiziranju svoga pokojnoga muža, a tetovaža ruže koju je nosio simbolizira njegovu superiornost svima koji je okružuju nakon njegove smrti.

nika i čini sve u svojoj moći kako bi potencirala negativne osjećaje ljudi oko sebe. U toj je psihološkoj transformaciji ključ simboličkoga značenja njezina lika.

Hortense J. Spillers, koja Sulu kao lik, ali i sam roman, drži jednom od najvažnijih literarnih pojava prošloga stoljeća, svoju tezu podupire argumentacijom da iznoseći na svjetlo mračne impulse koji više nisu nedopušteni u kulturnom obraćanju crnih američkih žena, roman ispisuje novu dimenziju postojanja, krećući se napokon u suprotnu smjeru od plime vrlina i patosa koji prevladavaju u karakterizaciji crnih ženskih likova »u monolitu zadanih uvjeta i mogućnosti«. Ona smatra da je lik Sule »doslovni i figurativni probor prema afirmaciji onoga što bi se u odnosu prema njezinim književnim 'rodakinjama' moglo nazvati novim ženskim bićem.« (2003: 93)

Takva karakterizacija Sule u smjeru revolucionarno oslobođenoga (crnoga) ženskog antiheroja dosljedno je provedena. Ona već od rana djetinjstva svojim ponašanjem odudara od uobičajenog i očekivanog. Prvoj ozbiljnoj opasnosti koja joj zaprijeti u djetinjstvu odgovorit će na vrlo nekonvencionalan i radikalnan način. Na putu iz škole ona i Nel moraju proći pored nekolicine bijelih dječaka koji ih zadirkuju i kojih se Nel boji. Neko vrijeme one ih izbjegavaju i idu okolnim putovima, no jednog se dana Sula, na Nelino negodovanje, odluči suočiti s njima. Dječaci ih zaskoče na putu, Sula vadi nož i dok se dječaci smiju misleći da će pokušati napasti jednoga od njih, ona odlučno odreže vrh vlastitoga prsta i hladno ih upita: »If I can do that to myself, what you suppose I'll do to you?« (54–55) [«Ako to mogu učiniti sebi, možete li prepostaviti što ću učiniti vama?»].

Dogadaj koji mnogo godina kasnije dovodi do raskola između Nel i Sule trenutak je kada Nel u spavaćoj sobi zatekne svoga muža i Sulu u preljubu. Dok je za Nel taj dogadaj smak svijeta, Sula epizodu s mužem najbolje prijateljice ne shvaća kao izdaju jer su do tada njih dvije uvijek sve dijelile. Odrastavši sa ženama koje su seksualne veze shvaćale vrlo površno i bez potrebe za posjedovanjem, Sula ne razumije zašto se Nel osjeća izdanom i kako se i ona mogla pretvoriti u jednu od tih posesivnih žena ovisnih o svojim muževima.

Tipična žena u društvu koje ih okružuje ne postoji bez relacije prema muškarcu. Ona kao samostalna osoba i ne može postojati izvan svojih odnosa prema drugima, osobito onoga prema čovjeku za kojeg se udala. Nelin se svjetruši kad je muž Jude napusti neposredno nakon prijevare sa Sulom. Ona osjeća da ni sama više ne postoji jer funkcija koja je definira i smisao postojanja nestaje zajedno s Judeom.

Čak i na svojoj samrničkoj postelji Sula se odbija podvrći društveno nametnutom moralu. Odbijanje da prihvati društvene norme ona doživljava kao osobni trijumf. Sula je svjesna negativnih posljedica svojih izbora i svog ponašanja. Svjesna je da su je njezini životni izbori učinili osamljenom, no smatra se superiornom Nel jer je ta osamljenost njezin izbor, dok Nelina osamljenost

dolazi iz »druge ruke«.⁵ Nel je potpunim predavanjem mužu i stapanjem vlastitoga identiteta s njegovim prihvatile društvene norme i dopustila da izgubi samu sebe. Sula tu ne nastupa samo iz pozicije osudivanja Nelinih izbora. Svjesna je se i sama počela mijenjati kad se zaljubila u Ajaxa. Ona zna da je to za nju početak kraja, gubitak snage i samostalnosti, pa znaјuci da više sebi ne može pomoći, na grub i ciničan način pokušava utjecati na prijateljicu koju još uvijek voli.

Diana Gillespie i Missy Dehn Kubitschek smatraju da potraga Toni Morrison za ženskim glasom koji stremi ka zrelosti i osobnosti kulminira u tom razgovoru između Sule i Nel. One se svaka pojedinačno suočavaju s ograničenjima svojih vlastitih moralnih vizija. Preplašena Sulinom suzdržanošću i racionalnošću čak i kad je suočena s vlastitom smrću, Nel nije u stanju čuti istinu koju joj govori Sula, a Sula iritirana Nelinom potrebom za žrtvovanjem u ime konvencionalne dobrote ne uvida Nelinu bol. No, u svojim posljednjim trenucima i Sula i Nel otvoreno i obostrano brinu jedna za drugu i prepoznaju međusobnu ovisnost. U trenutku smrti Sulina je zadnja misao da mora s Nel podijeliti to iskustvo, a godinama nakon Suline smrti Nel osjeća njezinu prisutnost i čini prvi korak prema osvajanju vlastita identiteta. Emocionalne veze između Sule i Nel nadilaze otpor što proizlazi iz njihova okruženja i različitih moralnih sustava. Ni smrt ne može uništiti jedinu pravu emocionalnu vezu koju je Sula imala u svom životu, niti može uništiti Sulin utjecaj na Nel koji je potiče na put emocionalnog i moralnog sazrijevanja. (1990: 44)

Sula svojim vlastitim odabirom iskače izvan svih očekivanja koje društvo ima od nje kao od žene, ali i osobe crne boje kože. Kalupi u koje je gura društvo za nju su besmisleni. Status bespomoćne crne žene kosi se s njezinom osobnošću, ograde nametnute rasom i spolom neprihvatljive su. Sula svjesno izabire svoju drugost i otudenost od društva zaradujući tako osjećaj nadmoći nad onima koji se ne usuđuju biti svoji. A društvo će, označivši je kao zlu ili ludu osobu, u svojoj strukturi pronaći ulogu za nju koja im omogućuje da je prihvate i da iskoriste njezinu snagu u svoje svrhe.

HANNAH

Evino najstarije dijete, Sulina majka Hannah, sasvim je drukčija od svoje dominantne majke i od vlastite nekonvencionalne kćeri. Ona ne pokušava upravljati bilo čijim životom, pa tako ni životom vlastite kćeri Sule. Za razliku od Eve, koja svakoj stvari i osobi pristupa kroz borbu i s potrebom dominacije, Hannah, premda i sama ljubiteljica muškaraca, pristupa im na sasvim različit način — ona spava s muževima svojih prijateljica i ima vrlo slobodan pristup tje-

⁵ »Yes. But my lonely is **mine**. Now your lonely is somebody else's. Made by somebody else and handed to you. Ain't that something? A secondhand lonely.« (143) [«Da. Ali moja usamljenost je **moja**. Tvoja usamljenost pripada nekome drugome. Netko drugi ju je stvorio i tebi dao. Nije li to nešto osobito? Usamljenost iz druge ruke.»]

lesnoj ljubavi, što će Sula kao svjetonazor preuzeti, no nitko je u društvu ne mrzi. Afere koje Hannah ima s njihovim muževima žene na neki način doživljavaju kao kompliment sebi samima. Ti se intimni susreti obično odigravaju u podrumu ili u smočnici, jer mada je Hannah spremna stupiti u spolni odnos praktički sa svakim muškarcem, nije voljna spavati ni sa kim i zato ih ne odvodi u svoj krevet.

Trudier Harris obrazlaže da Hannah ne izjednačuje promiskuitet s amoralnošću, nego to doživljava samo kao potrebu za fizičkim dodirom. Njezino je ponašanje neetično tek gledano kroz pravila društva u kojem živi, ali njoj samoj prirodno i normalno. Njezina je seksualna slobodoumnost čini je uznemirujućom silom u mirnom mjestuštu kao što je Bottom. Nepoštivanje normi čini je buntovnikom, no buntovnikom podnošljive vrste. Hannah oslabljuje moralnu strukturu društva, ali je ne uspijeva srušiti. Premda je vlastitu moralnost bacala članovima toga društva u lice, ona je istodobno jedna od njih, štoviše, postala je nekom vrstom legende. Pažnja koju je Hannah posvećivala muškarcima njihovim je ženama bila svojevrsna potvrda njihova dobra izbora. Za razliku od Sulina ponašanja, njezinu devijaciju od norme žene ne doživljavaju kao osobnu uvredu (1991: 76–77).

Problem odnosa na relaciji majka — dijete učestalo se pojavljuje u *Suli* i izražen je u svim međuodnosima članica obitelji Peace: na relaciji Eva — Hannah i Hannah — Sula, te Eva — Sula. Evina je ljubav apsolutna i ne zazire ni od kakvih krajnosti, no njezino ponašanje prema vlastitoj djeci ipak izaziva sumnje kod Hannah te je ona ima potrebu upitati je li ih ikad voljela. Zgrožena tim pitanjem Eva joj odgovara kako je to krajnje neumjesno pitati kad je zbog njih »ostala živa« (69). Forma materinske ljubavi, drugim riječima, često je vrlo upitna.

I Hannina ljubav prema Suli krajnje je neobična, premda nije proizašla iz tako drastičnih uvjeta neimaštine i gladi. Već u ranom djetinjstvu Sulin će karakter izazvati Hannah da, razgovarajući s prijateljicama, izgovori sažet i okruštan opis svojih osjećaja prema kćeri koji Sula slučajno čuje i koji je obilježi za cijeli život:... I love Sula. I just don't like her.... [...] Volim Sulu. Samo mi nije draga...] (57).

Ta je izjava zacijelo uzrokom što je Sula stajala po strani i gledala kad je Hannah zahvatila vatru i pretvorila ju u buktinju. Dok većina ljudi u mjestu smatra da je Sula bila toliko šokirana prizorom svoje majke zahvaćene plamenom da se jednostavno paralizirala, njezina baka Eve je isprva potajno, a naposljetku i izravno optuži da je gledala kako njezina majka gori sa zanimanjem, a ne u šoku, i da joj svjesno nije priskočila u pomoć jer je zla.

EVE

Odabirom imena Eve Morrisonova se sasvim jasno referira na biblijsku Evu kao utjelovljenje majčinske figure. Eve, marquesovski lik, izabire put vrhunskoga samoodrivanja, žrtvujući vlastitu nogu da bi priskrbila svojoj djeci materijalnu sigurnost. Njezin je muž, BoyBoy, ostavlja s troje male djece, no pre-

puštena na milost i nemilost, ona se izdiže iznad tragedije, privremeno napušta djecu i kroz drastičan i okrutan izbor nalazi način da skrbi za svoju obitelj. Imenom BoyBoy Toni Morrison potencira ulogu koju je Evin muž odigrao u njezinu životu. Nasuprot »biblijskoj« Evi, paradigm žene, stoji osoba čija je muškost pobijena već u samu imenu. To ime koje označava muškarca tek u nastajanju, dodatno potencirano reduplikacijom, upućuje na to da takav partner neće biti dovoljno snažan za Eve. I činjenica da će je ostaviti da gladuje s troje male djece već kao da je bila predodredena njegovim imenom. Rita Bergenthal izlaže tezu da je najupečatljiviji lik u *Suli* upravo jednonogi matrijarh Eve Peace. Ona se odriče noge da bi njezina djeca mogla preživjeti, njezina herojska žrtva doslovno ilustrira da je preživljavanje skupa stvar. Evina tragedija evocira često korišteni kliše u engleskom jeziku »it costs an arm and a leg⁶, navodno proizašao iz fraze »even at the cost of a leg«. Crni humor kojim se i sama Eve poigrava u knjizi dolazi još više do izražaja shvatimo li ga kao literarizaciju metaforičkog izričaja (1996: 95).

Čvrstocu svojih uvjerenja i poriva ka samoodržanju Eve demonstrira kad se prvi put nakon niza godina nepokretnosti spusti niza stepenice da bi živoga spalila svoga jedinog sina — kojem je u djetinjstvu jednom spasila život — jer ga nije više ne može gledati kako živ trune u paklu narkomanske ovisnosti. Kada je Hannah pita zašto ga je ubila, ona odgovara:

There wasn't space for him in my womb. And he was crawlin' back. Being helpless and thinking baby thoughts and dreaming baby dreams and messing up his pants again and smiling all the time. I had room enough in my heart, but not in my womb, not no more. I birthed him once. I couldn't do it again. He was growed, a big old thing. Godhavemericy, I couldn't birth him twice. (71)

[Nije bilo mjesta za njega u mojoj maternici, a on je puzao natrag. Bio je nećan i imao misli djeteta i sanjao dječje snove, pravio je po sebi i stalno se smješio. Imala sam dovoljno mjesta u svom srcu, ali ne i u maternici, ne više. Jednom sam ga rodila. Ne bih mogla to ponovo. Narastao je, bio je velik i star. Neka mi se Bog smiluje, nisam ga mogla roditi dva puta.]

U tom se ulomku nazire tipično morrisonovsko miješanje zbilje i fikcije. Evin sin Plum u zbilji je bespomoćan i polako umire u izmaglici droge. To njegovo stanje Eve shvaća kao potrebu da se ponovo pretvori u novorodenče. U njezinim razmišljanjima i snovima ta će njegova retardacija ići do te krajinosti da ga ona vidi kako puzi po stepenicama i ponovo se pokušava uvući u njezinu maternicu. Ona zna da on mora umrijeti, i sve i da uspije u svom naumu da se vrati u Eve on bi umro, »ugušio bi se« kaže Eve. U svjetlu svojih strahova ona racionalizira činjenicu da ga je ubila jer je to bila časna smrt, umro je »kao muškarac«, ne sramotno, »kao dijete«. Njezin majčinski instinkt, koji je u ovom slučaju navodi na ubojstvo sina, jači je i od ljubavi i od stvarnosti. Ona ubija sina da bi od njegove autodestruktivnosti spasila i njega ali, i sebe. Evina beskompromisna majčinska ljubav ujedinjuje potrebu da djeci koju je rodila na

⁶ Nešto što стоји jako puno, doslovan prijevod bio bio: »Košta i ruku i nogu«.

bilo koji način pomogne da prežive i žive, ali uključuje i samilost, koja u svojoj bezgraničnosti obuhvaća i ubojstvo.

Evin čin ujedno je i žrtva, ali i izraz vrhunske sebičnosti. Ona smatra da joj njezina ljubav daje pravo da odluči što je za sina najbolje i da u njegovo ime odabere smrt umjesto ovisnosti. Na ovom drastičnom primjeru Toni Morrison dokazuje da je ljubav izuzetno složen, mnogoznačan i slojevit osjećaj, pa čak i kad se radi o instinkтивnoj ljubavi majke prema djetetu. Ljubav je toliko snažan osjećaj da može navesti ljudе da budu i sebični i nesebični, i apsolutno dobri i beskrajno zli. Ljubav, osobito majčinska ljubav, osjećaj je koji može u potpunosti razbiti tradicionalne moralne okvire i dovesti onoga koji voli u jezovitu kontradikciju stvaratelja i uništavatelja.

NEL

Na početku *Sule* Nel se uvodi kontrapunkt glavnom liku romana, Suli. Premda se njih dvije nadopunjaju, u čemu leži snaga njihovog prijateljstva, dijаметрално su različite do te mjere da se tek zajedno čine jednom potpunom osobom. Ta njihova simbioza, naglašena na više mesta u romanu, neprekinuto traje od djetinjstva do trenutka kada Sula otme i odbaci Nelina muža.

Da bi njihovo prijateljstvo uopće bilo moguće i u Suli i u Nel moraju postojati neke predispozicije. Premda Nel majka odgaja na svoju sliku i priliku, zatirući u njoj svaku iskru osobnosti i kreativnosti⁷, to joj u potpunosti ne uspijeva. Nel osjeća otpor prema šablonama što joj ih nameće majka, ali ne buni se aktivno. Prve se sumnje razbuktavaju na putu na sprovod njezine prabake, gdje upozna drugo — ponizno i koketno — lice svoje majke, te kad prvi put susretne svoju baku, Heleninu majku Rochelle, koja je kao bivša prostitutka sušta suprotnost svojoj kćeri. Njezin ekstravagantan izgled i afektirano ponašanje zaprepašćuju Nel, naviknutu na sasvim drukčiji ženski model u svojoj obitelji.

Nelino otkriće sebe kao samostalne individue omogućuje joj da počne prijateljevati sa Sulom usprkos prvotnu protivljenju svoje majke. No njezina novo-otkrivena snaga i samostalnost nisu dovoljne da se odupre svojoj majci i očekivanjima ljudi oko sebe. Nikada više ne napušta Bottom i samo posredno, kroz Sulu, proživljava i ispunjava svoja stremljenja samosvojnosti.

Veliku odluku donesenu nakon puta u New Orleans da će biti drukčija i »samo svoja«, vrijeme i utjecaj majke i okoline pomalo će nagrasti i vratiti je ponašaju u skladu s očekivanjima. Potrebu da konstruira svoju vlastitu drugost, identitet drukčiji od onog koji se od nje očekuje, Nel mora stvoriti kao opoziciju prema elementima koji je okružuju. Da bi ostvarila svoju samosvoj-

⁷ Any enthusiasms that little Nel showed were calmed by the mother until she drove her daughter's imagination underground. (18) [Bilo kakav entuzijazam koji bi Nel pokazala, njezina bi majka sputavala, sve dok nije pokopala maštu svoje kćeri.]

nost ona mora imati ostatak zajednice kao protutežu i time u startu potkopava svoju drugost.

Smrt Chickena Littlea, premda u njoj nije aktivno sudjelovala, ključan je trenutak Nelina života. Nakon nesreće Sula i Nel ostaju skamenjene na obali gledajući valove na mjestu gdje je Chicken Little potonuo. Niti jedna od njih ne pokuša instinkтивno spasiti dječaka i obje, po nekom prešutnom paktu, nikada nikom ne povjere što se dogodilo. Sula je, na neki način, glavni krivac jer je ona dječaka ispustila u rijeku, no Nelino zataškavanje dogadaja i hladna proračunatost neposredno nakon njega čini je sukrivcem. Ideja inherentnoga dobra i zla utjelovljena u ta dva ženska lika i ovdje je na kušnji.

Desetjećima nakon toga dogadaja, sve do posjeta Eve u staračkom domu dvadeset godina nakon Suline smrti, Nel samu sebe uvjerava da je bila samo nevini svjedok dogadaja, a ne sukrivac. No, očito joj ne uspijeva do kraja zatomiti svoju savjest, jer je duboko uzdrma kada je polusenilna Eva upita da joj ispriča kako je ubila onoga dječaka. Nel zgroženo objašnjava da to nije bila ona nego Sula, no Eve joj odvrati da je sasvim svejedno koja od njih je to bila, zar ona nije bila tamo i gledala.⁸ Užasnuta Nel bezglavo pobegne iz staračkog doma i hodajući izbezumljeno cestom vodi sa sobom monolog. Ne pita se odakle Eve zna za njezin grijeh iz djetinjstva. Proganja je prije svega sve dotad zatomljivani osjećaj krivnje:

*What did old Eva mean by **you watched**? How could she help seeing it? She was right there. But Eva didn't say **see**, she said **watched**. »I did not watch it. I just saw it.« But it was there anyway, as it had always been, the old feeling, and the old question. The good feeling she had had when Chicken's hands slipped. She hadn't wondered about that in years. »Why didn't I feel bad when it happened? How come it felt so good to see him fall?« (170)*

[Šta je Eve mislila pod tim **gleđala si**? Kako je mogla to ne vidjeti? Ali Eve nije rekla **vidjela si**, ona je rekla **gleđala**. »Nisam gledala. Samo sam vidjela.« Ali bio je tamo, kao što je i oduvijek bio, onaj stari osjećaj i ono staro pitanje. Onaj dobar osjećaj kad su Chickenove ruke skliznule. Nije se pitala o tome već godinama. »Zašto se nisam loše osjećala kad se to dogodilo? Zašto sam se tako dobro osjećala vidjevši ga kako pada?«]

U tom trenutku Nel će prvi put početi preispitivati uvriježene ideje »dobra« i »zla«. Sebe je uvijek doživljavala kao onu dobru, onu koja je uvijek sve radila u najboljoj namjeri i s dozom nevinosti gledala na svijet, dok je Sula ta

8 »Tell me how you killed that little boy?«
»What? What little boy?«

»The one you threw in the water. I got oranges. How did you get him to go in the water?«

»I didn't throw no little boy in the river. That was Sula.«

»You. Sula. What's the difference? You was there you watched, didn't you? Me, I never woul-d've watched.« (168–169)

[Prijev. »Reci mi kako si ubila onoga malog dječaka?«

»Kojeg? Kojeg malog dječaka?«

»Onog kojeg si bacila u vodu. Imam naranče. Kako si ga uvjerila da ude u vodu?«

»Nisam ja nikavkoga dječaka bacila u vodu. To je bila Sula.«

»Ti. Sula. Gdje je tu razlika? Ti si bila tamo, gledala si, zar ne? Ja, ja to nikada ne bih gle-dala.«] (168–169)

koja je zla, amoralna, ta koja zavodi tude muškarce i onda ih odbacuje, koja svojim prisustvom privlači nesreću.

Cedric Gael Bryant smatra da usprkos ovakvim trenucima prosvjetljenja, sestrinska veza između Sule i Nel postaje izuzetno napetom zbog različitosti njihovih karaktera. Njihovo otudjenje i desetogodišnja tišina manje je posljedica Suline zavodenja Nelina muža, negoli njezine nemoći da shvati da dualiteti Suline prirode nisu moralni propusti, nego kompleksnost Prirode same. Nel će, doista, to biti u stanju razumjeti tek kojih dvadeset i četiri godine poslije Suline smrti, nakon duhovne smrti zajednice (1990: 738).

Na povratku kući nakon posjeta staračkom domu i uznemirujućega razgovora s Evom Nel proživljava katarzu. Ona napokon počinje shvaćati da ključni dogadjaj njezina života, kada je u jednom mahu izgubila i muža i Sulu, nije bio toliko bolan zbog činjenice što ju je muž ostavio, nego zato što je u tom trenutku nestalo njezino prijateljstvo sa Sulom.

All that time, all that time, I thought I was missing Jude. And the loss pressed down on her chest and came up into her throat. »We were girls together,« she said as though explaining something. »O Lord, Sula,« she cried, »girl, girl, girl, girl, girl«. (174)

[*Sve to vrijeme, sve to vrijeme, mislila sam da mi falii Jude. Taj gubitak pritisao joj je prsa i penja se u grlo. »Bile smo cure zajedno,« rekla je kao da nešto objašnjava. »O Bože, Sula,« plakala je, »curo, curo, curo, curo«.]*

Nel tek sada prvi put dopušta sebi da oprosti Suli i da osjeti svu zatomljenu ljubav. Zazivajući njezino ime, ona počinje tugovati i za slobodom koje se svojevoljno odrekla u ime društvenih konvencija kojima se Sula beskompromisno opirala sve do svoje smrti.

HELENE

Nelina majka Helene utjelovljuje figuru »idealne žene« u okvirima zajednice Bottoma. Nju bi se moglo smatrati glavnom predstavnicom one skupine žena u romanu koje bi se konvencionalno moglo opisati »dobrima«. Ona je idealna žena i majka, apsolutno posvećena tim svojim ulogama i ponosna na svoj društveni položaj. Njezin sofisticiran izgled, blijeda put i urednost njezina doma ono su što je čini predmetom divljenja u Bottomu. Ona odgaja Nel kao svoj klon, pokušavajući postići da joj i fizički što više nalikuje pa joj ravna kosu i traži od nje da navlači svoj široki nos ne bi li ga izduljila.

Nakon smrti bake u New Orleansu saznajemo Heleninu prošlost prije dolaska u Bottom. Ona je kći prostitutke koju je baka uzela k sebi kako bi je spasila od raskalašena života njezine majke:

The grandmother took Helene away from the soft lights and flowered carpets of the Sundown House and raised her under the dolesome eyes of a multicolored Virgin Mary, counseling her to be constantly on guard for any sign of her mother's wild blood. (17)

[Baka je odvela Helene daleko od prigušenih svjetala i cvjetnih sagova Kuće zalazećeg sunca i podigla je pod tužnim pogledom šareno obojane Djevice Marije, savjetujući joj da stalno budno pazi na svaki znak vatrene krvi svoje majke.]

Odgojena da zatomi u sebi sve što bi je moglo podsjećati na majku, Helene na isti način odgaja svoju kćer. Nel ne sazna ništa o majčinoj prošlosti sve dok se njih dvije ne upute u New Orleans da bi vidjele umiruću Heleninu baku. Već u vlaku na samu početku puta Nel se suoči s novim licem svoje majke. Konduktor ih napadne jer su ušle u krivi vagon, namijenjen samo bijelcima. Helene mu se ispričava, uspjevajući zadržati dostojanstvo bez obzira na njegov surov nastup, no u trenutku kada je već cijeli okršaj završen, ona mu se ponizno i koketno osmehne. Taj tračak gena Neline bake — koketne prostitutke — koji prvi put Nel opazi u svojoj majci, užasne je nepovratno uništavajući sliku majke kao idealna prema kojem treba stremiti. Nel se u tom trenutku zaklinje da se neće nikada tako poniziti pred bijelcem i izazvati prezir svoje rase.

Za Diane Gillespie i Missy Dehn Kubitschek (1990: 39) Helene Wright utjelovljuje nemoralnost konvencionalne ženske »dobrote« čiji je podsvjesni cilj manipuliranje svojom kćeri i mužem. Kad se Helene osmehne bijelom konduktoru koji ju je upravo uvrijedio, Nel vidi »vanilijski puding⁹ pod maskom društvene pristojnosti. Lik Helene više od svih utjelovljuje rastakanje osobnosti do koje dolazi kada žene nesvjesno pristaju na društvene konvencije.

Helene dotad predstavlja suštu suprotnost raskalašenim ženama obitelji Peace. Ona je vrh socijalne ljestvice Bottoma, simbol čestitosti i »dobrote«, no taj trenutačni izdajnički osmeh u vlaku odat će drugu stranu Helenine ličnosti. Instinkтивno se pokušavajući dodvoriti osobi koja nad njom čini nasilje, u očima vlastita djeteta gubi mjesto na pijedestalu jer tim činom nije izdala samo sebe, nego i društvo iz kojeg potječe, sve njegove vrijednosti pa i svoju vlastitu rasu. Opet dolazi do potpunog obrata u percepciji ženskih likova: javno prokazane, nekonvencionalne žene obitelji Peace moralnije su i ponosnije na sebe i svoju boju kože nego Helene koju smatraju moralnim autoritetom.

Zaključak

Prednost pisanja o djelima autora koji nisu samo kreatori svojih vlastitih radova, nego kritičari i urednici tadih djela, jest da se oni ne ustručavaju komentirati vlastite radeve i istraživanja svojih svjesnih i podsvjesnih motiva pri realizaciji svojih ideja.

Toni Morrison kao nobelovka¹⁰ i spisateljica koja je svoju prvu knjigu, *The Bluest Eye*, objavila 1970. godine, bila je često u središtu pažnje literarnog svijeta, ali i drugih medija. Stječe se dojam da je i sama imala potrebu pred svo-

⁹ »Vanilijski puding« (u originalu »custard«) očito za malenu Nel simbolizira negaciju svoje boje kože koju u tom trenutku sluti kod svoje majke.

¹⁰ Toni Morrison je 1993. godine dobila Nobelovu nagradu za književnost. Do tad je već objavila pet knjiga. U svom objašnjenu Odbor za dodjelu Nobelove nagrade naglasio je da je Toni Morrison dala život »esencijalnom aspektu američke realnosti«.

jom publikom i kritičarima izložiti intimne razloge koji su je naveli na pisanje nekih knjiga, ali isto tako i vrlo odredene odluke koje stoje iza nekih njezinih rečenica. Time je možda htjela olakšati čitanje svojih knjiga, ali i opravdati neke izbore koje je donosila u svojim romanima i teme kojima se bave.

U članku »Unspeakable things Unspoken: the Afro-American presence in American Literature« Morrison objašnjava kako ona vidi glavni lik svoje druge knjige:

Uvijek sam smatrala da je Sula stopostotno crna, metafizički crna, ako želite, i pri tom nije riječ o melaninu, a zasigurno niti o neupitnoj vjernosti plemenu. Ona je crninja novoga svijeta i žena novoga svijeta, koja nalazi izbore tamo gdje izbora nema, odgovarajući maštovito na zatećeno stanje. Sklona improvizaciji. Hrabra, razorna, maštovita, moderna, izvan uobičajenih okvira, zabranjena zakonom, neupravljiva, nezadrživa i neobuhvatna. I opasno ženska. U svojem posljednjem razgovoru s Nel ona govori o sebi kao o posebnoj vrsti crne ženske osobe, one koja 'ima izbora'. (1989: 25)

U tom citatu Morrisonova eksplisira kako je gradila Sulu. Bez obzira što je Sulu uz hrabrost i potrebu za drugošću obdarila i mnogim manama, ona apstrofira svoj lik kao nekoga tko u sebi utjelovljuje gotovo isključivo pozitivne karakteristike. Sula je opasna kao žena, ali i izuzetna po tome što sebi dopušta izbore kojih se drugi plaše. No, Morrison je ne doživljava kao osobu opasnu po strukturu društva, pa ni po sebe samu — što je, međutim, element koji se u više navrata pojavljuje u romanu.

Toni Morrison piše o afroameričkom okruženju zato što joj je ono najbliže, zato što je to njezino kulturno podneblje. Ona ne bježi od svoje rasne pripadnosti, ali inzistira na tome da se njezini radovi i radovi drugih afroameričkih autora vrednuju samo kao literatura, a ne kao »afroamerička literatura«, jer se djela bijelih autora ne gledaju kroz prizmu njihove boje kože, niti se karakteriziraju kao »bijela literatura«. Naravno, ni sama autorica ne bježi od činjenice da je Sula lik crne boje kože i da to nije nešto što bi se trebalo isključiti pri razumijevanju i analizi ovoga djela, ali činjenicom da su svi likovi u *Suli* isto tako crne boje kože, Toni Morrison je nesumnjivo namjerno stvorila monokromat svijet kako bi pokušala natjerati i čitatelja i kritičara da Sulu dožive prevenstveno kao lik i kao osobu, bez potrebe da u njezinu boju kože učitavaju više no što ona stvarno znači.

S likom Sule Toni Morrison se izdiže iznad identiteta crne žene buntovnice u patrijarhalnom društvu američke provincije. Ona ogoljuje i naše osobne mogućnosti izbora koliko god mi ponekad bili potpuno slijepi prema njihovu postojanju i nespremni prihvati konzekvence tih istih izbora. Čak i osobi koja joj je bila najbliža, Nel, trebala su desetljeća da prodre u razloge Sulina ponasanja i životnih odabira i da shvati da je navodno »zlo« koje je Sula emanirala imalo svrhu razbijanja učmalosti i malograđanstine koji su je okruživali i pomicanja osobnih i društvenih granica.

Premda se *Sula* ne može smatrati obiteljskom sagom, genealogije obitelji i obiteljsko nasljede igraju ključnu ulogu u konstruiranju identiteta likova. Sula

ne bi bila lik kakav jest da njezine prethodnice nisu Eva i Hannah, koje su svojim nekonvencionalnim osobnostima i razmicanjem društvenih kanona omogućile Suli da se razvije u osobu kakva jest. I za Nelin lik i njezinu percepciju prihvaćenih normi ponašanja i onoga što ona sama sebi dopušta da bude pre-sudna je uloga majke Helene.

Odbijanjem da se podredi nametnutom moralnom kodeksu na račun vlastite ženske slobode Sulin lik ima nedvojbenu didaktičku ulogu, no to je samo jedna faceta njezine osobnosti. Ona je mlada crna žena koja početkom prošloga stoljeća živi okružena kulturom u kojoj zauzima posljednju prečku na hijerarhijskoj ljestvici¹¹. No, ni vanjskom svijetu, a niti neposrednoj okolini ona ne dopušta da utječu na njezine izbore i životni stil. Sula i Nel pomažu jedna drugoj da se ostvare kao osobe, no dok Sula svoju individualnost razvija do maksimuma bez obzira na percepcije drugih, Nel razvoj svoje osobnosti guši pod pritiskom obitelji i okoline, da bi ga na određen način reafirmirala tek dva desetljeća nakon Suline smrti kad shvati bit njezine simbolične ostavštine.

34

Da bi Sula kao lik mogla postojati i da bi mogla ostvariti svoju samosvojnost, ona, kao i Nel, mora imati zajednicu kao protutežu. Sula ne može funkcioniрати ni postojati u vakuumu, ona mora imati granice koje nameće društvo da bi ih mogla lomiti i nametnute norme da bi im se mogla oduprijeti. Ono što Toni Morrison apostrofira u romanu jest da su Sula i Bottom na jedan način suovisni, ne bi mogli postojati izvan te opozicije i samo se u njoj mogu realizirati.

Premda ne smatram da je *Sulu* ispravno čitati primarno kao »žensko pismo«, odnosno kao literarni izraz crnoga etniciteta, nedvojbeno je da *Sula* i kao roman i kao lik uzima sebi za pravo da pobija tradicijom odredene granice i da u vrijeme uzleta osvještavanja crne ženske samosvojnosti ukaže na mogućnosti i opasnosti izbora izvan kulturno i historijski zadanih okvira.

Bibliografija

- Basu, Biman. »The black voice and the language of the text: Toni Morrison's *Sula*«, *College Literature*; Oct 96, Vol. 23 Issue 3, 88–104
Bergenholtz, Rita A. »Toni Morrison's *Sula*: A satire on binary thinking«, *African American Review*; Spring 96, Vol. 30 Issue 1, 89–99
Biti, Vladimir. *Bahtin i drugi*, Biblioteka Polilog, Knjiga 1, Zagreb, Naklada MD, 1992.
Biti, Vladimir. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb, Matica hrvatska, 2000.

11 Because each had discovered years before that they were neither white nor male, and that all freedom and triumph was forbidden to them, they had set about creating something else to be. Their meeting was fortunate, for it let them use each other to grow on. (52) [Zato što su obje prije puno godina otkrile da nisu niti bijele, niti muškarci i da je sva sloboda i osjećaj pobjede za njih zabranjen, krenule su stvarati za sebe neku drugu ulogu. Njihov je susret bio sretna okolnost, jer im je omogućio da jedna drugu iskoriste za svoj razvoj.]

- Bryant, Cedric Gael. »The orderliness of disorder: Madness and evil in Toni Morrison's *Sula*«, *Black American Literature Forum*; Vol. 24 Issue 4, Winter 90, 731–745
- Christian; Barbara. *Black Feminist Criticism: Perspectives on Black Women Writers*, New York: Pergamon, 1985.
- Felman, Shoshana. »Žene i ludilo: kritička obmana«, *Kolo*, Zagreb, Matica hrvatska, God. XI, br. 2, 2001, 371–387
- Frye, Northrop. *Anatomy of Criticism*, 1957. Princeton: Princeton UP, 1990
- Galehouse, Maggie. »New World Woman: Toni Morrison's *Sula*«, *Papers on Language & Literature*, Vol. 35 Issue 4, Fall 99, 339–363
- Gates, Henry Louis, Jr. »Writing 'Race' and the difference it makes«, *Feminist literary theory: a reader*, Blackwell Publishers, Oxford, Mass., 1996.
- Gates, Henry Louis, Jr., and K. A. Appiah. *Toni Morrison Critical Perspectives Past and Present*, Amistad, New York, New York, 1993.
- isti, Baker, Houston A. Jr., »When Lindberg Sleeps with Bessie Smith: The Writing of Place in *Sula*«, 1993, 236–260
- Gillespie, Diane and Missy Dehn Kubitschek. »Who cares? Women-Centered Psychology in *Sula*«. *Black American Literature Forum*, Vol. 24, No. 1, Spring, 1990, 21–48
- Grant, Robert. »Absence into Presence: The Thematics of Memory and 'Missing' Subjects in Toni Morrison's *Sula*«, *Critical Essays on Toni Morrison*. Ed. Nellie Y. McKay. Boston: Hall, 1988, 90–103
- Grgas, Stipe. *Ispisivanje prostora*, Naklada MD, Zagreb, 2000.
- Gurrero, Edward. »Tracking »The Look« in the novels of Toni Morrison«, *Black American Literature Forum*; Vol. 24 Issue 4, Winter 90, 761–773
- Harris, Trudier. *Fiction and Folklore: The Novels of Toni Morrison*, The University of Tennessee Press, Knoxville, 1991.
- Jones, Carolyn M. »Sula and Beloved: Images of Cain in the novels of Toni Morrison«, *African American Review*; Vol. 27 Issue 4, Winter 93, 615–626
- Lee, Rachel. »Missing peace in Toni Morrison's *Sula* and *Beloved*«, *African American Review*; Vol. 28 Issue 1, Winter 94, 89–99
- McKay, Nellie Y., Ed. *Critical Essays on Toni Morrison*, Boston: Hall, 1988
- McKee, Patricia. »Spacing and Placing Experience in Toni Morrison's *Sula*«, *Modern Fiction Studies* 42. 1, 1996, 1–30
- Morrison, Toni. *The site of memory. Out there. Marginalization and contemporary cultures*, Ed. Russell, Ferguson (et al). New York: The New Museum of Contemporary Art, New York; Cambridge, MA; London: The MIT Press, 1995, 299–305
- isti, »*The Site of Memory*,« *Inventing the Truth: The Art and Craft of Memoir*. Ed.
- William Zinsser. Boston: Houghton, 1987, 101–24
- isti, *Sula*, 1973. New York: Plume, 1982.
- isti, An Interview with Toni Morrison, With Nellie McKay. *Contemporary Literature*. 24, 1983, 413–29
- isti, »Unspeakable Things Unspoken: The Afro-American Presence in American Literature«. *Michigan Quarterly Review*. 1989, 1–34
- isti, *Playing in the Dark, Whiteness and the Literary Imagination*, Vintage Books, New York, 1992.
- Smith, Barbara, »Toward a Black Feminist Criticism«, *All the Women Are White, All the Blacks Are Men, But Some of Us Are Brave*. Eds. Gloria T. Hull, Patricia Bell Scott, and Barbara Smith. Old Westbury, NY: Feminist, 1982, 157–75.
- Spillers, Hortense J. *Black, white and in color: essays on American literature and culture*, The University of Chicago Press, Chicago, 2003.

Ariella Fabrio

Interpretacija svijeta na ženski način u Dacije Maraini

36

Motiv abortusa jedan je od nosivih unutar teme talijanskoga feminizma dvadesetoga stoljeća, posebno unutar opusa Dacije Maraini. Jer osim beletristički, prišla je Maraini motivu abortusa još i aktivistički. A tu je, ne zaboravimo, i toliko zakašnjelo osobno priznanje da je i sama počinila abortus. (»U 24. godini života odlučila sam prekinuti materinstvo jer sam jedino tako mogla izaći iz nerješivih teškoća. Dakako da mi je to traumatično iskustvo nanijelo duboke rane« — priznat će Anni Morelli, na koji ćemo se razgovor još navratiti).

Krenimo od aktivističke polovice problema. Naime, jedan od najutjecajnijih talijanskih književnih časopisa »Nuovi Argomenti« (utemeljen u Rimu 1953. godine) prakticira redovito donositi vrlo aktualne i vrlo polemičke tekstove, ali i cijele temate (te temate članovi redakcije interno nazivaju »antologia documentaria«). Pa se tako pojavio i temat *Abortus i očinstvo*, kome je kumovala upravo Dacia Maraini, ali je i sama priložila tekst u obliku otvorenoga pisma. Bit će to povod da maločas spomenuta Anna Morelli povede razgovor s Dacijom Maraini u kome će Dacia, kao najbitnije, kazati ovo: »Abortus je ravan tragediji, on nije ženino dostignuće, nego njen poraz. I to poraz koji peče i koji je strašan, jer se iskazuje jednim brutalnim činom što ga žena čini protiv same sebe i protiv djeteta koje se začelo; zakon o prekidu trudnoće bio je potreban u jednom odredenom povjesnom trenutku i služio je da bi pobijedio ilegalno abortiranje. To je korak naprijed, ali nije rješenje. To da je zakonski članak 194, koji govori o dobrovoljnem prekidu trudnoće, bio koristan i nužan svjedoči nam smanjenje broja abortusa u Italiji, no i taj je zakonski članak tek obvezatan korak koji mora voditi eliminaciji abortusa u budućnosti (...) »Nuovi Argomenti« namjerno su tiskali tekst *Abortus i očinstvo*, jer bismo htjeli da se govori i o onom 'odsutnom', kojega kao da i nema. A istina je da se radi o dvoje ljudi koji će začeti trećega čovjeka. Kazati kako je u slučaju strašne dvojbe oko izbora pravedno ženi prepustiti zadnju riječ također je nešto sporedno. Nešto potaknuto onom usamljenošću u koju je natjeran naš spol. A jer je žena ostav-

ljena da sama donese najintimnije odluke glede djeteta, tada ona mora i smjeti odlučiti hoće li ga zadržati ili ne. To nije idealno rješenje. Idealno je rješenje kolektivna zrelost, a to znači da nam je baš u primjeru majčinstva potreban kulturni preobražaj. I o tome pišem u otvorenom pismu. Govoriti o abortusu znači govoriti o majčinstvu: postoji lice izloženo sunčevu svjetlu, i lice u sjeni iste obrćuće zvijezde u ženskom univerzumu. Abortus baca vrlo tamnu sjenu na problematiku majčinstva ne samo u našoj zemlji, nego i u našem zapadnjakačkom društvu. A kada u razgovor nužno uplićemo Katoličku crkvu tada moramo biti načisto da na jednoj strani postoji Papa kao službeno utjelovljenje Crkve, a da su na drugoj strani mnogi vjernici koji se s njim ne slažu. Ne dijelim mišljenje službene Crkve da je kontracepcija nedopustiva, ja naprotiv držim da se abortus može izbjegći jedino kontracepcijom. Kao i seksualnim odgojem, naravno.«

Pisma Marini (Lettere a Marina, 1981.) takva su varijanta epistolarnoga romana u kojoj pisma piše samo jedna strana, u ovom slučaju piše ih Bianca svojoj intimnoj prijateljici Marini, koja je prva započela intimnu igru s Biancom. »Osjetila sam kako me, gotovo ludo raspaljena, promatraš s prijetećom znatiželjom. U tvom je pogledu već bilo nasilja: tankočutnoga i upornoga nasilja i uz to sva uveseljena osjećajem posjedovanja (...) Odmah sam shvatila da si od onih osoba u kojih hrabrost dotiče delirij« — priznaje Bianca. Pa već u sljedećem pismu, podsjećajući Marinu na ono što se bilo dogodilo, na njihov razgovor, stvari ovako detaljizira: »Izuvaš mi čizme. Uzimaš u ruke jedno moje stopalo. Miluješ ga. Ne želim ponovo otpočinjati. Pa ja ni ne otpočinjem. Obuvam ponovo čizme. Vidiš da ništa ne činim, nepovjerljiva si. Znaš da mi čini loše ova igra otezanja. Ništa ti ne brini postala sam mudra kao kakva stara sova. Tvoje ruke miluju mi gležnjeve. Kao da mi po nogama vrve mravi. Toplina vrije u grlu. Iznenadno mi ogoljuješ jednu sisu i uzimaš je ustima nesretnom dragošću. A ja se ne usudim disati. Znam da bi u tom trenutku otklon bio otrov. Marina, molim te prestanimo. Ali ti više ne govorиш gutaš moje mlijeko i proždrliivo se opijaš (...) Na kraju eto nas ispružene licem uz lice gdje se nezgrapno ljubimo. Svlačiš mi haljinu ovladavaš mnome takvom silinom da staje dah.«

Bianca upućuje 77 pisama, ali joj Marina ne odgovara ni na jedno. Tijekom Biankine isповijesti saznajemo da je ona pobegla iz Rima (nakon što je jedne godine »kampirala na jugoslavenskoj obali«!) kako bi u osami ne samo preispitala svoj odnos prema Marini, nego i napisala roman (koji će, na kraju, ocijeniti kao loše uradeni posao). Pratimo mutacije i sazrijevanje vrlo osjetljive i osjećajne Biankine psihe u medusobnoj žensko-žensko-muškoj igri kojom će igrrom, na kraju dopisivanja, Bianca suvereno ovladati i »otići« iz priče kao intelektualno nadmoćna i slobodna žena koja je iza sebe, na listovima pisama, ostavila — kako to kaže Michele Rago — »podrobno rekonstruirano putovanje u sjećanje«.

Dugo se pamte spisateljičine stranice posvećene seksualnom sazrijevanju Bianke, na kojima se, zapravo, ispisuje spisateljičin prikaz feminocida (uz usputnu napomenu da ni odnos Bianke prema vlastitoj majci nije nimalo idili-

čan): Bianca je prvo posve neupućena u oblast spolnosti (»Mislila sam da djeca niču iz zemlje kao biljke«), potom u odgojnogm zavodu ona na krajnje rigidno-groteskan (i pripovjedno opširan) način otkriva, dakako, iskrivljenu sliku, ženske spolnosti u kojoj je jedina muška osoba neki svećenik »grbavac pokvarenih zuba, bogomoljac i dosadnjaković«. Zapravo, svi su muškarci u Biankinoj priči prave gnjide prirode: od vlastita oca, u kojega u dobi od šest godina prvi put vidi napeto muško spolovilo, pa preko Marka — s kojim vodi ljubav, no koji će joj priznati da istodobno spava s jednom njenom prijateljicom — do sveopćeg prezira muškog roda koji Marina ovako iskazuje: »'Jednu djevojčicu staru 6 godina silovao je muškarac star 32. Umberto Bosco, stric djevojčice, uhapšen je u akciji policije iz Novare, silovanje djevojčice dogodilo se prošle subote u njegovoj radionici'. Tako glasi mala vijest na dnu stranice crne kronike. 'Djevojčica nikome nije ništa rekla. Kad se vratila kući legla je s temperaturom u krevet i tek je jako krvarenje otkrilo punu istinu'. U našoj maloj skupini sve su cure postupile na isti način. A ja kao one (...) Jednu je razdjevičio stric drugu brat neka treća imala je intimne odnose sa svećenikom koji je bio njihov obiteljski prijatelj. A niti jedna nije imala hrabrosti kazati to svojima.«

Vrhunac jednostrane ženske varijante mrzimuškosti nalazimo u opisu spolovila već spomenutoga Marka: »Kasnije sam dokučila njegov ud: bio je to plašljiv ud ali ne i lišen jakosti uz uvjet da ga se promatra iz prikrajka i da se od njega nešto odredeno ne traži izravno. Da bi oživio bilo mu je potrebno zasjenjenje svjetala drijemljivo grljenje vlažna krevetnina lijeno i sporo ispreplitanje tijelā iznurujuće i otegnuto milovanje (...) Kao i svi muškarci kojima je zavodenje meštaria znao je da ugoda ne ovisi o veličini uda. Veličina uda jest mit što su ga stvorili muškarci za muške. Žezlo mač batina alatka puška top... monstruozni krvnik trbuha koji je trbuh pun projektila što ih krvnih ispaljuje u ženinu utrobu strašcu koja kažnjava.«

U posljednjem pismu Bianca otkriva da putuje na Siciliju, da je svemu kraj, da se »više nećemo vidjeti«.

Nakon četiri godine rada na rukopisu *Pisama Marini* mogla je Dacia Maraini na pitanje novinara Darija Bellezze kako to da je u nje došlo do tako »nasilnoga prodora feminističkoga angažmana« odgovoriti sljedeće: »U ovoj knjizi sjećanje jedne žene rada se iz želje da je druga žena upozna.« A na njegovo pitanje o mogućnosti postojanja ženskoga pisma, ona će odgovoriti: »Takvo pismo postoji, ali ne kao kakva zasebna tehnika pisanja ili kao kakva sadržajna različnost, nego je riječ o jednoj naočitoj optici, jednom vlastitom sistemu simbola, jednoj interpretaciji svijeta na ženski način. Nije uvijek lako razumjeti što je to ženska optika, isuviše smo priučene na mušku optiku, koja je u nas uvijek i oduvijek prakticirana i voljena. Zatim, ja ne govorim o nekoj osobnoj viziji, nego govorim o kolektivnoj viziji. Naime, jedino ona interpretacija svijeta koju je elaborirala većina žena i koja izražava njihov eros može osigurati izvorno žensko pismo.«

Samo nekoliko godina nakon pojave *Pisama Marini* posvetit će se Dacia Maraini cijelo jedno desetjeće prokazivanju društvenoga zla u Italiji. Činit će

to na način prakse talijanskoga feminizma, pa će u prvi plan istaći feminocid, ali i feminofobiju u samoj obitelji. Tri su njena romana ključna potvrda rečenoga: *Isolina* (1985.), *Dugi život Marianne Ucrìa* (*La lunga vita di Marianna Ucrìa*, 1990.) i *Glasovi* (*Voci*, 1994.).

S obzirom da je roman *La lunga vita di Marianna Ucrìa* tiskan 2003. godine u Zagrebu (prevela ga je Jelena Butković, ali s izmijenjenim naslovom *Nijema vojvođkinja!*) reći ćemo ovdje samo to da je višestruko nesretna Marianna Ucrìa gluhonijema osoba, da ima ugovoren brak s »gospodinom suprugom ujakom« i da u tom braku ima povorku djece. Iz njena sicilijanskog osamnaestostoljetnog rodišta i tome adekvatnoga načina ponašanja u njemu upozorit ćemo ovdje jedino na, dakako, feminini autodafe pri kojem žena stradava kao heretičarka, a krvnici su ubojice u ime Inkvizicije, muškarci koji zaokružuju sliku koju je o njima stvorila feministička talijanska proza našega vremena: »Kad se okretne ruke podignu prema glavi i namažu joj kosu smolom, sestra Palmira (žrtva, primjedba A. F.) pogleda s ljubavlju svoje mučitelje. Oni sad primiču, strašno ozbiljni, upaljenu baklju zasmoljenoj kosi i ženina glava se zapali i zasija kao sjajna kruna. A publika zaplješće. Oni žele da njezina smrt bude veličanstvena priredba, pa ako Gospodin to dopušta, znači da i On to želi.«

Još je nešto kuriozno kazati u svezi s romanom *Dugi život Marianne Ucrìa* (na kome je radila pet godina). Iako rođena na Siciliji, Dacia Maraini prihvatala se literarizacije svoje Sicilije tek s ovim romanom, u svojoj 54. godini života! U *Bagheriji* piše: »Napisala sam osam romana prije *Dugoga života Marianne Ucrìa*, ali uvijek izbjegavajući, kao kugu, otok jasmina, smrdljivih riba, uzvišenih duša i oštih noževa (...) Govoriti o Siciliji znači otvoriti vrata koja su ostala zabravljeni.«

Prije nego napišemo koju o *Isolini*, navest ćemo ključnu rečenicu jednog od recenzentata, Claudija Toscanija, koji je za *Isolinu* napisao: »Riječ je o smrti bez priziva, bez milosti i bez kazne, a pogoda jadnu Isolinu. Otkrit će to romansirana stvarnost koja uz to želi biti i čin osude vremena i društva kojih je ona plod. A to vrijeme i to društvo mogli bi savršeno biti ovdje i sada.«

Sama spisateljica ovako se izjasnila o *Isolini*: »Bilo mi je ponuđeno da za jednu izdavačku kuću i njenu biblioteku obradbe kriminalističkih procesa napšem knjigu o kojem takvom slučaju. Tražeći temu, nabasala sam na dogadaj vezan uz Isolinu. Međutim, nije me otprije privukao, jer u našoj nacionalnoj povijesti imamo na pretek takvih primjera nečovještva i komformizma. Kako bih za se rekonstruirala sudski slučaj što ga ovdje oživljavam prekapala sam u arhivu Suda u Veroni. *Isolina* nije roman, nego priča temeljena na istini. Ne zaboravite da smo i Leonardo Sciascia i ja Sicilijanci da oboje gajimo znanu otočku radoznalost koja nas goni na pretraživanje istine.« (U razgovoru s Antonijem Debenedettijem).

O čemu je riječ? Sredinom siječnja 1900. godine rijeka Adige izbacila je ispod Garibaldijeva mosta u Veroni jednu vreću, koju su ugledale dvije pralje i otvorile. U vreći su bili kirurškim nožem isječeni dijelovi ženskoga tijela. Idućih dana rijeka će izbaciti još takvih vreća. Otkriveni zločin ubrzo prelazi gra-

nice veronske regije i postaje pitanjem kojim se bavi cijela Italija. A njime se, retroaktivno, bavi i spisateljica, udubljena ponajviše u sve njoj danas dostupne onodobne novine, jer su sudske dokumente, na intervenciju vlasti, uništeni ili uklonjeni. Srećom, novine su pisale i više nego izdašno.

Žrtva je Isolina Canuti, imala je devetnaest godina i bila u četvrtom mjesecu trudnoće. Djevojka nije ljepotica, siromašna je i puna želje za životom i za vlastitim porodom. Sumnja pada na njena ljubavnika časnika savojske kraljevske vojske po imenu Carla Trivulzija, potomka aristokratske obitelji, koji biva uhićen. Istraga otkriva da je društvo časnika tijekom orgije u nekoj od veronskih gostionica prisililo tamo nazočnu Isolinu na abortus, koji je tu, na licu mjesta, doista i izvršen. Obavio ga je jedan Trivulzijev prijatelj. Sudski islijednik bio je apsolutno uvjeren u krivnju pjanoga časničkoga stola za kriminalni abortus i za stručno komadanje djevojčina mrtvoga tijela. Golemu ulogu u raskrinkavanju dogodenog odigrao je mjesni novinar Mario Filippo Todeschini (kritičari *Isoline* zovu ga »venecijskim Emilom Zolom u minijaturi«!) i to na stranicama svoga socijalističkoga dnevnika antimilitarističke orijentacije »Verona del popolo« (»Verona naroda«). No dolazi do obrata: sudske procese stavljaju se ad acta, Carlo Trivulzi pušta na slobodu, a sudske se postupak pokreće protiv novinara Todeschinija! Tako je naredio nitko drugi do predsjednik vlade Luigi Girolamo Pelloux. Pišući o Daciji Maraini i o *Isolini* pronašla sam u enciklopedijskoj literaturi da je rečeni Pelloux bio general i heroj talijanskoga Risorgimenta (Preporoda), a potom zaštitnik savojske vojne kaste, teški konzervativac, gušitelj socijalnih nemira i pobornik najernje cenzure javnih glasila te da će baš te, 1900. godine, biti prisiljen dati ostavku, ali ne zbog afere Isolina.

U nastavku razgovora s Debenedettijem otkriva Maraini: »Ne mogu zatomi vlastitu feminističku optiku, jer je ona već odavno dio mene, što znači da se, prije svega i uvjek, postavljam u ulogu žena kojih sudbinu pratim, no u ovom sam slučaju namjerno sišla i u dušu Trivulzijevu, posebno nakon što je proces protiv njega završio. Čini mi se da je Trivulzio proživio bolno i neurotičko kajanje. I to u tolikoj mjeri da mi se on čini bićem ljudskijim od svih njegovih prijatelja i sukrovaca.«

’Vlastita feministička optika’ o kojoj govori Dacia Maraini ogleda se u činjenici da je težište tragedije premjestila na osobno saznanje kako je Isolina Canuti proglašena lakom ženom, pa je, eto, i završila kako je jedino i mogla završiti!

Isti model romanopisanja nalazimo i na tri stotine stranica *Glasova*: naime, i opet je posrijedi brutalno nasilje nad jednom ženom, i opet je na spisateljici da u 57 kratkih poglavlja razmrši konce i sasluša sve dostupne glasove (odatle i sam naslov) očevidaca ili sudionika u zločinu.

Novinarka jednoga privatnog rimskog radija, Michela Canova, vraća se iz inozemstva i saznaće da je lijepa Angela Bari, nesudena buduća glumica, a nje na susjeda na katu, na zadnjem katu suvlasničke zgrade u središtu Rima, no koju jedva poznaće, pet dana prije njena povratka, ubijena — kako kaže vratarica — u sobi »s dvadeset udaraca nožem... mahnito«. Igrom slučaja, Michela

Canova dobila je radni zadatak na radiju da pripremi niz emisija o počinjenim zločinima nad ženama svih uzrasta, pri čemu — kako je izvješćuje njen direktor — »šezdeset posto tih zločina biva nekažnjeno«. Od tog trenutka pratimo u *Glasovima* dvije paralelne istrage zločina (pa je ovo spočetka 'romanzo giallo' tj. krimić, a na kraju roman introspekcije): jednu vodi novinarka, drugu krim-policija. Za kakvoču pripovijedanja važno je naglasiti da je istraga, što je sve strasnije i sa sve više u magnetofon snimljenih glasova svjedoka poduzima novinarka, istraga koja se ne libi tipično spisateljskoga zadiranja i u »zone srca koje su potpuno nepoznate a koje Maraini naziva »psihološkim geometrijama« odnosno neuhvatljivim, ali postojećim intervencijama u dogodeno koje su dio kemije ljudske duše, a spisateljica ih sažeto naziva »nevidiljivim krnjnjem«.

Pojasnit će to u razgovoru s Vinicijem Coppolom. Na njegovo pitanje o karakteru feminocida u spisateljičinom pripovjedaštvu, ona odgovara: »Stalo mi je podvući da u odnosima prema ženama nedostaje poštovanje. Često se zaboravlja da u jednom tijelu postoji takoder i duša; da nama sučelice ne stoji jedna jedinka, nego jedna osobnost; bez obzira na spol. Čak i muškarac koji ljubi tek tijelo žene, završava dakle kao silnik, kao silovatelj. Čak i kad zanemarimo fizičko nasilje, ostaje diskriminacija kao oblik nasilja nad ženom: jer kako drugačije nazvati nepoštovanje ženske osobnosti?«

Kao i u slučaju istrage tragične sudbine Isoline Canuti s početka prošlog stoljeća, tako i današnja talijanska sredina onemoguće Michelu Canovi daljnju istragu slučaja nesretne Angele Bari, jer istragu preuzima moćna novinarska kuća kojoj je Michela dužna predati sav prikupljen optužni materijal, magnetofonske vrpce sa snimljenim glasovima, tako da u nesalomljivoj istrazi u kojoj ona postaje jedini glas žrtava dalje mora ići sama i potkradena. Ono što čini vrhunac čitateljskog iznenadenja u ovoj knjizi jest spisateljičin spoznajni obrat koji na optuženičku klupu dovodi suvremenu talijansku obitelj, a kao ubojicu obznanjuje očuha Angele Bari.

I opet ćemo posegnuti za spisateljičinim razgovorom s Vinicijem Coppolom, kome na pitanje što to pobliže označuje nasilje nad ženom, ona u svoj odgovor uvlači krivnju same ženine obitelji za feminocid: »Činjenica je da isuviše često nasilje nad ženom ostaje nekažnjeno. Motiv: nasilje počinjeno nad ženom u obitelji naročito pretpostavlja jedan afektivan odnos između žrtve i krvnika. Ovakvi se slučajevi najteže rješavaju, jer su spomenuti odnosi vrlo kompleksni i kontradiktorni, a često i tajanstveni za one koji ih istražuju.« Da je tome tako pridodajmo da su u zločin počinjen nad Angelom Bari kao sukrivci, uz spomenutoga očuha, još i njena majka, halapljiva i živčana, i njena sestra. Majka je, naime, utuvala kćerima u glavu da u životu budu pasivne i tako sklone na predaju da radije traže zaštitu izvana, nego da iznutra jačaju vlastitu samostalnost. Kći Angela stoga je, vjerujući eto članovima vlastite obitelji, pala žrtvom uvjerenja kako je zavodenje i biti namigušom jedino čime može nešto dobiti od drugih i ujedno jedino tako izraziti svoju osobnost.

Sve to navodi kritičara Claudiјa Marabinija da zlo u Daciјe Maraini piše isključivo velikim početnim slovom z: Zlo. Stoga zaključuje: »Pod spisateljiči-

nim kirurškim nožem nije samo položaj žene danas, nego i sama obitelj.« A Claudio Toscani bio je još širega odredenja kad je izjavio da je u »*Glasovima* izložen problem suživota između spolova, što je ujedno i problem samoga suživota ljudskoga roda. Jer kad je posrijedi nasilje, a posebno nasilje nad ženama, tada je u pitanju ravnoteža same civilizacije koja se nalazi na rubu uzne-mirujućega kraha.«

Jedino postavljajući ova i ovakva mučna pitanja mogla je Dacia Maraini postati najizvoznijim produktom suvremene talijanske umjetnosti i hrabrosti pri povijedanju.

Slavica Jakobović Fribec

Marija Jurić Zagorka: protagonistica nenapisane povijesti hrvatskog feminizma*

43

Opisati mi je život žene, koju su krasile sve ženske vrline. Bila je zahvalna i odana kćerka, uzor supruga, biser majka, požrtvovna baba, iskrena prijateljica, bogoljubna kršćanka i vrla Hrvatica. Milosrđe prema bližnjemu bila je karakterna crta te žene; ona je utrla mnogo suzu nevoljniku i siromahu. Njezino djelovanje bijaše tiho i skromno, ali po Hrvatsku znamenito, jer je svojim blagotvornim radom utjecala u sva narodna naša poduzeća.

Tim riječima Marija Jambrišak opisuje Korneliju Kukuljević Saksinsku u trećem svesku *Znamenitih žena*, objavljenom 1896. godine (1896: 1). Iste godine Marija Jurić, s nepune 22 godine tek započinje novinarsku karijeru u *Obzoru* i tekstove — žestoko protumadarski intonirane još potpisuje anonimno. Ništa nije u tom trenutku dalje od nje od takve idealizirane slike žene kakvu je predložila Jambrišak a koja je u osvit novog stoljeća u Hrvatskoj bila društveno prihvataljiva, čak poželjna¹. Zagorka, naime, ima već iza sebe tri godine propagolog i neželenog braka na koji su je prisili u osamnaestoj, kako bi je disciplinirali i obuzdali *njen revolucionarni karakter*.

Podatak o datumu, godini i mjestu Zagorkinog rođenja dosad je bio samo približno poznat.² U najiscrpnijoj monografiji o Zagorki³ Stanko Lasić navodi

* Ovaj tekst je proširena i nadopunjena verzija predavanja o Zagorkinom feminizmu, održanog u Centru za ženske studije u Zagrebu (svibnja 2000.) a emitiran je na Trećem programu Radio Zagreba u emisiji *Ogledi i rasprave*, 14. siječnja 2005. godine.

1 Zapanjujuća je podudarnost patrijarhalnog stereotipa ženskog u javnom diskursu *podjednako u devedesetima 19. i devedesetima 20. stoljeća!* Više o fenomenu *predmoderne paradigme, re-tradicionalizaciji i repatrijarhalizaciji* hrvatskog društva početkom 21. stoljeća u Tomić-Kuludrović & Kunac (1999) i Leinert Novosel (2000)

2 Najčešće spominjane godine rođenja su: 1873., 1876. i 1879.

3 Stanko Lasić: *Književni počeci Marije Jurić Zagorke (1973–1910). Uvod u monografiju*, Zagreb: Znanje, 1986.

datum 1. siječnja 1873. a kao mjesto rodenja *selo* Negovec kraj Vrbovca. Istraživala sam⁴ u Državnom arhivu u Zagrebu i prema podacima u Matičnoj knjizi rođenih i krštenih za godinu 1873. otkrila kako je Marija Jurić rođena 2. ožujka 1873. godine u *kuriji* — plemićkom dvorcu Negovac, u blizini Križevaca a krštena je dan kasnije kao rimokatolkinja imenom Marianna.⁵ Rodena je kao kći Josipe Domin⁶ i Ivana Jurića, imućnih roditelja koji su imali još troje djece, dva sina i kćerku Dragicu koja je bolovala i umrla od tuberkuloze. O Zagorkinom ocu postoje indicije da je bio nezakonito grofovsko dijete, ali one nisu potvrđene.

Djetinjstvo je provela u Hrvatskom zagorju gdje je otac kupio imanje Golu bovec u blizini Varaždina i dobio posao kao upravitelj posjeda baruna Geze Raucha (koji je bio u kumstvu s hrvatsko-ugarskim banom Khuenom Hedervaryjem). Osnovnu je školu pohađala u Rauchovu dvoru i u Samostanu sestara milosrdnica u Zagrebu. Bila je natprosječno dijete i odlična učenica pa ju je otac namjeravao poslati na studij u Švicarsku (uz Rauchovu finansijsku potporu) čemu se majka energično usprotivila (»Nikad ne ču dopustiti da se poteže po nekim visokim školama gdje je izložena muškarcima!«) i ispisala iz završnog razreda (Lasić, 1986: 34). Obiteljski odnosi Jurićevih bili su kronično poremećeni i Zagorka je proživjela nasilničko djetinjstvo. Iz atmosfere stalnih tučnjava i svada bježala je u zaštitničko okružje seoskih ljudi kakvi su bili njezina dadijla Marta i pripovjedač Tenšek.

Književni talent, duboki osjećaj za socijalnu pravdu, ali i 'revolucionarni karakter' u ponašanju, Zagorka je pokazivala već od najranije dobi. U desetoj godini izazvala je incident zbog kojeg je obitelj skoro bila optužena za veleizdaju (na prijamu u banovu čast pozvala je samog Khuena da brani Hrvate od Madara!); u dvanaestoj je zbog samoinicijativno pokrenutih (svojih prvih) *Samostanskih novina* (u kojima je prenijela Tenšekove narodne priče i legende) zaradila školski ukor; u osamnaestoj je s bratićem pokrenula amatersku kazališnu družinu i školski list *Zagorsko proljeće* (1891.) u kojem je kao urednica s muškim imenom (*M. Jurica Zagorski* — njezin prvi pseudonim) objavila uvodnik o nacionalnom junaku Hrvatskog zagorja i vodi seljačkog ustanka iz 1573. Matiji Gupeu, čiji duh, vraćajući se u 19. stoljeće optužuje Hrvate što su još uvijek pod stranim hegemonom.⁷ Zbog tog teksta list je bio zabranjen a njoj

4 Slavica Jakobović Fribec (2004), »Zagorka, Marija Jurić (1873–1957)« (pisano za) *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and Southeastern Europe, 19th and 20th Centuries (Croatia)*, ed. Francisca de Haan & Krassimira Daskalova, Budapest: CEU: St. Kliment Ohridski University of Sofia, u tisku do kraja 2005.

5 Matična knjiga rođenih (krštenih) župe Rakovac od 1858.–1878. a za godinu 1873., str. 224, Republika Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu (pisano latinskim).

6 Ime i prezime Zagorkine majke (koje je svim kritičarima, uključujući i Lasića, bilo nepoznato ili nevažno) saznala sam u telefonskom razgovoru od Josipa Grbelje koji ga je pak doznao od Štefice Urbanić, dugogodišnje Zagorkine prijateljice. Njezine navode o datumu rođenja i krštenja te o Zagorkinom krsnom imenu potvrdili su i podaci u Državnom arhivu u Zagrebu.

7 Naslov tog teksta glasi: »Duh Matije Gupca optužuje — što kasnija pokoljenja nisu iskoristila prolivenu krv i još danas robuju«.

savjetovano da se prestane baviti pisanjem jer javni (politički) rad nije za žene: one moraju biti poslušne i baviti se kućanskim poslovima.

Onemogućena u dalnjem školovanju, Zagorka želi postati glumicom, ali je roditelji, da bi je 'disciplinirali', udaju za 18 godina starijeg neženju kojem je bio obećan veliki miraz. Brak je Zagorka doživljavala kao novo ropstvo u kojem je bila »*podvrgnuta moralnoj inkviziciji*« (Prohaska, 1921: 267) a muža kao mardarskog šovinista, no solidno je naučila 'jezik svog kolonizatora' i završila tečaj telegrafije što joj je koristilo u kasnijem radu.

Mala revolucionarka

Element revolucionarnosti pripisan svom karakteru, Zagorka varira u više autobiografija dok u *Maloj revolucionarki*, romanu iz 1939. godine, iznosi tek humornu sintezu svojih stvarnih *revolucionarnih* iskustava. Njezin autobiografski žanr više je od faktografije vlastita interpretacija onih uzroka i okolnosti zbog kojih je trpjela u životu — samo zato što nije prihvaćala podređen ženski status:

Godine 1891. zagorski dvorac Šanjugovo — piše Zagorka, gospodin kotarski predstojnik sjedi u naslonjaču. Pred njim stojim u sedamnaestoj godini kao okrivljenik i slušam njegov ukor (...) Pronašli smo da je twoja školska torba bila spilja urotnika u kojoj su se održavali tajni sastanci twojih revolverskih misli protiv vlade i vlastelinstva. Roditelji su pogriješili što su te od djetinjstva prepustili seoskoj družini na dvoru gdje si disala njihovim duhom pa te ni materinski odgaj u samostanu nije popravio. Evo, danas, tu na stolu leži corpus delicti: prvi broj omladinskog lista »Zagorsko proljeće« (...) Zabranio sam ga, a ti slušaj nesretno dijete: revolucionarno danas misle samo ludačke muške glave, a ženi je određen život pokornosti i nježnosti. Vraćam ti taj tvoj mali notes što smo ga našli skrivenog u kaminu da bi te jednom podsjetio na dane kad si počinjala sudbonosne atentate. Neka te tvoj notes odvraća da ti, žena, ikada pokušaš pisati i da prosljediš ovakvo sramotno revolversko mišljenje jer ćeš onda učiniti najveći atentat na svoj život. (Đorđević, 1979: 18)

Godina 1891. koju evocira Zagorka, kad je njoj bilo tek sedamnaest, svakako je predrevolucionarno razdoblje u političkom životu Hrvatske. Iste godine u Dubrovniku izlazi Supilov pravaški tjednik *Crvena Hrvatska* a budući da je njemu tek 21 godina najmladi je urednik nekih političkih novina u Hrvatskoj. On je i prvi od generacije koja će u sljedećih deset godina stupiti na političku scenu. Stjepanu Radiću tada je 20 a Svetozar Pribićević tek je godinu dana mladi od Zagorke. Prema povjesničaru Josipu Horvatu i oni, kao i Supilo, *kroz novinstvo postaju politički radnici* (Horvat, 1962: 287). Dotadašnja politička elita okupljena oko dvije najjače stranke — *Nezavisne narodne stranke* i *Stranke prava* već je stara po godinama. Strossmayeru je 76, Starčeviću 69, Račkom 65 a Mrazoviću 67 godina. Zastarjelost njihovih konцепцијa sve je očitija pa ne čudi da dolazi do smjene generacija, jer mladi, prema Horvatu, *stranačke stege osjećaju kao ludačku košulju* (Horvat, 1962: 287).

Zagorka kao ozbiljena gilbertgubaričina metafora luđakinje u potkroviju

Ta je najmlada, Zagorkina generacija, uskoro žestoko demonstrirala svoju revolucionarnost. U nacionalnoj povijesti i danas se ističe datum kad su studenti, predvođeni Stjepanom Radićem, prilikom posjeta Franje Josipa I. Zagrebu, javno spalili madarsku zastavu. Zagorku je taj dogadaj u listopadu 1895. zatekao u Madarskoj gdje joj je muž radio na željezničkoj postaji. Nakon neželjene udaje i oporavka od nervnog sloma, »delinkvent« je (kako je samu sebe nazvala), u potkroviju uredio/la sobicu u kojoj je nastavio/la pisati. Feminističke kritičarke Sandra Gilbert i Susan Gubar u knjizi *The Madwoman in the Attic* upotrijebile su upravo metaforu *luđakinje u potkroviju* da bi predocile društvenu percepciju i sliku žene koja je pisala u 19. i na prijelazu u 20. stoljeće. Kad je Zagorkino »zločinstvo« bilo otkriveno »madarski je suprug« htio unovčiti njezino pisanje. Poslao je rukopise u Budimpeštu odakle su mu potvrdili da ima dara, samo neka je pošalje »da se u otmjenim spisateljskim krugovima izlijeći od krivih ideja« (Đorđević, 1979: 148). Zagorka je iz novina saznala za zbivanja u Zagrebu, pa je u zanosu napisala »hvalospjev toj mladeži« među kojom bi se itekako i sama rado našla. Uskoro je bilo zatraženo da za budimpeštanske novine napiše članak u kojem će najoštije osuditi taj hrvatski politički incident. Ona je odbila a suprug je zaprijetio ponovnim zatvaranjem u umobolnicu pa je bila prisiljena pobjeći u Hrvatsku. Preodjevena u sluškinjinu odjeću kao većina njezinih kasnijih literarnih protagonistica, pobegla je u slobodu, izabравši vlastitu neovisnost. Tako se revolucionarni politički događaj podudario s njezinom osobnom revolucijom. »Osobno je političko«, postat će tek desetljećima kasnije revolucionarna krilatica feminizma drugoga vala.

»Zagorčice, Vi ste muž na mjestu!«

Razdoblje od listopada 1895. kad je pobegla od supruga do listopada 1896. kad je u *Obzoru* objavila članak »Egy percz«, Zagorka je potanko opisala u memoarima objavljenim 1952. godine (Lasić, 1986: 52–55), a djelomično i u romanu *Na cesti*⁸ (u kojem fikcionalna junakinja uslijed sličnih okolnosti počini samoubojstvo). Što se zbilo kad je stigla u Zagreb? Suprug je raspisao tjeralicu za njom kao za *umobolnom i odbjeglom ženom*, a tadašnji zakon bio je na njegovoj strani. U autobiografiji *Kako je bilo*, objavljenoj 1953. godine, ona piše da je u Zagrebu bila uhvaćena i stavljena u bolnicu na promatranje, ali joj je pomogao jedan liječnik (koji je izjavio da je s njenim mozgom sve u redu) pa se pod lažnim imenom skrivala i uzdržavala prodajom nakita. Pisala je političke reportaže i anonimno ih objavljivala u *Obzoru* (najpoznatija »Egy percz« o upotrebi službenog jezika na hrvatskim željeznicama) dok ih nisu zapazili neki političari, među kojima i biskup Strossmayer, koji je bio većinski vlasnik *Obzora*.

⁸ »Na cesti. Roman jedne spisateljice«, *Ženski list*, Zagreb, 1932.–1934., kasnije objavljen u knjizi kao *Kamen na cesti. Roman*, Zagreb, Izdanje tiskare Merkantile, Jutriša i Sedmak, 1938.

Zahvaljujući njegovu pokroviteljstvu dospjela je u redakciju kao urednica za madarsko-hrvatsku politiku. Uz utjecajnog mentora, Zagorka je odmah stekla i moćnog neprijatelja. Za glavnog urednika Šimu Mazzuru, *žensko u redakciji* bio je prvorazredan *kulturni i moralni skandal* jer, tvrdio je on »ni u Londonu gdje sufražetke vuku redari po ulicama, nema ženske u političkoj redakciji«.⁹ Mazzura je, prema Lasiću, bio antifeminist s »patološkom sviješću o muškoj superiornosti« koji je Zagorki sljedećih godina prilijepio etikete što su je pratile sve do smrti: »baba bez imena i ugleda, nitko i ništa, zagorska kravarica i k tome još zaražena socijalističkim mentalitetom i feminističkim novotarijama« (Lasić, 1986: 68). Ulaskom u redakciju Zagorka se suprotstavila tradicionalnom uvjerenju kako je pisanje 'u suštini muška aktivnost' a pritom je prekršila još jedan tabu: onaj da žena ne može (ne smije) biti političko biće. U spomenutoj autobiografiji 80-godišnja Zagorka svjedoči:

Pod teškom društvenom zabludom da su novinarsko zvanje i politički rad isključivo samo muško poprište rada, prolazila sam u svojem novinarskom zvanju kao nevino okrivljeni kroz pranger španjolske inkvizicije. Taj mi je rad bio potrebom života kao hrana, zrak i sunce tijelu i moje političko djelovanje smatrala sam nečim sasvim prirodnim. Pošto nisam uvažavala društvenu zabludu, koja je stvorila nepisan zakon protiv javnog rada žene, našla sam na putu toga rada na neprijateljstva, čije posljedice snosim još danas. (Zagorka, 1953: 23)

Isti stav ponovila je i nekoliko godina kasnije.¹⁰

Svugdje sam bila dočekivana s nepovjerenjem i prezirom jer je žena u politici u 19. stoljeću bila smatrana poput žene u javnoj kući. U redakciji Obzora svatko me gledao s čuđenjem (... A ja sam) u prvom redu širila feministam i u ženama budila volju da sudjeluju u javnom životu. Moja je težnja uvijek bila emancipacija žena. (Đorđević, 1979: 161–162)

Zagorku su u redakciji isprva doista zaključavali u sobicu kako je nitko od posjetitelja ne bi vido. Međutim, 1903. godine, za vrijeme općenarodnog ustanka protiv Khuenove diktature, kad se cijela redakcija bila povukla da ne bi završila u zatvoru, ona je sama punih pet mjeseci vodila i uređivala najveće zagrebačke dnevne novine. Ujedno je aktivno sudjelovala u radu Glavnog narodnog odbora, a kad su uhićene članice *Kola radnih žena* (ženske udruge tipografskih radnika koju je osnovala još 1897. godine), predvodila je prve ženske demonstracije s tisuću žena. I sama je završila u zatvoru, a početkom 20. stoljeća otici u zatvor, i to zbog politike, prema Lasiću, »bilo je za jednu ženu ono krajnje što joj se moglo dogoditi: bio je to skandal bez presedana« (Lasić, 1986: 114).¹¹ Za samu Zagorku, prema osobnom svjedočenju, bilo je to najljepše raz-

⁹ »Što je moja krivnja« (1947?), Zagorkin nedatiran i neobjavljen rukopis koji se čuva u trezoru Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod signaturom R 7601, (Lasić, 1986: 69–70)

¹⁰ Iz intervjua (nedatirano) za *Start* s Aleksom Vojinović. Postavljena pitanja su glasila: »Kako ste bili primljeni u javnosti kao prva žena novinar?« i »Poznat je vaš rad kao borca za ravnopravnost žena s muškarcima. Zanimalo bi nas što ste sve poduzeli i postigli na tom sektoru?«, (Đorđević, 1979: 162)

¹¹ Usredotočenog na rehabilitaciju Zagorke kao *književnika*, Lasića beskrajno iritira njezino vlastito inzistiranje na političkoj (i rodnoj) dimenziji rada/pisanja: »Zadržimo li kritičku distancu, tada nas odmah frapira paradoks: žena koja je prije svega bila književnik — koja je u svim

doblje njezinog života. U zatvoru je napisala dramu *Evica Gupčeva* u kojoj je feministički 'reinterpretirala' nacionalnu povijest i povijest vlastitog mladenačkog pisanja i anticipirala svoj budući literarni rad. Pretpostavila je, naime, da je voda seljačke bune iz 1573. *bila ustvari žena* (koja je kao takva već fiktivno postojala u usmenoj predaji) a ne muškarac — kako je to zabilježeno u pisanoj povijesti u kojoj žena nije mogla biti pravni subjekt (osim kao svjedokinja u procesima protiv vještica).¹² Drama je zbog cenzure ostala neobjavljena, ali se s uspjehom (iz rukopisa) prikazivala u Dubrovniku i u Splitu (pod austrijskom vlašću) a tek s padom Khuenovog režima i u Zagrebu.

Zagorka se u desetogodišnjoj novinarskoj karijeri od 1895. do 1905., prateći rad zajedničkog hrvatsko–ugarskog parlamenta u Budimpešti, afirmirala kao prva moderna novinarka i politička reporterka u Jugoistočnoj Europi. U europskim političkim krugovima javno ju je podržavao Masaryk a jedno od rijetkih, i njoj najdražih priznanja u Hrvatskoj (jer joj je bilo upućeno kao ravnopravnom čovjeku) stiglo je od hrvatskog političara i novinara Frana Supila. On joj je napisao iz Egipta:

*Saznao sam da ste odbili sjajno namještenje u Pester Loydu. Politički izvjestitelj ovoga lista značilo bi stupiti na europsku pozornicu. Vi ste ostali radje iza kulisa svoje domovine. Zagorčice, vi ste muž na mjestu.*¹³

Horvat ističe kako je upravo Zagorkina europska afirmacija zbog novog načina izvještavanja, jer je »politička vijest bila servirana na posve nov način«, značajno doprinosila modernizaciji hrvatskog novinstva (Horvat, 1962: 421).

U borbi za ravnopravnost spolova

Zagorka je pisala mnogo i s lakoćom, ali još do danas nije izradena potpuna bibliografija njezinih radova.¹⁴ Do 1910. godine, kad je po Strossmayerovu navoru počela pisati feljtonske romane koji su vrtoglavo podizali novinsku knaku (zbog čega je bila izgurana iz redakcije kao novinarka), već je objavila dva romana s aktualnom društvenom tematikom (*Roblje*, 1899. i *Vlatko Šare-*

razdobljima svog života ponajprije i ponajviše pisala književna djela, koja u hrvatskoj kulturi ostaje, u prvom redu, neponovljivi spisateljski fenomen a u našim svijestima traje kao stvaralac velike galerije romaneskih likova — doživljavala je i prikazivala sebe prvenstveno kao političko biće. Kad bismo prosudivali njezin život ne znajući što je doista bila, nego vjerujući samo njezinim autobiografskim spisima, tada bismo mislili da se pred nama nalazi tipični politički i društveni radnik s početka stoljeća.« (Lasić, 1986: 59) Zapravo je paradoksalno što se takvo pitanje nikada nije postavilo i ne postavlja se bilo kojem muškom autoru iz panteona nacionalne književnosti — kao da su sprega politike i (nacionalne) književnosti, sfere isključivo »rezervirane« za konstituiranje »normalne« (normativne) muškosti.

12 *Neznana junakinja* (1939), Đorđević (1979: 96–122)

13 Faksimil Supilove karte nalazi se u knjižici *Kako je bilo* (1953: 40)

14 »Recepčijski uspjeh motivirao je Zagorku na golemu produkciju; I. Hergešić, koji je svojevrećeno pokušao s gotovo neizvedivim poslom bibliografskog usustavljenja Zagorkinih romana (i zastao kod broja 35), uspio je sažeti najvažnije naslove«, Detoni–Dujmić (1998: 156–157)

tić, 1903.). U to je vrijeme, osim s *Obzorom*, suradivala i s mnogim drugim časopisima pišući često anonimno ili pod pseudonimima.¹⁵

Zagorka je 1909. godine sudjelovala u jednoj od najznačajnijih feminističkih polemika u Hrvatskoj — o ravnopravnosti spolova. Nju je otvorila Mira Kočonda temom »žena i naprednjaštvo« a uključile su se Zagorka, tekstom »Napredna žena i današnji muškarci« i Zofka Kveder, pišući o »modernoj ženi i braku«.¹⁶ Njihove feminističke teze odmah je žestoko napao Matoš,¹⁷ koji je još 1900. godine izvještavajući sa *Svjetske izložbe* u Parizu, mizoginim rječnikom opisao izložbu u *Feminističkom paviljonu*.¹⁸ Obrušavajući se na tadašnje svjetske feministkinje, on je tvrdio da žena može biti isključivo majka i bračna držica, ali je poželjno da bude i poezija i vjernost, a da je sve ostalo prostitucija, posebno »nekakva borba za emancipaciju« (Lasić, 1986: 173). Osam godina kasnije u toj polemici, Matoš je ženu sveo samo na dvije dužnosti: da rada djecu i da bude ljubavnica mužu, odnosno sveo ju je na kuhinju i na spavaću sobu. Ta je polemika mogla postati, prema Lasiću, jedna od najplodotvornijih da nisu obje strane ostale nepomirljivo pri svojim stavovima. Kočonda je tvrdila da žena mora postati čak superiornija muškarcu da bi ostvarila ravnopravnost. Rješenje suprotnostima među spolovima — muškoj superiornosti i ženskoj inferiornosti, Zagorka nije vidjela u tome »da žena ubije u sebi ženu«¹⁹ i pretvorila se u ženskog muškarca, već u skladnom prožimanju dvaju principa, i muškog i ženskog — čemu se Matoš narugao kao *feminističkom pokriću za hermafroditstvo*. Spomenut će da su Matoševi mizogini stavovi našli daleki odjek u sličnoj polemici vodenoj osamdesetih godina u Hrvatskoj / SFRJ s pojmom neofeminizma i ženskoga pisma.²⁰ Tada se književni kritičar Igor Mandić u knjizi

15 U humorističkom *Trnu* pisala je pod pseudonimom *Petrica Kerempuh* a u *Domaćem ognjištu* (u kojem je uređivala i informativnu rubriku *Iz ženskoga svijeta*) pod pseudonimom *Iglica*, feministički i polemički intonirane tekstove.

16 *Zvono* (1909)

17 »Naprednjače i brak« (1909) *Hrvatsko pravo*, XV, br. 3941, Zagreb, 9. siječnja 1909., 2-3.

18 »U *Palais de la Femme*, ukusnoj modernoj jednokatnici polag Eiffelovog tornja je feministička izložba. Sve je tu krcato ženskim radovima, od vezova pa do kipova i slika Margar, Bouillon-Turner, Amalije Valentin, Jehanne Mazeline. (...) Vajarskih radova Sare Bernhardt nema ovdje. Izložila je među muškinjem. Otkako je navukla vatirane čakšire vojvode reichstadtског i Hamletove sumorne 'bit-il-ne bit' pelengáce, drži se gospa Sara na mušku. Gospa Sara je muško otkako je stara i — Jer šta je ovim od muškaraca obožavanim ženama muškarac ako ne — stara žena? (...) najbolje djelo gde Schopenhauer, sačiniteljice debelih romana, bijaše ženomrzac Artur, njezin sin. Pitajte francuskog rodoljuba ili statističara i reći će vam da je najbolja Francuskinja koja rada najviše zdravih Francuza, i da žena koja rada i odgaja pregršt kršne dječice ne može imati vremena pisati knjižurine o — — uzrocima opadanju žiteljstva (...) I ja hvalim svaki dan bogovima te sam Europejac a ne Patagonac, muško a ne žensko, sjećajući se na našeg mužeka koji veli: — Dora, moja, da prostite, žena—« (Matoš, 1973: 233-234).

19 Zagorkine riječi iz te polemike citira i Dunja Detoni-Dujmić: »Žena ako je samo žena — spada u zoologiju — onda žena, koja je u sebi ubila ženu — spada u ludnicu!« (1998: 35)

20 Tih su godina u Zagrebu održani prvi »ženski studiji« u sklopu sociološke sekcije *Žena i društvo* (ženska povijest, žensko pismo i »iskošeni pogled na filozofiju«) a objavljeno je i niz feminističkih temata s bibliografijama: *Pitanja* (1978) »Žena ili o slobodi«, str. 4-40; *Marksizam u svetu* (1981) »Studije o ženi i ženski pokret«, str. 5-487; *Republika* (1983) »Žensko pismo«, str. 4-258.

frojdovskoga naslova *Što, zapravo, hoće te žene?* (1984.) narugao ženama da su sposobne samo za trač²¹ i za pisanje »kuhinjske književnosti«, proglašivši propast / kataklizmu feminizma.²²

Od novinarke do moderne Šeherezade

Zagorka se 1910. udala za Slavka Amadeja Vodvarku, popularnog pisca humoreski i komedija, a već je 1911. koristila dvostruko prezime. Iste je godine objavljen njezin roman *Kneginja iz Petrinjske ulice*, prvi u nizu od četrdesetak 'povijesnih' romana kojima je stekla veliku popularnost i brojnu publiku, ali i neprijateljstvo ideoloških sustava (crkve, vlasti i književne kritike).²³ Pod zajedničkim imenom *Grička vještica* objedinjeni su romani koje je objavljivala (u novinama) od 1912. do 1918. godine (*Tajna krvavog mosta, Kontesa Nera, Maleus Maleficarum, Suparnica Marije Terezije, Dvorska kamarila i Buntovnik na prijestolju*). Činjenica da su pisani kao romani u nastavcima govori o njihovoј strukturi — gomilanju kratkih epizoda koje se prekidaju na najzanimljivijem mjestu, što je »pandan Šeherezadinoj tehniци pričanja priča«, prema Alidi Matić (1987: 138). Kao i mnoge europske spisateljice 19. i početkom 20. stoljeća koje su bile onemogućene u dominantnom književnom (muškom) kanonu i Zagorka se okrenula tradiciji pučke (usmene) književnosti, odnosno marginaliziranim (tzv. trivijalnim) žanrovima proisteklim iz nje²⁴, iako je gradu za romane ponovo istraživala po bečkim i peštanskim arhivima. Karakterizirajući Zagorkin opus, Nada Popović-Perišić naglašava funkciranje žanrovskog stereotipa »ženskog« — »čijem diskursu nedostaje tijelo a u kojem naglašeno djeluju kategorije poštovanja i stida« (1987: 58) kao osnovni mehanizam u gradenju ženskih likova. Naprotiv, za Matić, upravo je otklon od trivijalnog žanra nesumnjiv u karakterizaciji Zagorkinih ženskih (glavnih) likova: one su nositeljice pozitivnih osobina (pametne, poduzetne, hrabre, bore se protiv društvenih nepravdi i pokretačice su radnje) a te su osobine inače u trivijalnim romanima namijenjene isključivo muškarcima. Za Lasića pak, Zagorkini ženski likovi su svojevrsni travestiti upravo zbog njezinog stava o dvojstvu muških i ženskih principa.

21 Kao i Matoš 1911.: »Ženska feministička literatura je običan trač, poknjiženi trač. Od svih žena nabolje je pisala gospoda Sevigne. Čitaj njezina pisma, i što ćeš naci? Trač. Schopenhauer bi manje mrzio i prezirao žene da mu mati ne pisaše romana. Danas znamo da je George Sand bila romantični snob i jedan od glavnih uzroka pada morala, vitalne snage u Francuskoj«, Detomi-Dujmić (1998: 36).

22 Mandić (1984) »Kuhinjska književnost«, 138–141; »Nevinost ženskoga pisma«, 166–175.

23 »Ratovanju na tri fronta«, Hergešić dodaje i — žene: »Zagorkinu feministu opiru se tri kategorije žena: 'presvjetle' i njihovi prirepici u Gospojinskom klubu, intelektualke koje se ponose svojim akademskim titulama i žene koje bi valjalo prodrmati, što će reći odgojiti, jer nisu društveno svjesne.«, Đorđević (1979: 97)

24 O tradiciji iz koje piše žena pisala sam portretirajući Ivanu Brlić-Mažuranić, Jakobović Fribec (2005)

Nakon opusa o Gričkoj vještici (po kojoj je dobila i nadimak) Zagorka je napisala socijalno–utopijski roman *Crveni oktobar* inspiriran oktobarskom revolucijom i suvremenim romanom o kriminalnom podzemljtu *Tozuki* (1918.) te povijesne romane *Kći Lotršćaka* (1922.), *Kameni križari* (1928–29.) i *Gordanu* u 12 svezaka (1934–39.). Slijedili su *Kraljica Hrvata* (njezin drugi nadimak) i autobiografski roman *Kamen na cesti* (1939.). Zagorka je više svojih romana sama adaptirala kao kazališne predstave (do 1940. godine u HNK-u je bilo prikazano 14 njenih adaptacija).

Feminističko djelovanje nastavila je aktivno se vraćajući novinarstvu — osnivajući 1925. godine *Ženski list* u kojem je pisala do 1938. godine. Tada je pokrenula *Hrvaticu* koju su 1940. godine ustaše u NDH (novoformiranoj državi s rasnim zakonima) obustavile, zaplijenile joj svu imovinu a njoj zabranile svaku javno djelovanje. Ona je pokušala samoubojstvo, ali je preživjela i do kraja rata osjećala posljedice. Odbijala je ikakvu suradnju s tadašnjim institucijama, pomicala na odlazak u partizane (ali je bila prestara) a preživljavala je uz pomoć vjernih čitatelja. (Đorđević, 1979: 171–175)

Po svršetku rata Zagorka je, kao i mnoge književnice iz *Društva hrvatskih književnica* (1936.–1939.) čija je bila suosnivačica,²⁵ postala nepoželjna kao javna osoba, kao što je i sam pojam gradanskog feminizma postao neprijateljski socijalističkoj ideologiji. Za tu je ideologiju feminizam i prije bio reducirana na žensko pitanje koje je bilo subordinirano *klasnom pitanju* a ono je bilo 'upravo riješeno' uspostavom novog poretku (Despot, 2004: 181–189). O Zagorkinim romanima nije se javno ni govorilo niti pisalo, iako su 1947. i 1948. godine bili ponovno tiskani u feljtonskom obliku u velikoj nakladi *Slobodne Dalmacije*. Književni ideolozi socijalističkog realizma, zaokupljeni 'izgradnjom novog čovjeka', Zagorkinu su literaturu, baš kao i patrijarhalni kritičari početkom 20. stoljeća, ponovo proglašavali — običnim šundom. Ne dočekavši valorizaciju (koja je uslijedila tek nakon smrti), Zagorka je umrla 29. studenog 1957. godine u Zagrebu. Sahranjena je u Mirogojskim arkadama 4. prosinca 1957. godine među grobovima koji pripadaju najvećoj hrvatskoj političkoj i kulturnoj eliti kamo, nesumnjivo, zbog svojeg feminizma, i sama pripada.

Međutim, kako je još 1988. godine upozorila Lydija Sklevicky, a nažalost, to vrijedi i danas, Zagorki, *taj patuljastoj amazonki hrvatskog feminizma*, iako je Lasićevom knjigom osigurano mjesto u povijesti hrvatske književnosti, *nepisana povijest feminizma još joj nije vratila dug* (Sklevicky, 1996: 245–247).

Literatura

- Almanah Društva hrvatskih književnica* (1937–1939), Zagreb: Društvo hrvatskih književnica
 Despot, Blaženka (1987), *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, Zagreb: Cekade

²⁵ Podatak da je među 22 osnivačice Društva hrvatskih književnica bila i Zagorka, dobila sam od Josipa Grbelje koji tvrdi da se taj podatak nalazi u policijskom arhivu u Zagrebu, u registraciji i statutu Društva od 11. prosinca 1936. godine.

- Detoni-Dujmić, Dunja (1998), »Marija Jurić Zagorka. Priča koja ne može prestati«, *Ljepša polovica književnosti*, Zagreb: Matica hrvatska, 153–169.
- Domaće ognjište* (1900–1914), Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor: Klub učiteljica
- Đorđević, Bora (1979 {1965}), *Zagorka — kroničar starog Zagreba*, Sisak: Grafička radna organizacija »Joža Rožanković«; Zagreb: Stvarnost
- Gilbert M., Sandra & Gubar, Susan (2000 {1984, 1979}), *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, second edition, Yale Nota Bene; Yale University Press; New Haven and London
- Hergešić, Ivo (1963, 1973, 1976), »Predgovor«, 7–36, *Grička vještica*, Sabrana djela, sv. 1 (1–7), Zagreb: Stvarnost
- Horvat, Josip (1962), *Povijest novinstva Hrvatske* (1771 — 1939), Zagreb: Stvarnost *Izabrana djela Blaženke Despot* (2004), ur. Gordana Bosanac, Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu: Ženska infoteka
- Jakobović Fribec, Slavica (2004), »Sunčana Škrinjarić: Lukavstvom do ozbiljne književnosti«. In memoriam (1931 — 2004), *Zarez*, VI, 129, Zagreb, 6. svibnja 2004., 8–9.
- Jakobović Fribec, Slavica (2005), »Ivana Brlić-Mažuranić u paroksizmu od akademkinje do autsajderice po spolu«, *Treća*, Zagreb, Vol. 7 (2005), br. 1–2, u tisku do kraja 2005.
- Jambrišak, Marija (1896), *Znamenite žene u poviesti i pričama*, sv. III, Zagreb: Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch)
- Lasić, Stanko (1986), *Književni počeci Marije Jurić Zagorke* (1873–1910). *Uvod u monografiju*, Zagreb: Znanje
- Leinert Novosel, Smiljana (2000), *Žena na pragu 21. stoljeća: između profesije i majčinstva*, Zagreb: Ženska grupa TOD
- Mandić, Igor (1984), *Što, zapravo, hoće te žene! Kataklizma feminizma*, Zagreb: Znanje
- Matić, Alida (1987), »Pripovjedački postupak Marije Jurić Zagorke« u *Trivijalna književnost: zbornik tekstova*, ur. Svetlana Slapšak, Beograd: Studentski izdavački centar: Institut za književnost i umetnost, 133–145
- Matoš, Antun Gustav (1973), »Dojmovi s pariške izložbe: (Pisma iz Pariza), XXIV, Pariz, 8. listopada 1900., u *Sabrana djela*, sv. III (Dojmovi, ogledi), ur. Dragutin Tadijanović, Zagreb: JAZU: Liber: Mladost, 230–235.
- Matoš, Antun Gustav (1973 {1909}) »Naprednjače i brak« u *Sabrana djela*, knj. 14 (Polemike II), Zagreb: JAZU: Liber: Mladost, 7–11.
- Popović-Perišić, Nada (1987), »Trivijalno i stid« u *Trivijalna književnost: zbornik tekstova*, ur. Svetlana Slapšak, Beograd: Studentski izdavački centar: Institut za književnost i umetnost, 57–62
- Prohaska, Dragutin (1921), *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*, Zagreb: Matica hrvatska (izvanredno izdanje)
- Sklevicky, Lydia (1996 {1988}), »Patuljasta amazonka hrvatskog feminizma: Marija Jurić Zagorka«, u *Konji, žene, ratovi*, ur. Dunja Rihtman Auguštin, Zagreb: Ženska infoteka, 245–247; »Svijet, Zagreb, 15. siječnja 1988., 43».
- Tomić-Koludrović, Inga & Kunac, Suzana (1999), *Žene u procjepu modernizacije hrvatskog društva*, Split: Stope nade
- Zagorka, Marija Jurić (1953), *Kako je bilo*, Beograd: Izdanje redakcije Zabavnog romana: Za izdavača Nino Smolčić
- Žensko pismo (1983), *Republika* 11–12, ur. Slavica Jakobović, Zagreb: Društvo književnika Hrvatske

Bernarda Katušić

Totem totalnog čovjeka¹

Ludistička poetika Dubravke Oraić Tolić

53

*Nalijevno krug
Nadesno krug
I krug na krug
Opet je krug
(AS: 62)²*

Razgraničenje modernističke i postmodernističke umjetničke koncepcije jednoznačno je neodredivo, osobito u manjim književnostima kao što je hrvatska koje nisu ni proživjele kompleksnost i puni radikalitet avangardnih pokreta početkom 20. stoljeća. Hrvatski poetski modernizam punu će afirmaciju doživjeti tek krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. stoljeća, u vremenu popraćenom autentičnim nacionalnim paradoksom: istovremenom afirmacijom i deformacijom modernih i postmodernih estetskih težnja. Jedno od mogućih razgraničenja tih dviju poetika jest poimanje i doživljavanje jezika, točnije, početak jenjavanja avangardne utopijske nakane stvaranja novoga društvenog poretka, najboljeg od svih mogućih svjetova, novim jezikom. Suprotno avangardi, toj najužarenijoj modernističkoj točki, koja svoj poetski habitus gradi na demonstraciji jezične materijalnosti otvoreno upućujući na procese ogoljavanja konvencionaliziranih značenja, osviještena moderna ili postmoderna traga za mogućnostima novih značenjskih tkanja. Dok avangardni »zaumni« jezik vjeruje da onstran svakodnevne komunikacije, iza nejasnih i ambivalentnih struktura, porušene logike, doslovno medu »zvjezdama« (Velimir Hljebnikov) stoljeće novi jezik, postmoderna izriče otvorenu sumnju u moć jezika. Suprotno modernističkoj koncepciji

1 Članak je pogовор uz američko izdanje Dubravke Oraić Tolić *American Scream: Palindrome Apocalypse*, 2005. Prevela Sibelan Forrester etc. Portland: Ooligan Press.

2 AS je kratica za sve naredne citate iz poeme *Urlik Amerike* u tom izdanju. Poema se u prijevodu razlikuje od hrvatskoga izvornika iz 1981. po 11 novih pjesama, nekim promijenjenim stihovima te novim rasporedom tekstova.

umjetnosti koja između znaka i stvari uspostavlja iz temelja novi suodnos, koja stari, »iznošeni« znakovni omotač potpuno razdire i skida navlačeći mu novu uniformu, postmoderna ponovno aktualizira »mrtva« tekstovlja civilizacije izravno ukazujući na znakovnu trošivost. Okrećući se obnavljanju poznatih i oživljavanju zapretanih tradicionalnih smislova, postmoderna pokazuje da je nemoguće jezično smisleno konstruirati svijet, da iza govornih klišeja stolju prazne formule, a iza ideoloških projekata debilno mucanje kolektivne svijesti. Služeći se avangardnim iskustvima, postmoderna ih neočekivano izokreće upućujući na načine i procese pražnjenja i punjenja značenja, na dubinske mehanizme i strukture formiranja značenja. U egzaktno neuhvatljivom trenutku zamjene jedne kulturno-loške matrice drugom, u tom suptilnom momentu projekt radikalne mijene bio je zamijenjen projektom nonšalantnoga nehaja, pa thos rušenja pathosom ludističke neobaveze, načelo »zvjezdane« univerzalnosti načelom intertekstualnosti i citatnosti, poetika angažiranosti poetikom *en légè re*.

Iako tek u poemama *Urluk Amerike* (1981.) i *Palindromska apokalipsa* (1993.) u potpunosti postulira postmodernu praksu pisanja, Dubravka Oraić Tolić već u indikativno naslovrenom prvijencu *Oči bez domovine* (1969.) lirskim osvijedočenjima nenaslutive moći jezika raskrinkava magijsku snagu jezične semiotizacije, kuša ući u trag onih koji »brišu i stavljaju znakove između morskih trava, ptica i brodova« (AS: 5), inicira u nacionalnu književnost, zajedno s drugim tada novostasalim pjesnicima postmodernističkog obrata (Mrkonjić, Paljetak, Maković, Sever, Bošnjak, Kolibaš i dr.)³, potpuno novi koncept poetskog stvaralaštva. U vremenu još osnaženog kampanilištičko-komunističkog jednoumlja, neposredno iskusujući vlastitim tijelom poslije izrečen poetski moto: »Pjesnici su Indijanci, stihovi rezervati« (AS: 1), osebujna pjesnikinja i eseistica, vrsna književna znanstvenica i teoretičarka, sveučilišna profesorica zagrebačkoga Filozofskog fakulteta, neočekivanom izvandomovinskom perspektivom »slabog subjekta« uzdrmava vladajuću snagu »jakih« ideologičkih i estetskih koncepcata. Suprotno tada dominantnom egzistencijalističkom poetskom modelu usredotočenom na razlistavanje subjektove unutrašnjosti, izbjegli poetski glas, »sentimentalno naslovrenom pjesničkom zbirkom punom programičke retorike«, kako je skromno pjesnikinja sama u autokomentarima okarakterizala svoj poetski debi (KS: 110)⁴, latentno nagovještava buduće poetsko opredjeljenje. Izgnana pjesnikinja već tada nazire da su ne samo poezija nego i ideologija i utopija, povijest i civilizacija, nacija i domovina kao i svijet u kojem živimo tek značenjski rebusi, karike lanca kozmosa rekurentnih znakova u »vrtnji bez kraja« (AS: 57). U vječnoj vrtnji u krug znakovi kulture, literature, ideologije i života, te olupine »krhkikh riječi«, više i ne pretendiraju reflektirati realno, nego nalik sjenama nevidljivih predmeta strše, kako autorica eksplikite

³ U samo dvije godine, 1968. i 1969., svoje poetske prvjijence objelodanjuju gotovo svi nositelji »nove prakse pisanja«: Z. Mrkonjić: *Dan*, 1968., L. Paljetak: *Nečastivi iz ruže*, 1968., Z. Maković: *U žilama će ljepota teći*, 1968., J. Sever: *Diktator*, 1968., B. Bošnjak: *Sve što nam prilazi*, 1969., D. Kolibaš: *Rez*, 1969.

⁴ *Književnost i sudbina*, 1995. KS je kratica za sve naredne citate iz te knjige.

navodi u jednoj teorijskoj bilješci o riječima, »poput Mjeseca samo jednom, blistavom i jasnom stranom lica« (KS: 33). Propitivanje jezičnih znakova kao potiskog materijala i teme, kao oljuštenog znakovlja, kao oblika komunikacije i načina življjenja, kao sredstva otudenja i podčinjenja, kao instrumenta mistifikacije i laži, kao klišaja koji simuliraju i potiru stvarnost, tek su neki od postupaka kojima se teorijski osviještena spisateljica poezijom otisnjuje u nepregledne predjele svemira, ulazi »pod samu kožu svijeta« (AS: 40), nazire drugu stranu Mjeseca. Snažna usredotočenost na jezik zasigurno je i jedan od ključnih razloga što je poetski opus Dubravke Oraić Tolić nerijetko dovoden u izravnu svezu s avangardističkim nastojanjima početka 20. stoljeća.

Igra jezičnim materijalom

Avangardistički imperativ »Novo! Novo! Novo!« (AS: 20) temeljna je postulacija cijelog spisateljičina poetskoga kozmosa. Ne samo semantizacijom jezičnoga materijala, nego i radikalnim osamostaljenjem leksema, kao i razlomljenim stihovljem, aleatoričkim sintaktičkim konstrukcijama, alogičnim značenjima vrsna teoretičarka u ulozi pjesnikinje implicira identične zahtjeve koje su poeziji postavljali historijski avangardisti. Tako, primjerice, u maniri radikalnoga jezičnog somatizma s početka stoljeća slovo K postaje glavnim junakom nekoliko pjesama. Istaknuta distinkcija između dviju pisanih varijanata jednoga glasema, zapadnoeuropskoga C i istočnouropskoga K, nadaje se kao semantičko žarište ne samo poeme *Urlik Amerike* nego i cijelog opusa. U *Urliku Amerike* jedna je pjesma indikativno naslovljena *I blista ISTOK bez K* (AS: 73), u drugoj su pjesmi cijeli Stari i Novi Vijek zbijeni u 2 velika slova K (79), dok je u trećoj Amerika definirana kao 99 slova K (56). Ne samo slova K/C, nego i drugi gramefni lome karike očekivanoga leksičkog lanca postajući ključnim značenjskim nositeljima. Tako slovo O u homonimu **O N O** (PA: 28)⁵ kalkuliranim receptičkim kočenjem ne propituje samo tradicionalno linearno čitanje nego i transportira »suvišak« značenja kako nadidenom komunističkom nasljeđu, kratici militarne organizacije *Opće narodna obrana*, tako i »neodredenoj« zamjenici *ono*. Slovo O u nekim pjesmama funkcioniра kao nula, postajući poetskom šifrom tajanstvenosti i »zauma« $0+0=0$ (AS: 57), u nekim drugim opet slikovno predstavljeni krug najrazličitijih formata. U posljednoj pjesmi *Palindromske apokalipse* slovu O dodijeljen je takav značaj da ono izravno korespondira s otisnutom fotografijom zagrebačkih Banskih dvora, točnije s »OBLAKOM« drama nastalim nakon bombardiranja hrvatske metropole. U pjesmi pod brojem 89. u *Urliku Amerike* slovo T predstavljeno je u krupnom planu sugerirajući vizualni križ između Amerike i Indije, dok je u istoj zbirci u pjesmi pod brojem 77. na njemu »doslovno« verbalno i vizualno »raspet Kristofor«. Relacijske zamjenice *kako, kamo, ovo, ono* nadilaze očekivane funkcije postajući značenjskim žarištima nekoliko pjesama. Jezikom voden poetski svijet doima se poput kak-

5 *Palindromska apokalipsa*, 1993. PA je kratica za sve naredne citate iz ove zbirke.

ve »novogovorne« kovačnice u kojoj se aleatoričkim principom kombinatorike medusobno stapanju i vežu riječi koje ne bilježi niti jedan rječnik.

Ipak, unatoč avangardističkom dekoru Dubravka Oraić Tolić nije usredotočena pod svaku cijenu stvoriti nešto Novo. Vrsna poznavateljica literarnih i inih estetskih dijakronih preinaka osviješteno inscenira avangardnu poetsku gradevinu tek kako bi je poljuljala i propitala uvjerljivo hitajući »naprijed« vlastitim koracima.

Gospode Bože, pa zar zaista
Više nema razlika
Razlika više nema
I pjesma grbavo blista

Amerika! Amerika! Amerika!
Na tebi se slomio žuti zub otkrivanja
Sve što je poslije bilo, bilo je opet ono američko
56 Amerikansko kroz plan i pronevjeru
Kroz krv i svetinje amerikaneskno
Das amerikanische, američeskoe, očenj
Očenj američeskoe

Zlato vjere, vjetar pronevjere
I put kroz nikud u nikamo
Žuti put prema smrti
Tamo amo i natrag
Amo tamo i natrag

Sve tinja
Mi u mraku. Mrak u nama
A more: oko Homera. A oko mora
Amerika

Da, vorwärts i vperjod i dalje vode
Ali više ne u Novo
Nego sve više i više
U vjetar, krv i govor
(AS: 63)

Unatoč eksplikite podastrijetom hermetizmu autoričin »novogovor« nije tipičan avangardistički »dada« ili »zaum«, rastrgane sintagme nisu prazno tepanje ili buncanje onostran prihvatljive komunikacije. Spisateljičine jezične kovačnice oblikovane su od poznatih i prepoznatljivih leksema, svakodnevnih riječi, političkih parola, medijskoga diskursa, kulturoloških znakova i simbola. Fenomenima književne kombinatorike i labirinta, poetikom vrtnje i neočekivanih

okretaja, »besmislenom igrom« palindromskog jezika, sugerirana je vječnost *perpetuum mobile*.

*Tko su i što su
Kugle*

Kugla su nebo i zemlja
Kugla su svemir i zvijezde
I svako oko, svako uho male su kugle kao i zrno
Od tisuću zrnatih kugla nastaju kugle
Kruha, kojih doista nikada dosta. A kugla poradi zvanih
Kakao, kokos, kava
Kolumbo se našao u paklu mora, snašao i mašio
Jajeta kugle zemlja u malom bi kako
Vidljiva bila svakom. I dokazao je zemaljsku
Kuglu pod cijenu budućih, sve manjih al
Sve jačih kugla, i top je počeo
Bacati kuglu za kuglom, i počeo je teći
Pot — kugla rada i strave
Čovjeku najdraža kugla glave
Zavrtjela se i još se vazda vrti
Kao da vrtnji nema kraja
I nitko nikad vidi nije, a svi su znali već
Da postoje i najmanje, nevidljive
Kugle atoma bez
Doma

57

Kugla do kugle *ohne* ugla
I nema doma *ohne* atoma
I uvijek isti naleti vjetra
I uvijek isto »Ja« na meti
Otkriveno
Hladno
Gladno

*I mi se gonimo
U grob u Boga u nulu u 0*

*0 + 0 = 0
I tisuću nula ako si bira
Ledeni raj Sibira
Opet je nula
Sreće*

*Kreće se tako brzo
Da se ne kreće
(AS: 57)*

Vedrim i razigranim okretanjima i izokretanjima, vrtnjom u krug, drevnom i infantilnom magijskom palindromskom jezičnom igrom u kojoj se sve riječi ili rečenice čitaju jednakom slijeva i zdesna, sprijeda i straga, s istoka i zapada, značenjima natopljena Indija postala je »indipitalizam«, Arijadnina nit »indijanina«, idiot »indiot«, budala »indala«, zloglasna Juga »guja«, definicija »indefinicija«, incident »incident«, New York jednom »NEW-MOSKVA«, drugi put opet »MOJ IND-YORK«, Amerika »PAX AMERIKANA«, »Kuba jabuka«, dok se jedan od centralnih simbola poeme *Urlik Amerike* Kristof Kolumbo multiplicirao u *Kristofore koji kristaju* (tj. po načelu realizacije tropsa pristaju na »k«). Istim principom u palindromskom kovitlacu vrtnje u krug izokrenute su i svakodnevne izreke, administrativni jezik političke prakse, aktualne političke parole, klišeji marksističke i socijalističke ideologije, kulturološki simboli, cjelokupna tekstura kolektivnoga sjećanja i baštinjenog tekstovlja, život sam.

Tako, primjerice, *zvijezda*, jedan od najstarijih lirskih simbola poetskoga zanata kojemu nisu mogli odoljeti ni avangardisti (Hljebnikov svoj utopijski »novogovor« naziva upravo njezinim imenom »zvjezdani jezik«), prožima nimalo slučajno sve pore autoričina poetskoga kozmosa. Rabeći iznimno snažnim značenjima natopljeni kulturološki simbol kao osnovni poetski instrument, presvlačeći i kombinirajući veseljem i nehajem zaigrane »Kolombine«, kako je jednom prilikom autoricu nazvao ugledni hrvatski kritičar Zdravko Zima, »zvjezdane« nošnje i odore cjelokupne domaće i strane tradicije, Dubravka Oraić Tolić baca avangardi samoj izravno u lice ne samo njezino prepoznatljivo slikovlje nego i cijelu u novom ruhu stiliziranu tradiciju. U istančanom lirskom pletivu *Urlika Amerike* i *Palindromske apokalipse* u biblijske, renesansne, modernističke, avangardističke i postmoderne odore odjevene zvijezde zbratimljene su posestrine razigrane vrtnje u krug. One svoju svjetlost ne rasplinjuju u neugasivom romantičnom sjaju, niti u modernističkom pretapanju nespojivog, ali niti u kovanju avangardističkih novotarija. Zaigrani lirski subjekt, u gotovo egzistentičnom zanosu romantičke sanjarije, jednom konstatira: »svi se mi vrtimo oko zvijezda« (AS: 42), »svuda oko nas siju zvijezde« (62), drugi put, opet, ista ta igrom i poezijom obuzeta lirska svijest prethodno naznačene romantične lučonoše neočekivanim i zaigrami obratom stilskih poredaka »preoblači« u modernističke sinestezije: »niz zvijezde se cijedi krv« (5), ili opet, palindromski vrlo hitro i naglo, u autentične avangardne signume: »proljetno poroarne nazvjezdane naramenice« (62). Gotovo savršenim konstruktom, u krugu vlastititih poetskih obrata romantične, modernističke, avangardne zvijezde nerijetko izrađuju kao pravi postmodernistički svjetionici na nepreglednoj pučini značenja. Personificirane, oživljene, aktivne sudionice svijeta, značenjski preorane, *zvijezde* postaju »Indije koje noću svijetle« (20), »višekrake« (50), »poštene« (40), »zvijezde betlehemske« (51), one »odumiru« (33), »kišu« (62), »odmazduju« se (52) i »smrzavaju« (50), s njima autorica nerijetko i nevezano »razgovara« (50). Imenovane ili neimenovane, nijeme ili glasne, nasmiješene ili tužne, lažne ili istinite *zvijezde* su uvijek u poetskom *urbisu i orbisu* Dubravke Oraić Tolić, neugasive u svome poetskom sjaju, uvjerljive u rasvjetljavanju ne samo »druge

strane Mjeseca« nego i pregršta mračnih, našim očima nepristupačnih kutova univerzuma.

Igra citatnim kontekstima

U ludističkoj poetskoj maniri palindromskih obrata spisateljica se ne zaustavlja samo na preokretanju fonema, leksema, svakodnevnih izreka, političkih parola, kulturoloških znakova i simbola, nego svoju semantičku procesualnost usložnjava tehnikama vokacije i evociranja već uznakovljenih znatno kompleksnijih jezičnih struktura i književnih konvencija, historijskih stilova, autorskih idiolektata, cjelokupnoga baštinenog tekstovlja. Tako, primjerice, poema *Urluk Amerike* »okruglom« gradevinskom konstrukcijom (100 pjesama, 99 + 1) izravno korespondira s dva navjeća spjeva u povijesti zapadnoeuropejske civilizacije, Dantecovom *Božanstvenom komedijom*, tom navjestiteljicom Novoga vijeka, i Baudelaireovim *Cijetovima zla*, tim najbučnjim glasonošama moderne lirike. Pjesnički spjev *Palindromska apokalipsa* izravno dijalogizira s dva najveća nacionalna epa: s baroknim epom Ivana Gundulića *Suze sina razmetnoga* i s neoklasicističnim epom Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića*. Autoričin poetski kružni svijet, citatno protkan s »vidljivim« i »nevidljivim« tudim tekstovljem, nadaje se kao svojevrstan jezični konglomerat najrazličitije provenijencije. Tudi glasovi i svjetonazori: Biblija, Homer, Zenon, Nietzsche, Kant, Hegel, Dante, Gundulić, Mažuranić, Šimić, Krleža, Tolstoj, Gogolj, Majakovski, Mandel'štam, Dreiser, Ginsberg, Queneau, Zajc, Lehar, Arhimed, Duchamp, Kolumbo, Vespucci, Marx, Tito, Staljin i dr. nisu naznačeni tek kao puko paravansko uresje, nego su markirano ili nemarkirano uvučeni u fiktivno tekstovlje i novo isprobani. U neočekivanim obratima i ludističkim kombinacijama svi citirani i necitirani tekstovi, kao i njihovi nataloženi semantički slojevi govore sami za sebe medusobno se značenjski nadmećući, poništavajući i pobjedujući. Sama autorica nerijetko napušta ulogu poetske stvarateljice i postaje implicitnim dijelom teksta ulazeći tek kao razigrana skladateljica u svekolike vibracije citiranih tekstova. Asimilacija markiranih i nemarkiranih stranih glasova nije podastrijeta kao kakav neutralni sintetički proces, nego kao stalno prekidani, hotimice rastrgani echo osobnog estetskoga tona. Prethodno naznačena avantgardistička poetika novoga videnja izravno je izokrenuta postmodernim poetskim pomagalima: poetika novoga poetikom poznatoga, avantgardistička vizija postmodernom inverzijom, jezik »zauma« jezikom palindroma, *poeta vates poetom ludens*. U zaigranoj igri kruženja krugom u kojem su sve strane uvijek i gore i dolje, i lijevo i desno, i na Zapadu i na Istoku, otkrivene i sakrivene, nove i stare, naglašene suprotnosti su propitane, lažno uzdignute oštice ponistiene. Takkvom citatnom konstelacijom, tekstrom načinjenim od igre citatnih kontekasta, tekstrom čija je jezgra rastezljiva linija kruga autorica razlaže poznate semiologejske i semantičke slojeve izravno se hvatajući u koštac s ustavljenim, nevidljivim, stereotipiziranim i odavno već umrlim modelima mišljenja i življenja.

Ime i svijet

Ulazak u »govor«, raskrinkavanje znaka, potraga za »stvarnim« značenjem nije realizirana samo izričajnim sredstvima: igrom jezičnim materijalom i tekstovnim kontekstima. Iako neposredna stvarnost, pojmovi doma, zemlje, naroda, nacije, vlastitog života, prožimaju cjelokupni poetski opus Dubravke Oraić Tolić, tematsko težište nije bačeno na semantičku razgradnju konkretnih zemljopisno-povjesnih lokaliteta, nego na njihovu ubliku riječu, metaforom, simbolom, tekstrom, kulturom. U neuobičajenoj formi autokomentara vlastite poetike, u fiktivnom pismu upućenom prvom veleposlaniku Sjedinjenih Američkih Država u Republici Hrvatskoj, Petru W. Galbraithu, razgoličujući motivski sklop *Urlika Amerike*, sama autorica kao »osnovnu ideju« poeme navodi »ime« riječi Amerika i »igranje« njime.

»Naime, ja sam se u svojoj davnoj poemi na tradicijama moderne lirike igrala imenom Vaše zemlje, ono je njezina osnovna idea, ono se nalazi u naslovu knjige i na svim stranicama, ona je ključna riječ i idea moje poeme... napokon, to ime ni u jednom času i ni u jednoj fazi pisanja za mene nikada nije označivalo stvarnu zemlju Ameriku koju Vi danas predstavljate u mojoj zemlji. Amerika je u mojoj poemi uvijek bila — simbol, metafora. Ne mogu na žalost reći ni što je bio točan smisao tog simbola, te metafore, jer ni meni samoj to tada nije bilo jasno.« (KS: 111)

Središnja poema lirske triade, indikativno naslovljena *Urlik Amerike*, semantički je uobičljena kao enigma detektiranja *imena*, kao svojevrsna lirska pitalica u potrazi za odgovorom: Što je Amerika? Što je sadržano u *imenu* simbola naše moderne zbilje? Što je skriveno iza *imena* jednog od centralnih arhetyptova novovjekovne civilizacije? U narativnoj strukturi nelinearnoga slijeda, u lirskom tkanju dinamiziranih kutova, nalik okruglim ping–pong lopticama i njihovim neumornim padovima gore–dolje, dolje–gore, lijevo–desno, desno–lijevo, djetinjasto naivno, kontradiktorno infantilno, suprotna značenja istovremeno su afirmirana i negirana. Najrazličitiji kutovi gledišta, oprečna poimanja *imena* Amerika igrom slučaja pogrešno otkrivenog i suprotno imenovanog Novog kontinenta, palindromski se izmjenjuju neuhvatljivom brzinom, poznate strane prvrću se i okreću u beskraj. U fiktivnom autokomentaru naznačeno polazno tematsko stajalište — »to ime ni u jednom času i ni u jednoj fazi pisanja za mene nikada nije označivalo stvarnu zemlju Ameriku« — nerijetko je i u lirskom rasteru eksplikite izrečeno.

Amerika nisu Sjedinjene Države
 I ne zaprema 9 363 123 km² i nema 221 894 548 stanovnika
 Amerika nisu Mountains s isklesanim likovima
 Washingtona, Jeffersona, Roosevelta i
 Lincolna
 Ni slapovi Nijagare ni najveća tvornica automobile
 u Detroitu
 Amerika nije Deklaracija o nezavisnosti iz 1776.
 Ni predsjednik ubijen u kazalištu
 Ni predsjednik ubijen u Dallasu

Amerika — to smo svi mi
Gdje god bili
Što god učinili

Amerika je ono što se rada
Iz naših snova bez našeg znanja
Amerika je ono što nam se dogada
Na putu prema Indijama:

Naša jedina bit
Koju mi otkrivamo i otkrivamo
Slijedeći
INDIJADNINU NIT
(AS: 18)

Isti ti izravno »negirani« konkretni geografski, povjesni i politički podaci Novozemlje, palindromski suprotno, neočekivano su preokrenuti. Primjerice u pjesmi pod br. 28. *ime Amerika označava konkretnu geografsku realizaciju avangardističke ideje o novom i najboljem svijetu od svih svjetova, »ostvarenu« metaforu otkrića nove, najbolje zemlje.*

*U najboljem kraju
Ili ostvarena Indija*

Najbolje se živi u najboljem kraju
Nikakvih problema tu više nema
U najboljim šumama najbolje ptice pjevaju:
Ovo je najbolje od svih vremena

U najboljem kraju najbolje je biti gradanin od oka
Ljubljen od rijeka, ziban od vjetra
Gledaš s visoka
Na sve što teče
Nad tobom nadgradnja, pod tobom baza
Nijedna pustinja nije bez oaza

Učitelji tvoji počivaju u miru
Na najboljem zidu, u najboljem okviru
I sada se raduju tebi i meni
Zadovoljni, sretni, dobri i rumeni
(AS: 28)

Ali, u krugu okretaja, kovitlacu razlika, Amerika nije samo nova »zemlja snova« (43), zemlja sreće i blagostanja, zemlja ostvarenih ljudskih sloboda i prava. U istoj poemi, u jednom drugom poetskom tekstu eksplikite stoji i to da

Amerika »nema uvijek nasmiješeno lice« (1), da ne »dolazi samo u najboljim namjerama i u ime najslobodnije slobode« (1), riječju, Amerika nije »ostvarene« utopističke vizije otkrića nove i obećane zemlje.

Amerika ima nasmiješeno lice
I uvijek dolazi s najboljim namjerama
Obično u proljeće, kada cvjeta cvijeće
Mornara i mora. Kad se povraća
Od valova na kopnu
I kad stara kopna kopne

Amerika dolazi u ime najslobodnije slobode
S podtekstom slonovače. I oslobođava
Za sretno izrabljivanje bjeline

Amerika je kao dijalektika
U njoj je urlik kao što su u dijalektici
I ja, i let, i klika

Amerika je strah i trepet
Nasukanih pjesnika

Pjesnici, isprebijanih rebara
Leže u pjesku
U krvi pjesme

I kopna se lome
(AS: 1)

U lirskom tkanju obrnutih stranica, nalik popularnoj Rubikovoj kocki koja od zadanih elemenata nudi neograničeni broj mogućih kombinacija, pitanje *imena* na jednome mjestu otvoreno je razotkriveno iz infantilne dječje pozicije. Tako u pjesmi br. 35. strukturiranoj nalik klasičnoj školskoj pitalici lirski subjekt prerušen u učitelja, iz neočekivane pozicije značenjskog *tabula rasa* od isto tako neupućenog učenika traži definiciju Amerike. Još više od učiteljeva »dječji« jednostavnoga pitanja zburjuje učenikova ozbiljnost i njegov višezačan odgovor: Amerika je »zemlja snova koja počinje svaki dan iznova«. Neobična igra značenjskim ping–pong lopticama nastavlja se i okreće i u pjesmi pod brojem 37. kada učitelj iz pjesme broj 35. istu tu definiciju preinačuje u »indefiniciju« ovako određujući Novi kontinent:

Još jedna indefinicija

Amerika — zemlja izmedu zbilje i sna
I sve su manja i manja naša imanja
I sve je veća i veća

Američka sreća:
VREĆA BEZ DNA
(AS: 37)

Jednom »vreća bez dna« (37), drugi put »vreća straha« (16), jednom »svijetla budućnost«, drugi put »mrak« (16), jednom zemlja »zadovoljnih, sretnih, dobrih i rumenih« (28), drugi put »strahovita zemlja, zemlja straha« (14), jednom »okrutna, crna« (9), drugi put »previše čista« (9), Amerika je »kao dijalektika« (1), »kao čaša gorkog začina« (9) koja »puše kao vjetar, i ruši se kao pravda platinasta« (99). »Amerika je laž« (9) i »sirena« (13), »Amerika se mijenja zajedno s nama« (66).

A možda je Amerika ovo:
Krik do krika i opet *ab ovo*
Novo! Novo! Novo!
Najnovije Novo
Čovječe Božji
Amerika je način na koji se množiš
(AS: 20)

63

U poetskom svijetu Dubravke Oraić Tolić *ime* Amerika nije samo semantičko žarište, značenjski motor istoimene poeme i cijelog opusa. Slučajno otkrivena, pogrešno imenovana, tražena Indija, nadena Amerika, nadaje se kao značkovna šifra savršenoga modela poretka *simulakruma* u Baudrillardovu smislu. Nalik Disneylandu, tom »dječjem smrznutom svijetu«, u kojem su sve vrijednosti balzamirane i zapakirane nježnošću, toplinom koje nema, kako poznati francuski teoretičar u renomiranom eseju *Hiperrealno i imaginarno* (Pariz, 1977.) ocrtava stvarni svijet dječjih snova, tom *simulakrumu* koji u realnom scenariju odslikava realnu Ameriku u minijaturnom obliku, autorica polazi od *imena* Amerika kao realnoga scenarija imaginativnih snova. Kao što je u Disneylandu svijet unutra suprotstavljen svijetu izvana, dječji infantilizam sučeljen svijetu odraslih, pri čemu je stvoren dojam da je onaj svijet vani, stvaran svijet bez infantilizma, istim principom, *imenom* Amerika, u poetskom svijetu Dubravke Oraić Tolić sugeriran je preokrenuti poredak, obratna konstelacija infantilizma. Ciljanom inscenacijom blještavila, nasmiješenim patuljcima i lijepim princezama, isto kao i estetskim razlistavanjem *imena* Amerika pjesnikinja kaže da je onaj svijet vani realan i da u njemu nema ne samo fluorescentnih svjetiljaka i magičnih bića, nego ni inscenacije, ni infantilizma. Ali, kao što Disneyland nije samo objektivan profil i savršen odslik, nego i idealna kopija kontradiktornoga realiteta, koji u sebi krije nešto drugo, svojevrstan ideologički raster koji prekriva ideologiju trećeeg poretka, Amerika u malom koja je tu kako bi realnu Ameriku koja je i sama Disneyland sakrila, tako je i Dubravki Oraić Tolić Amerika tek predložak izvrnute stvarnosti, kruna znakovnog imaginarija igre iluzijom i fantazmom. Isto kao što Disneyland nije ni stvaran ni

izmišljen, nego tek savršeni scenarij odredene fikcije realnoga, *ime* Amerika stvarni je raster idealan za razotkrivanje načina i procesa punjenja i pražnjenja značenja, dubinskih mehanizama i struktura formiranja ne samo smisla nego i života.

Unatoč otvorenom avangardističkom dekoru i motivskom raslojavanju Amerike kao Nove i najbolje od svih zemalja, poetski svijet Dubravke Oraić Tolić nije ureden po zakonima često isticanog estetskog imperativa »Novo! Novo! Novo!« (AS: 20). Zaigranim, palindromskim kružnim jezikom, natopljenim dijakronom i sinkronom sumom znakova, kulturom i životom, tankočutna liričarka svoju estetsku snagu ne troši kako bi izgradila Novi svijet i Novoga čovjeka, nego kako bi, upravo palindromski suprotno, restaurirajući i rekonstruirajući već uslojene jezične konglomerate, raskrinkala kružnu orbitu, svekolike »toteme totalnog čovjeka«. Zloguka Kasandra, prerušena u ulogu zaigrane Kolumbine, estetski odmjereno, jezično »provjereno« prokazuje i dokazuje da svijet koji živimo i nije ništa drugo nego tek znakovni labirint prepun jednosmjernih rukavaca, a novovjekи čovjek, poput Kristofora raspetog na slovo T, ispraznjen znak, zasljepljeno dijete Disneylanda, općarano magičnim bićima, flurescentnim svjetiljkama, prevareno zapakiranim simbolima i totemima. Iza zaigrane jezične igre, nonsensa fonema, leksema, simbola, života i sudbine, suvremenih *homo signum* izranja kao značenjsko sjedište živih i mrtvih simbola, ispisanih i prešućenih tekstova, sanjanih i nadidenih ideologija, aktualnih i oprobrygnutih tabua, zaboravljenih i oživljenih praiskonskih totemske predodžbi koje vrtnjom kotača vječnosti povezuju i prožimaju sve sa svime. »Igra je prešla svoju kategorijalnu granicu shvativši samu sebe kao zbilju« (KS, 80), igra riječima preobličila se u igru sudbinom, fikcija se stopila sa zbiljom, postalo je jasno da je nemoguće jezično smisleno konstruirati svijet, da iza govornih klišeja stolju prazne formule, a iza ideoloških projekata debilno mucanje kolektivne svijesti.

*(Jedna od niza
Mogućih posljednjih želja)*

Please, odsjecite mi jezik
I bacite ga mačkama
Vjetar goni riječi
Prema mrtvim zvjezdama
(AS: 98)

Beč, 24. travnja 2005.

Jadranka Pintarić

Šopingholičarke, plavuše i sponzoruše ili *Chick lit* u simulakru

65

Tko se još sjeća Meistera Eckharta, nekoć utjecajnog kršćanskog mislioca i mistika iz 14. stoljeća, koji je prvi raspravljao o razlici između postojanja utemeljenog na »imati« i onog na »biti«. Upravo on je ne tako davno, krajem 1970-ih kada su se sabirali odjeci i zaključci društveno i teorijski burnih šezdesetih, nadahnuo najplodnijeg teoretičara tzv. frankfurtskog kruga Ericha Fromma da napiše onomad kulturnu knjigu *Imati ili biti*. Generacije koje su odgajane u duhu kritike kapitalizma naizust su znale da je trošenje oblik *imanja* u industrijskom društvu obilja, da trošenje ublažava tjeskobu jer ono što imamo ne može nam biti oduzeto; ali istodobno to zahtijeva sve veće trošenje jer umjetno stvorene potrebe nikad ne mogu biti zadovoljene, pa dolazimo do formule: *jesam = ono što imam i ono što trošim*. Meister Eckhart kaže da uistinu slobodni možemo biti samo onda kada smo slobodni od vlastitih stvari i vlastitih djela, pri tom misli kako bismo se trebali oslobođiti žudnje kako za predmetima, vlasništvom, ritualima, tako i za znanjem, mislima pa naposljetu i samim Bogom. Svaka vezanost jest nesloboda. Avaj, koga to još zanima?

Imati ili biti — danas zvuči nešto drukčije: imati *znači* biti. To lijevi teoretičari, kritičari kapitalizma i proricatele njegove propasti nisu mogli anticipirati. Herbert Marcuse je tvrdio da kapitalizam ne može zadovoljiti potrebe koje sam stvara — ne samo robne, nego nikakve: zato što moralne i estetske potrebe postaju temeljne, vitalne i zbog toga su potrebni novi odnosi između spolova, generacija, muškaraca i žena te prirode. Ma, vidi vraga kako se svijet izradio točno u svoju suprotnost, danas »misle« svi ti mislioci iz 20. stoljeća koji odozgo ili odozdo promatraju panoe što eksplicitno ili implicitno sadrže natpis »Shop, shop 'till you drop«. To je dio i Baudrillardove »implozije« u kojoj valja stalno sve više trošiti, na bilo kakve beskorisne stvari i besmislene svrhe.

Medutim, još jedan Nijemac bitan je u toj prići. Dakle, prije nešto manje od jednog stoljeća psiholog Emil Kräpelin dijagnosticirao je kompulzivno kupova-

nje kao bolest, nazvavši je *oniomania* (prema latinskom *onos*, cijena). Tek prije desetak godina taj je poremećaj postao šire poznat, počeo je zanimati praktičare i teoretičare, psihologe i ekonomiste. Međutim, teorija i praksa oniomanije popularno i planetarno poznate kao šopingholija razvila se u Sjedinjenim Državama. Kažu da danas oko 15 milijuna Amerikanaca pati od kompulzivnog šopinge-a, a posljednjeg desetljeća prosječno zaduženje na kreditnim karticama poraslo je za više od sto pedeset posto. Šopingholija se svrstava u kategoriju poremećaja poput alkoholizma, ovisnosti o drogama ili kockanju. Kompulzivni šoperi imaju razvijenu dijagnostiku, podvrste poremećaja (npr. blagdanski, bipolarni, depresivni), razradenu psihoterapiju, specijaliste za liječenje (čak i on-line!) grupe za potporu, stručnu literaturu te istraživanja s lijekovima (antidepresiv Celexa) i sl.

Naposljeku, ne manje važno, šopingholija je postala važna i propulzivna književna tema posljednjeg desetljeća. Same šopingholičarke najviše je proslavila ipak jedna Britanka, Sophie Kinsella, stvorivši lik Rebecce Bloomwood koja je stalno u dugovima jer naprsto: ne može odoljeti lijepim stvarima (naravno, nepotrebnim), jedinstvenim prilikama (ah te rasprodaje i sniženja), investicijama u budućnost (zanosno donje rublje za novog dečka), ili zato što to zaslужuje, može nekome darovati, vratit će ako se predomisli, a više ništa i neće kupiti, nikad... Za sve životne tuge i nevolje (prouzročene i opomenama iz banke) može se utješiti jedino tako da si kupi nešto, barem neku sitnicu. Činjenica jest da od šopingholije više pate žene nego muškarci te da se kupovinom često nastoji popuniti emocionalna praznina, tjeskoba, strah, frustracije, kao i da kupujući poželjne stvari stvaramo iluziju uspjeha i sreće. Daleko od toga da bi Kinsella išla u takvu analizu svoje junakinje — jer onda ne bi bila tako planetarno uspješna sa četiri naslova o dogodovštinama šopingholičarke Becky, ali činjenica je da je i tim zabavnim štivom odlično pogodila vladajući duh kolektivnog konzumerizma i tajne strasti racionalizacije kupnje stvari koje nam doista ne trebaju (Nek' se nabaci kamenom onaj tko NIKADA nije kupio nešto samo zato što je bilo povoljno ili dopadljivo!). Njezina Becky, inače mlada, lijepa i zaposlena kao novinarka u časopisu za finansijsko savjetovanje, podjednako je maštovita u izmišljanju opravdanja zašto nešto mora kupiti kao i u traženju odgode od banke, moljakanju za povećanje prekoračenja računa, novim poslovima. Kao prema nekom nepisanom pravilu, ta je Londončanka ipak morala u jednom trenutku poharati i New York (knjiga *Šopingholičarka u inozemstvu*), svojevrsnu Obećanu zemlju šopingholičara. Naposljeku je, poput svake Pepeljuge, koja ipak ne čeka udarce sudbine motajući palce nego i sama vraški naporno kuje vlastitu sreću, od svih novčano-životnih teškoća spašava Princ, ovaj put u liku, tja naravno, zgodnog i bogatoga poduzetnika iz doista propulzivne i novaca pune djelatnosti — PR-a. Živjeti na Manhattanu je obvezno. Becky je, isto tako, pravo oličenje tvrdnje kako kreditne kartice uvelike potpoštu nastanak šopingholije. Upravo zato je prvi korak u liječenju i pristupanju terapiji bacanje kartica i kupovanje gotovinom. Za one u stvarnosti koje su se odveć zanjele nekim fikcionalnim likovima!

Ma, možete li zamisliti da Carrie Bradshaw nosi sa sobom išta do malene torbice s ružem i kreditom karticom? Uz par *manolica*?! Samo sam se šalila. Ispada da je zapravo golemom slavom *Seksa i grada* Candace Bushnell promovirala stil života u New Yorku (kao metafori, samo još nisam sigurna čega, a bogme ni da je metafora) koji se sastoji od nagradnog ili utješnog šopinga kojim se u posjed stječu fetiš predmeti poput npr. Manolo sandala ili Pradinih krpica, ispijanja koktela na otmjenim mjestima prije odlaska na još otmjenije zabave a sve ne bi li se pronašao: Princ, Faca, Onaj Pravi, ili kako-li-se-većne-zove. I eto jednog zanimljivog fenomena: ispada da su šopingholičarke uviјek single žene u tridesetima, lijepo–uspješne–zaposlene, koje kompulzivno kupuju zato što nemaju pravu ljubav, što nisu voljene i što su uvjerene kako će u pomodnoj odjeći naći muškarca svojih snova (dok u stvarnosti nije baš tako!). Prema Bushnell, k tome su još i plavuše (u *Četiri plavuše*) koje, gle vraga, osim novca za šoping — što se podrazumijeva, zanima i slava i moć. Ona je tako zapravo odustala čak i od romantičnih hlepnji za ljubavlju i osudila svoje junakinje na pusti (newyorški) materijalizam. Kao i obično, Candace Bushnell se poslužila čarobnom formulom: novac, seks, ljepota. Ta eksplozivna mješavina u vještим je rukama uvijek upaljiva, što u ovom slučaju znači tržišno profitabilna — premda, istini za volju, roman nije dostigao popularnost autoričine prve knjige. Junakinju svoje treće knjige (*Trading up*), lijepu prvu od plavuša, Janev, koja je postala model za fino rublje Victorias' Secret, svodi zapravo na sponzorušu, rečeno našim suvremenim žargonom. To da ona ima dizajnersku odjeću i ostale trice s potpisom, jasna je stvar — sada želi još i da joj se dive, obožavaju je, da vlada sudbinama. Kad tamo, što su bogatiji, to su nemoralniji.

Sad se tu u igru ubacila Plum Sykes, koja želi zanos Manhattanom ponovno vratiti u pomalo romantičarske vode. Njezina junakinja (iz knjige *Plavuše iz Bergdorfa*) koja za sebe samo snobovski francuski govorí »moi« sa svojom prijateljicom, bogatom nasljednicom, s jedne je strane istaćala šopingholičarske porive na opis samo onog što je važno za njezino psihičko zdravlje (u što spada i pokušaj skupog i blesavog samoubojstva u najluksuznijem hotelu!), a s druge dovela do apsolutnog apsurda (vjerojatno se varam) opisivanje detalja života bogatih u New Yorku. Plum Sykes misli da je, za razliku od Candace Bushnell koja piše o kućkama, svoje junakinje prikazala kao simpatične cure koje se jadne moraju po cijeli dan nositi s bremenom bogatstva što od njih zahtijeva da uvijek budu odjevene u cca 10.000 dolara, odlaze kozmetičarki, frizeru, na man(ikuru)–ped(ikuru), dermatologu, maseru, osobnom treneru itd. Cccc, sirotice!

Ono što su sve te autorice prešutjele jest da mnogo od svoga nadahnula i legitimnosti podžanra duguju nekolicini mlađih i nabrijanih pisaca iz 1980-ih koji su stvarali mit o New Yorku i životu u njemu. Osim Breta Eastona Ellisa i Jaya McInerneya najznačajnija je tu Tama Janowitz koja se proslavila zbirkom priča *Slaves of New York (Robovi New Yorka)* iz 1986. godine. Tama Janowitz je bila zvijezda newyorške noćne i umjetničke scene (stalna pratilja Andyja Warhola) i živjela ono što su autorice poslije nje fikcionalizirale. Poslije se nizom romana etabrirala kao kulturna spisateljica života u New Yorku. Roman

Stanovite godine (A Certain Age, 1999.) britka je satira načina života, vrijednosti i morala *crème de la crème* New Yorka. To je pronicava i ubojita kritika društva koje je ogrezo u goli materijalizam i brutalno tržišno natjecanje, a što se izopačeno očituje i na planu intimnog života. Stvorivši lik Florence Collins, zanosne plavuše od trideset i dvije godine koja je opsjednuta zamišlju da se bogato uda ne bi li tako stekla i novac i društveno priznanje, Tama Janowitz je željela pokazati kamo vodi takav koncept doveden do krajnosti. Njezina junakinja šopingira uvijek s predumišljajem: svaka kupovina mora biti svrhovita, probitačna. Ironično i duhovito, pročišćenim stilom, često na granici blage podrugljivosti, ona nemilosrdno rastače i razgoliće svijet bogate američke elite na Manhattanu, dakle u samom srcu i simbolu kako novčane, tako i društvene moći i utjecaja. Ljudi bez morala završavaju u nihilizmu, a time i nekom obliku samodestrukcije. Bushnellova je zapravo mnogo toga »ukrala«, prepisala i kopirala od Tame Janowitz iz njezina romana *Stanovite godine* (izvorno objavljen 1999., a naš prijevod 2004.). Osim što je radnja oba romana smještena u isti *milieu*, podudaraju se brojni motivi, postupci likova, dijalazi, ideje, pa i sam način satiričnog prikazivanja tog društva. Janey je u mnogočemu frapantno slična Taminoj Florence Collins. Doduše, one ne pišu za istu publiku niti imaju sličan stil. Tama Janowitz je rasna spisateljica, piše za intelektualno zahtjevniju i obrazovaniju publiku (pri tome ne mislim ništa loše o Bushnellinoj publici!), britka je u satiri, zahtjevna u referencama — ali, na žalost, nije medijski eksponirana poput Bushnellove.

U digresiji samo još: žalosno je i to što obje autorice zaključuju kako je za ženu još uvijek u životu najvažnije da se uda za bogatog i moćnog muškarca, pod uvjetom da nije spavala s previše njih ili se za to barem ne zna, čak i ako ima vlastitu karijeru, a osobito ako je lijepa. Naime, svijet je tako okrutan da više nema prijateljstva te su i dalje dijamanti djevojčini najbolji prijatelji.

A naposljetku, ako je nekog danas uopće briga za Meistera Eckharta, valjalo bi znati odgovor kako ispuniti njegovu odrednicu siromaštva: »Siromašan je onaj tko ne želi ništa, ne zna ništa i nema ništa.« Ispada da čim smo se kontaminirali medijima i stanovitom književnošću više ne možemo biti siromašni, a bogme ni slobodni. Pa zapravo, što će nam to uopće kad možemo biti bogati i šopingholičari. Naposljetku, ako se predomisliš, uvijek možeš platiti terapiju koja će te učiniti siromašnim i slobodnim.

* * *

Što je bilo prije: jaje ili kokoš — pitanje je koje se prije ili poslije nužno nametne kad pokušavate shvatiti zašto su knjige o tome kako iznimno bogate (ili malo manje bogate) žene troše novac na odjeću, obuću, torbice, rublje, nakit, kozmetiku — ukratko svoj izgled, image i društveni status ili pak, rjede, na raskošne detalje za stan, absurdne kolekcije antiknih japanskih erotskih minijatura ili tja, prozaično, na objede u luksuznim restoranima... Hmm, zašto bi ikoga, tko recimo naprosto voli čitati knjige, zanimale takve banalnosti iz ne-

čijega života? Jesu li te knjige popularne zato što su pogodile ukus i preokupacije publike, zato što odražavaju tzv. duh vremena? Jesu li takve knjige na ljestvicama bestselera zato što su doista književna djela, pa makar i iz kategorije koju teoretičari zovu trivijalna, koja ljudi žele kupiti da bi nešto novo spoznali, o sebi ili vremenu u kojem žive? Ili su zapravo te knjige dobine golemu medijsku podršku zato što su im autorice novinarke prestižnih časopisa? Pa nije nemoguće: pod utjecajem sveopćeg medijskog bombardiranja započne prodaja knjige i dalje se prenosi domino efektom? (Doduše, valja istaknuti kako to ne vrijedi u »lijepoj našoj« jer ako ste poduzetan izdavač dovoljno je da pošaljete djecu, rodbinu i prijatelje da kupe vaš proizvod u odabranoj knjižari pa da dospijete na respektabilnu ljestvicu bestselera). Uopće se ne zanosim mišlju da će razriješiti gordijski čvor suvremenog izdavaštva ili shvatiti zašto je Pepeljuga imala tako jedinstven broj noge na koji je pristajala samo jedna jedina (uvijek crvena) cipelica!

Medutim, pitanje nije neutemeljeno ako promotrite i samo najkraće biografije najpopularnijih autorica književnoga žanra za koji je dvojbeno što bi Jane Austen o njemu rekla dok Edith Wharton vjerojatno vapi za sestrinskom obronom — jer se sve Amerikanke pozivaju na nju. Naime, sve one su novinarke! I to ne glasila neke tvornice ili mjesne zajednice, nego glamouroznih visokotiražnih časopisa koji počesto, u mjeri koju nitko nije izmjerio, utječu na javno mišljenje ciljane društvene skupine, koja pak zbog moći ili novca ima utjecaja na oblikovanje ukusa i šire društvene zajednice... Eto nas u čarobnome krugu...

Na primjer, slučaj Plum Sykes koja je svojim *Plavušama iz Bergdorfa* osvojila ljestvice bestselera. Gospodična Sykes je novinarka *Voguea*, koja se prije sedam–osam godina doselila u New York iz Londona, i to kao otkriće i *protégé* glavne urednice Anne Wintour. Novinarski resor joj je bio izvještavanje o modi, o dnevnom i noćnom životu bogate i/ili umjetničke manhattanske elite, praćenje detalja iz njihova stila života, zaruke, vjenčanja, sprovodi (ups, šalim se). Kvaka je u tome što o tim ljudima i dogadajima, za *Vogue*, možete pisati samo ako i sami pripadate odabranoj *bogatoj* eliti (tzv. *socialite*). I tako nakon niza godina grickanja tvrde novinarske korice kruha (a gdici Sykes je druga ugledna dama–*socialite* dala velik kompliment rekavši kako izgleda tako bajno anoreksično da joj zavidi na mršavosti), nekadašnja je Londončanka, podrijetlom iz srednje klase iz Kenta, napisala roman o newyorškim bogatim, lijepim plavušama i njihovu ispraznom životu koji se uglavnom sastoji od traženja »Face« ili šopingiranja (u basnoslovno skupome Bergdorfu koji će naslijediti junakinjina najbolja prijateljica...), uvrstivši u njega sve ono što nije mogla ili smjela napisati u reportažama za otmjeni, pristojan *Vogue*. Dobila je, dakako, golemu medijsku pozornost (naposljetku, oni o kojima piše vlasnici su ili menadžeri industrije zabave i filma) i knjiga se brzo našla na ljestvicama bestselera. I tako je Plum, kojoj roditelji ipak nisu dali tako glupo ime, postala miljenicom ne samo New Yorka nego i ostalog dijela bogate i ponešto siromašnije (mlade) Amerike. Za roman u kojem glavna bezimena junakinja sebe naziva finim i dekadentnim francuskim »moi«, dobila je predujam od 625.000 dolara. Za tu lovnu ona je ot-

krila, hmm navodne, sočne detalje iz života princeza s Park avenije. Skloni joj mediji govorili su da je ona nova Candace i da je njezin roman novi *Seks i grad*, ali Plum se pobunila rekavši da je to posve pogrešno jer da je njezin roman zapravo satira u stilu Oscara Wildea ili društveni roman poput Capoteovog *Dorućka kod Tiffanyja*. Ima djeva pravo tako visoko misliti o sebi. A to kao da je jedva dočekala britanska kritika da je nemilice sasjeće, rugajući se ne samo njezinoj umišljenosti i pretencioznosti, nego i plitkosti i gluposti romana, pa i nazvavši je »Bergdorf Bitch«. Potom je kritika roman ipak okarakterizirala kao drugorazredni ili čak trećerazredni *Seks i grad*, ali slava je krenula svojim tokom i Sykesova ubire tantijeme po raznim meridijanima, dijeli potpise, ima dečka u Londonu (jer se u New Yorku ne može naći muškarca) i po svoj prilici sprema sljedeću knjigu, a teško je i zamisliti koliki će predujam tražiti i kolika je bila glavnica za *Plavuše iz Bergdorfa* — blago njoj, može šopingirati do milje volje gdje joj se prohtije.

No, ako je Plum Sykes sada princeza Park avenije, onda je Candace Bushnell trenutačno neokrunjena kraljica ne samo Park avenije, Manhattana i New Yorka nego i cijelog svojevrsnog lagano-tračerskog podžanra o životu američke elite na Istočnoj obali, i to prije nego je Carrie Bradshaw u produkciji HBO-a zakoračila na televizijske ekrane. Candace je od 1994. pisala istoimenu kolumnu za *New York Observer*, ali je od svojih studentskih dana početkom 1980-ih, doselivši se iz Connecticuta, pisala za razne pa i glamurozne časopise. Poslije su je nazvali »Sharon Stone novinarstva«. Svi već znaju da je Carrie uvelike upravo ona sama i da je otkrila »tajnu« što zanima ljude: ljepota, novac, seks. Ne nužno tim redom — katkad novcem možete kupiti (surrogate) drugo dvoje, a katkad je seks nadomjestak za druga dva sastojka. Autorica je živjela ono što je pisala i njezina ju je publika obožavala. Bila je na svakoj važnoj zabavi, u svakom *in* restoranu ili kafiću, kupovala je sa straću u Pradi i hodala zimi u *manolicama*. Tvrđila je da se neće udati, a Mr. Big ili Faca bio je njezin dečko Ron Galotti, menadžer na čelu medijske tvrtke koja je izdavač *Voguea*... Eto, ni u velikom svijetu medijska podrška ipak nije slučajna, štогод se pod time tamo podrazumijevalo (a sve piše u tim istim knjigama). Nakon planetarnog uspjeha, Candace — niska, mršava, plava — napisala je manje uspješnu (u komercijalnom, ali ne i sadržajnom i književnom pogledu) knjigu *Četiri plavuše*, sastavlјenu od četiri priče, od kojih se prva, Janey, činila najžilavijom i obećavajućom junakinjom pa je postala glavni lik prvog romana Bushnellove (*Trading up*, 2004.). U međuvremenu se (2002.) Candace, u četrdeset trećoj, nenadano i na opće zaprepaštenje udala za deset godina mladeg plesača Newyorškog baleta, Charlesa Askegarda. Tada se ustanovalo kako je količina seksa i grada koju neka žena može podnijeti ipak ograničena. Candace je u svome novom romanu pokazala značajke nakane da se razvije u ozbiljnu spisateljicu. Satira o djevojci/ženi koja je uspjela tako što je postala model za donje rublje prestižne marke razraduje i rasvjetjava tamnu, okrutnu, nemoralnu pozadinu života jet seta. Janey ne preže podati se muškarcu koji joj može pomoći u karijeri ili dati joj novac za kupnju statusnih stvarčica. Udala se iz računice

za bogataša... I eto, opet je roman uspješnica i obvezna tema društvenih razgovora.

I naposljetu treća spisateljica, a koja je zapravo šopingholičarkama dala legitimitet i život izvan Manhattenovskog poluotoka, Sophie Kinsella, opet Britanka, također je bila novinarka. Radila je, doduše, u neutraktivnom časopisu (*Pensions World*) koji je donosio savjete o razumnoj potrošnji te potrebi i blagodatima štednje. Baš kao i njezina junakinja Rebecca Bloomwood — s tom razlikom što se, kako sama tvrdi, Sophie nije odavala šopingholičarskim strastima. Ispada da je razumna Sophie stvorila lik iz mašte da radi ono što njoj nije dopušteno. Ali, s četiri knjige o pustolovinama prvošne i rastrošne Becky, nema dvojbe da se Sophie obogatila. Doduše, njezin je život i karijera manje glamurozan od rivalskih joj autorica, jer je ostala živjeti u Londonu, udala se i rodila dvoje djece, ali je zato omiljenija u šireg kruga (ženskog, neglamuroznog) čitateljstva. S jedne strane ona im je bliska svojom neposrednošću i svojevrsnim populizmom, a s druge notom ludosti i pogodenim maštarijama pruža svojevrsnu utjehu i nadu sirotim djevojkama/ženama koje su se odveć zanijele u kupovini i imaju minus na računu, dug na karticama i sl.

U to se otmjeno društvo u jednom trenutku pokušala ubaciti i jedna mala »seljančica«, Karyn Bosnak koja je uspjela isprosjačiti oko 20.000 dolara putem interneta da namiri šopingholičarski dug na kreditnim karticama. Proslavila se tim prosjačenjem u virtualnom svijetu, objavila knjigu pod naslovom *Spasite Karyn* s podnaslovom »Kako upasti u veliki minus i iz njega se izvući — iskustvo okorjeli šopingholičarke« (*Spasite Karyn*, prevela Maja Winkler, Profil International, Zagreb, 2004.) i prodala prava za film. Oko njezine se priče diglo podosta prašine, potaknula je brojna moralna i gospodarska pitanja. Na svojoj web stranici Karyn je uredno vodila dnevnik otplate duga i stavljala najzanimljivije reakcije. U knjizi pak dozlaboga detaljno, narcisoidno i banalno opisuje što je sve ona radila, kupila, jela, odjenula itd., uz redovite ispise računa i stanja zaduženja. Tek u posljednjoj četvrtini iznosi kako je tekao proces spašavanja u cyber svijetu. Nije to književno štivo nego neuredeni zapisi jednostavne provincijalke koja se naposljetu snašla u velikom gradu zahvaljujući svojoj domišljatosti, beskrupulznosti i ustrajnosti. Karyn je postala svojevrstan fenomen — po tome je zanimljiva — i najintrigantnije bi bilo dozнати što o tome misli guru hiperrealnoga i izumitelj simulakra, Jean Baudrillard? Naime, iako nije bila prva koja je prosjačila lov putem interneta (cyber beggar), bila je uspješna vjerojatno zato što je dobro ustrojila svoju stranicu, provocirala ljudе, katkad duhovito odgovarala, i potom dobila veliku medijsku pozornost (dakle, privid je razraden). Nakon njezina slučaja uslijedio je *boom* takvih stranica (postoji i firma koja će vam izraditi stranice, registrirati domene, prijaviti vas na pretraživače itd. — naravno za dio vašeg cyber-prosjačkog utrška), od toga da neka žena žica lov ne bi li se razvela od muža pa do toga da neki mačko-ljubac lijepo moli za umjetnu oplodnju svoje mačke, koje su stekle brojne klonike, ali i protivnike. Zagovaratelji kažu da je to legitiman i pogodan način koljanja novca (Karyn svoje trošenje čak opravdava prinosom američkom gospo-

darstvu) i pokazatelj ljudske solidarnosti. Tvrde da to nije puko prosjačenje i da se time pomiču granice milosrda. Protivnici kažu da je to nemoralno, besramno, da se potiče novčana neodgovornost, nepotrebna kupovina, rasipnost. Karyn tvrdi da će istim načinom na koji je dobila novac za dug, isti iznos ona postupno darovati drugima — no, jednoga dana kad si to bude mogla priuštiti (budući da sad ima »samo« 50 a ne 300 pari cipela). O tom–potom, ali pravo je pitanje hoćemo li uskoro priznati Baudrillardu da je imao pravo kad je rekao kako je internet samo nova inaćica nekomunikacije u kojem će pomoći »cyberblitza« u hiperbanalnosti svega nestati stvaran život a zamijenit će ga sveopći simulakr? Podsjecam, on je New York opisao kao grad »u kojem se ljudi smiješe — ali jedino sebi«, a Ameriku kao utopiju te »istrebljenje i nestanak značenja«. Do tada, držite se načela »shop, shop 'till you drop.« A onda ćete već smisliti kako to platiti. Cyber–svijet je milostiv... Zasad. Ali, prava otmjena šopingholičarka nikad ne žica lovnu naokolo!

* * *

72

Naizgled frivolni i plitki romani o (uglavnom neudanim) plavušama koje vole životne radosti i tuge obilježiti ekcesivnom, kompulzivnom kupovinom prestižnih, dizajnerskih predmeta psihanaliza može tumačiti na jedan način (praznina, nedostatak samopoštovanja, nesigurnost, usamljenost, razočaranost, bijes, krivnja i sl.), a sociologija na drugi (konzumerizam kao način života, utjecaj i manipulacija medija, društveni pritisak za potrošnjom kojom se osoba zapravo razmeće), ali nedvojbeno je da se nisu pojavili slučajno, da nisu rezultat, recimo kao nekoć, iracionalnog umjetničkog nadahnuća ili bunta, nego da odražavaju duh doba — koliko god se »pravi« pisci, intelektualna publika, akadem-ska kritika i ozbiljni teoretičari pravili da to ne postoji ili ignorirali fenomen kao takav. Osobito muškarci. To jesu knjige o (stanovitim) ženama za (stavite) žene i — na žalost, nametnutom im modelu i sadržaju njihovih strasti, žudnji, maštarija. I koliko god to načelno bile knjige namijenjene ciljanoj publici u smislu psihološkog profila, dobi, navika, primanja, mogućnosti identifikacije, te bi knjige MORALI čitati raznorazni muškarci, osobito brand manageri, copy-writersi, stratezi proizvodnje i marketinga — jer između tih korica sa držani su trikovi na koje su žene nasjele i potrošile novac, postale ovisne o nekim proizvodima i sl. A ima li išta važnije u svijetu biznisa nego navući nekog da potroši svoj novac na tvoj proizvod?

Pojma nemam, ali izvući ću se s krasnom poslovicom Sioux Indijanaca: »Veliki duše, pomozi mi da nikad ne prosudujem nekoga sve dok nisam bio u njezinoj/njegovoj koži.« Zapravo, doslovce oni kažu »dok nisam hodao u njezinim/njegovim mokasinama«, ali za ovu osobitu priliku ipak bi morale biti Gucci. Inače nema smisla. Tu, međutim, ipak nije kraj priče jer valja znati da su se te lukave žene samo poslužile onim što su neki pisci prije njih već ponudili tržištu i kritici. Ali, o tom potom.

Referentni naslovi

- Sophie Kinsella, »Tajni snovi jedne šopingholičarke«, prevela Duška Gerić Koren, Fidas, Zagreb, 2001.
- Sophie Kinsella, »Šopingholičarka se udaje«, prevela Ines Juričić, Naklada OceanMore, Zagreb, 2003.
- Sophie Kinsella, »Šopinholičarka u inozemstvu«, prevela Duška Gerić Koren, Naklada OceanMore, Zagreb, 2004.
- Sophie Kinsella, »Sopinholičarka ima sestru!«, prevela Ines Jurišić, Naklada OceanMore, Zagreb, 2005.
- Candace Bushnell, »Seks i grad«, prevela Duška Gerić Koren, Fidas, Zagreb, 2001.
- Candace Bushnell, »4 plavuše«, prevela Duška Gerić Koren, Naklada OceanMore, Zagreb, 2002.
- Candace Bushnell, »Trading up«, Abacus, London, 2003; hrv. prijevod »Prva plavuša«, prevele Anka Katušić-Balen i Anda Matić, OceanMore, Zagreb, 2004.
- Plum Sykes, »Plavuše iz Bergdorfa«, prevela Martina Petranović, Algoritam, Zagreb, 2004.
- Karyn Bosnak, »Spasite Karyn«, prevela Maja Winkler, Profil International, Zagreb, 2004.
- Tama Janowitz, »Stanovite godine«, prevela Ljiljana Šćurić, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.

Nove pjesme

Lidija Vukčević

Lažni futur

S KATA DESETOGA

74

Pjesma što se skriva iza debelih svezaka
Pod pazusima na preponama svedena na
Golotinju kao kaznenica kao dumna
Pjesma što nije ni šansona ni balada ni
Fantazija već ona dobro zasukana zatvorena
Kao puni kuferi, puni pred put ili pred seobe
Zakopčana kao koludrica, pjesma koja šuti dok
Pjeva i obratno, treba li reći: pjesma svih svetih
Osamljenika
Pod zidinama ante portas ante porcos
Post festum, i naravno post scriptum, u marginama
Pjesma koja poznaje svršene čini kao i svoje prazne
Džepove i tvoje lažne idile, pjesma koju dragibog
Sa mnom piše ili pjeva dok nalakćena zamke slutim
Pjesma koja se otimlje ljubavnoj izjavi kao
Grlica golubu pjesma koja neće ni poloneze ni
Sonate, ni dvostrukе mjere beletristike ili pravde
Pjesma kojoj trepti kuglica u srijedi kao adamska jabučica
U grlu, dok nivelira hrapavosti, neravnine, i naravno, rastvara sve
Kao mjesecina rublje, kao moje riječi sveta pravila igre

PODSJEĆANJE

Odat će me rijeći koje htjela sam izbjeci: ljubav ili ljeto, konačno,
Ljepost na mjestu slavne ljepote, ili, ono uslužno: hvala, vala

Sita sam kurtoazije, buržoazije, tek neizgovoren titra ili trepti
Promijeni ariju, zamijeni Mariju, otvori prozor ili puhni vjetre
S neke strane druge, kad brane mi pomisao na ono bitno, ono
Tako je nehotično, slučajno tako, ovako se kaže uzmi ili ostavi
Daj ili pruži, vratи ili sunovrati poslove i dane uzvraćene bogu
Tek neka pomisao na tebe ili njega koji mijesate karte ili kurve
Izigravajući derviše, varate u snovima na kartama na pjacama,
Izvikujući Alal ti vjera, tek neki as, tek neki bas presijeca
Harmoniku što razapinje naizgled nedužnu sveticu kad
S jedne na drugu prelazi stranu, s jedne linije na drugu
Svisoka gledajući na ono trivijalno što joj se odvija pod
Nosom ili nogama
Vi dotle mastite prste, brke, slike: ostaje mi tiha misa
Popodneva kad doista kasno je za vašu mašu, za kašu vašu

POANTA

75

Nakon dugoga izostanka ponovo: poezija
Mi bismo je trebali pisati uvijek: na vratima raja
U podzemljima ili dućanima pretrpanima robom iz druge ruke
Svijet se uskomešao kao pred buru kao i doma alpski kič
I djeće petarde samo poneki vokal naznači jezik drugi
Govorancije i kasne ševe kosooki mole ležeći svog
Boga kojeg tek imaju vidjeti tridesetak godina nakon
Rata netko nabija loptu i svira harmoniku u pozadini
Slike: poderani glasovi i bosonoge kurve u javnom prometu
Gledam ih izbjegavajući usporedbe, jedno drugome kažu
Mon' amour, ma chere, a da pritom pljuckaju o snovima
Ne spoznajem zureći u zaskočenu zabrodenu zavjetnu
Mjesecinu, nego da svjetina gubi veze s dvorom, a giljotine jednako
Sijeku s psovkama, više nego ova lira što parajući predivo laže predivno

PROČÍ ČE

Proći će i draži i laži i porazi i bitke
Uostalom, doći će ponovo i laži i draži
Iste bitke isti porazi, samo što mi biti nećemo
Isti: čisti od prolaznosti zarobljeni zatravljeni
Vječnom igrom udvoje; ti voliš trojke i konjice

Ja niti sanjke niti trojice ni svece ni kecove
 Iz rukava; sačekao bi me iza kale u kojoj kiši
 Venecijanski, tu ne trebaju ni kišobrani ni gromobrani
 Neki portik i mantil koji obuhvaća oboje
 Ali i slike produ i snovi i sinovi odmetni i kćeri
 Odrješite; ostaje malo pepeljastog neba ili lažnog
 Mora koje cvjeta u avgustovske sutone
 Radovao bi mi se tada da me možeš barem
 Nazrijeti između tolikih strankinja što mi liče
 Ma ti si stari lažac, pretvaraš se da ljubiš
 A čutiš samo svoje brižne kićerice vi praznite
 Svoja tjelesa tamo gdje miriše na moju put
 Na pute moje; ne zamjeram ti, svega mi
 Odričeš se želje kad ti je najslada
 Dobro si naučio lekciju: ona koja piše pamti
 Bolje prolaznost i ne pada u naručje s neba
 Kad misliš da si je zarobio ili makar skrenuo
 Joj pažnju izmiče, izdvaja se izostaje šapće laže
 Kaže: dosta više, niže spusti ton, jer sve proći će...

DOĆI ĆE

Doći će neka vremena muzika neka kao što
 Kiše dodu s bubenjanjem i brabonjcima ljeta
 Doći će, doći, jeseni rujne, listopadne
 Studene i britke zime, doći kao što dolazi
 Sve kao što prolazi sve: djevojke ljubav
 I lipe u nesmotrenim nepažljivim varošima
 Doći će mladići–starci da ih obljube ili im
 Bar zadignu suknje, doći konjice doći
 Konjokradice doći novi režimi i stare pjesme
 Kao što dolazi jutro ili zrelost padne žuta
 Ili kao kruška viljemovka u boci što toči milost
 Monaha; poći ćemo i mi u naše laži i naše lože, još jednom
 Doći do Mletaka ili stećaka, kako se to lijepo rimuje
 A onda doći će neki ljubavnici novi i uhoditi
 Naše pute, skute naše, neobzirni i glupi kakva već
 Mladost jest, samodovoljni i unappetitlich
 Doći, proći, dolaziti iznova, izvana beštije iznutra zvijeri
 Mjeri me pogledom dugim tisućice kilometara: sva sam
 Još svoja, to ne znači ničija, nebo mokri svoju kišu
 Višu silu: moći, doći, do slikovita muka zvuka

Nejednakog koji nije drugo nego buka šutnje
Naopakih andela što se mrki tamni, pomaljaju
Iz dobro utvrdenih bastilja, iz kastilja, mastiljavi
Od loše uvježbanog žara, kad lažni futur izgara
kao utvara, izgovarajući se s: doći će...

MATINEJA

Jutro nije za poeziju dano kao što je kod Grka
Filozofiji bilo darovano, nije orna lira za pjev
Jutro nanosi naplavine noći snova krova nad
Glavom koji je u oblacima koja je glava u
Isprevrtnim posteljama jastucima ili s tobom
Koji me čitaš gatajući zagonetke pjesme
Ne, jutro nije za otmjenost poezije dano: nije
Se još umila, ni isprala grmljavinu noći, ni kavu
Još ispila nije već otire kapke već toaletu za
Budoarima za paravanima za divanima
Vrši: pljuska se otire pa potom pudra
Nije tijelo spremno za tonalitete, nijanse
Još glazbalo naštimoano nije, protivi se podignutim
Tonovima spikera koji propovijedaju politike
Psalme pržionice pepeo pseće psovke
Ne, pjesma hoće predvečerje suton sumrak
Priziv poznatoga dobro samljevenog u tvornici
Vremena, istinsku grmljavinu, pljuštanje valova
Vjetar što urla i onaj smiraj u suton kad sunce
Već se dohvatiло Italije ili Ilirika; ona hoće kasno
Podne kad ne svode metrese mladice i kad sve je već
Namireno: bakšiši i baksuzi, brige i knjige, ona zbilja
Hoće tihi rad iznutra, kad naizgled promatra svoje
Sumatre, a niti je na javi ni na zemaljskoj slavi...

77

PET MINUTA

Ova je pjesma o onih pet minuta sreće slave ili smrti
Koje vidjesmo lažući jedni drugima o prisnosti
Paranormalna je pojava paravana ali i neophodna
Parapeti dobro odjekuju i imaju velike uši sve
Upiju svaki drhtaj jezu svaku, jecaj, klecaj
I moj je otac u mladosti iščitavao stihove

Kad zdvajao je izmedu novinarstva i prava
Zatečen u cetinjskom Ministarstvu trgovine
Koju godinu kasnije nade se ojađen u dvorištu
Isusovačke crkve u zagrljaju s mojom majkom i
Tad stvorih se ja, ne ja, nego onih pet minuta
Mene koja polagah s njima kod slobodnih zidara
Antičke grehove povijesti hereze i šizme razne
A razine se mora u njihovim očima dizahu i spuštahu
Jer vremena bjehu oskudna a čaj u pet okus očaja
Otač moj noću bješe čuvar u tvornici emajla Gorica
A danju student i konobar u Šesnaestici, majka je
Davala svoje ruke pletivu i poduci iz franceskoga
Preostaloj buržujskoj djeci: ni ja ne dospjeh mnogo dalje
Tvrde uši ne čuju moj galski ilirski moj noblesse pastiche
Svi svrše vrlo brzo, dahćući kao psi na omorini

78

DVOSTRUKI SONET

Ako ne uključim muziku ništa osim mene ne
Kreće se na katu desetome jedna kap klizi sudoperom
Dok pržim pomfritte i mislim na Bitak i ništavilo
Kako su se samo raspodijelile prazne riječi ko prazne čaše
Što čekaju nečija usta neku vodu konačno ruke neke
Inače, osolila sam dobro onom krupnom južnjačkom solju
Kojom se najprije dovabe ovčice, krtole zazivaju one
Malisorske samo sir je mastan kao laž
Reklo bi se da želim nasamariti koga ali nije
Tako: lira mi je jednostavna, ne trpi orme ni
Dizgine, sama je i tvrdoglavka kao mazga onoga
Mama iz Dobre Vode što iznese u svojim
Bisagama svu gradu za kuću sumotorskiju
Osim kamena, što bješe tu, in situ
Poslije toga zvečale su revolucije i kontrarevolucije
Teze i antiteze, sveze i žniranci, ratovi razni ukratko
Najviše me ipak pogada što ne pišem poeziju
Jer s tobom mogu biti i u duhu i na žici
Na glupome celofanu, mreži maila
Ali tko će nam vratiti moju zalutalu liru
Ostavljam je na postajama u kineskim i arapskim
Četvrtima da čeka, bridzi od studi ili krepava
Od vrućine, samo ona zna kolika je cijena
Nafte, plina, spleena i kolektivne, konkretne sreće

jun 02.

SKICA KAPITALA

Svojski si se zabrinula krasotice
Dok pišeš na moje ruke ili barbarska
I putena brbljaš usta: ništa Ti nije
Po ukusu, ni ladice, ni mladice
Ni kočijaši ni konji — jednak bruje
Jablanovi ili šume topole
Jesenski se vrti tango tek sama
Ga okajavaš — duh dusegupke
Nepresušan je kao i zemlje zvane
Domaje, uvijek izdaju prebrzo
Dotle netko nepojmljiv tebi
Skuplja krhotine ili kovanice
Gradi hram, kadi tamjanom
Grešne tvoje stope: u silabama
Si odjekivala predaleko, preko mora,
Preko gora, samo zgrćeš glavnice očaja
Netko te izmedu redaka gleda
Vireći brižno, radeći pridno o glavi
O tvojoj: prem sedmogлавa si aždaja
Kako kažu srodnici, svodnici bi te
Za jednu drahmu, za jednu dramu
Jednočinku prokazali, obezglavili
I potom otjelovili brzo, prebrzo našli dvojnice

79

SKROZ NASKROZ

Kroz stakalca kroz opne kroz mrene
Iza mreža kroz veže trgove i skverove
Na pjacetama zasad enim samo jednim stablom
Gdje psi i ljudi jednak dahću strasti
I onoj nepojmljivoj egalité
Kroz vitraže kroz brodove hramova
Kroz ovo neprekidno i kako se čini
Vrlo nepredvidivo nebo uz one
Marokanske, tamne, čokoladne balade
Kroz takozvano vrijeme i još
Nepouzdaniju muziku — ritam mojih
Koraka što broje kamenje u kaldrmi
Kroz porte i portike i maestral što
Propuštaju, kroz brda i visoke Alpe

Kroz tunele i pasaže, kroz mirise
I kroz mora, prekomorska lada
Spremna na jadranska sidra vazda
Kroz one izdaje u nosnicama koje
Izjavljuju mirise rečene ljubavi
Kroza sve moje dosege, vida koji
Treba li reći, bješe sokolski, grijeske
Ispravljam i grijeha, opažajući da prolazna je
I pjesma i posljedice, prinadležnosti njene

RAZBOJNICI

80

Mi drumski smo razbojnici
S maskama i crnim konjima
I s lažima, s duhankesama punima
Iluzija: mi stari smo lašci, bilježimo
Se sa štovanjem a mokrimo po svim
Spomenarima u kojima ispisasmo
Svoje samoće, mi bogohulnici smo
Krivovjeri, heretičari, propovijedamo
Crkvu jezika ili knjige a živimo kao svinje
Meškoljeći se s drugim svinjama, krmad
Je slično riječi kermez, a purpur je
Tako dalek uz farsu kojoj nakončajemo scenu
Za rubinsko svjetlo treba rabinska ruka
Onaj gore, oglušio je od bombi i baruta
Sprema osvetu tako slatku, šećerleme
Ćemo polizati s prvim nagradama
S prvim zagrada: dotle odstup
Razmak, uzmak i tako ti svega, razlaz

SUSRET

Bih li mogla napisati jednu odu siromaštvu
Kao što činjah dugo misleći na glad
Predaka i njihove porcije sreće
Bih li mogla napisati više ijednu strofu o
Ljubavi koja bješe naša i reklo bi se istinska
Sad kad prošli su svi vozovi i prestali vrijediti
Redovi vožnje, a ti si se zavjetovao idilama i

Farsama, jer ti bogme više voliš komedije ili
Makar smijeh kroz suze nego resku katarzu tragedije
Bih li mogla više pisati pjesni ljuvene bez crvenila
I osjećaja da dajem tamo gdje će uzeti sve
Osim bitnoga: smisla za trice, opkoračenja
Septembarskog svjetla i ono iznenadno što na
Zadnja ulazi vrata, ta kako bilo, ono posvema
Božansko je i onda kad hrani mesom žrtava
Blaženi smo kad spoznajemo
Bez jezika zatvorenih ustiju i zapušenih ušiju
I žmureći naslijepo jer što će nam čula za
Divinske elegije ili za vjetar što nanosi miljama
Znane skadarske rime od kojih se lome zrcala
Tek trenu u kome pljušti milost jablanova
Dugujemo drhtanje kao moru zanosne balade
Onako kako vazda jantarskoj ruži dužni smo
Nepatvoreni cvat, u pozan sat kad zbirkia sjena
Krpi raspukline ljeta od porozne i pjeskovite
Slike: natopljena je bojom slučaja, i reklo bi se
Stanovite sreće u rožnici Gospodina slikara; cimet
Kamen, hrda i oker, nadsvodenii opskurnim i tako
Starim zlatom

81

SINONIMI

Mi smo sinonimi kao oovo u pisaljkama
Jedno mekše drugo tvrde, ali trošna oba
Šilje nas špije, zatežu konce, uhode
Razne, kokete prazne između dimova
Mislimo na dvostrukе negacije
Slab si u logici, dvaput kažeš ne i
To je u ovom čudu od jezika baš ono da
Koje nas uči prinadležnostima i kad
Okolnosti su pasje: ne, nemoj svezivati
Čvorove, mornarske ni laži matrosine
S debelih i dalekih obala, nek te
Naplavljuju stilske figure druge
One slatkouste, plastične Madonnine
Kojoj pljuješ u usta ljubeći je gusto
Ja dotle iskušavam homonime i
Harmonije, orgulje i crkvene brodove
(St. André tako silno bruji)

Muškost se drugačije piše a jednako čita
S istoznačnice daljinske daljine:
Vrline mnoge nema ali vreba kad zatreba
I medu škurama i medu kurvama
Tako sam danas nedjeljski antikrisna
Izravna posvema i ne treba mi tvoja žud
Za drugu sam spremna, kad prava slična
Olovka zatreba, mašit će se, latit će se
I tako mi mača, neka te sreća nade kraća
Na po trapava puta, na srijedi blijeda neba

ODGODA

82

Koliko je pjesnikinja odloženo u
Mene kao cvjetova makova na bunjištu
Koliko žena prevodiš tiho i mučki
Zbrajajući retke i stihove muški
Koliko je pjesnikinja zatočeno u
Meni kao galerija mrtvih duša
Koliko je golubinjeg, grličinog lepeta
Sakriveno pod ovim krilima što pišu
I trepte vazda neku neophodnu odgodu
Koliko je poetesa saliveno u meni
Onoliko koliko je jezika ili pralja
U mojim majkama koliko vodoskoka
U očevima mojim i njihovim snovima
Koliko je pjesama oslobođenih
U meni što naizgled sam tvrda i
Neosvojiva kao kula bjelokosna
Koliko je tjelesna i ova pjesma
Baš koliko je odgodenih odloženih
Suzdržanih žena zadržana daha
Koje kažu sipko: jamais
Toliko je zbilja pjesnikinja
Odloženo u meni kao u nekoj
Velikoj garderobi svemira

SKOROTEČNICI

Izbacuju svoje trbuhe, sa svojim trudnicama
Što će iznijeti novo potomstvo brzih
Tečajeva kapitalizma: već su zasjeli po

Imaginarnim tronovima od slonovače i
Zlata, već sazidali svoje su
Mahale dijamantima i rubinima optočene
Već našli lude dvorske i pjesnike da im
Nataknu lovorike već su se zatakli
Perjanicama i perjanicima blindiranim
Portama i kamerama — siroče na dnu priče
Pjesme situacije s ugla dviju starozavjetnih
Starovoških ulica namiće im omču
Jer ono hoće svoje paperje i perje
Ovi dotle gaze i gazduju u zemljama
Koje bježu tvoje ali ti sad si
Za njih Heloisa heretična
Pljuckaš na njihove mačeve i moći
Prije nego si strugnula pred
Grmljavinu pseudogovornika
Jedan od njih prepoznaje te po
Biljezima: čutiš, sad je ili nikad
Čas da ugrizeš tu umiljatu jagnjad
Njihovim jezikom — i kako pristoji
Dodaš soli na ranu...

83

IZNOSI

Iznosi na prosječnost tako su veliki
Već ćete sagraditi svoje glavnice na njima
O, mediokriteti, već samljeti sve finese
Za kokote i kokice kojima se optaćete
Kao lažni i plastični sveci od
Akropolskih fama do sjevernačkih soba
Već su vas utopili krizmani budisti i oni
Bestjelesni nonkonformisti što se
Naizgled nezinteresirani šepure po
Kongresima ničega
Već crnilo vas kraja stoljeća sustiže i
Čeka: sinova što razbijali su tintare
I tetovirali mišice, već je halabuka
Srednje klase preteška kao
I maskirna uniforma fratu
Već u ovom kaosu svi vas znaju:
Podrignete iza zaloga ili zagrljaja
Umjesto da obrišete mastan brk,

Svrh vas je neka trapava vječnost
Izlišna kao papirnata ruža
Kao san neprohodna, neophodna
U vašim iznosima porezima na ništa
Kolike ste gavanske gozbe aranžirali
Koliko se angažirali u revolucijama
Dotle, lijepi i dragi bog pudra se prije nego je
Izašao na vašu scenu, boji se jadan, izgubit će
Honorar u ordenju, onako hrom rasteže usne
Na vaše časti, na vaše masti, ustaje, plete jezikom
Ispričava se kabaretski, taj klaun stari
I možda za nuždu laže, maže barbarški

PROPUSTI

84

Propustiti izmedu dva sjećanja
Slike zatomljene zagubljene
Pepelom posute kao naše glave
Kad se sljubljuju u mislima
I uvijek prekasno, prekrivene
Prvim sjedinama ili sjenama doba
Propustiti vode da teku medu
Prstima i dlanovima koji su
Se nauživali čežnje i žudnje
Prepustiti se propuhu koji
Zavija kao ljubomoran pas
Medu savojskim sedlima
Istinski se zavjetovati zavjetrinama
Iza kojih bridi vazda neka
Silna i nespoznata juga milina
O, ti propusti revni, ravnomjerni
Teški koliko i odluke bez po
Muke u ranu rujansku večer
Kad ti bez žalbe kazujem
Kao kočijaš psujem: tad
Dodavola i pjesme i popijevke
I scuse i muze, grdnui si kavgu
Začeо, ne pitaj poslije čemu ni zašto
Zar prvomučenik pustinjski ne
Treba znati da nedoličan je sasvim
Vokabular goniča mazgi za nujne
Za simfonije, za orkestre za pješčane...

PUTEVI, MOJI

Moji su putevi tebi neznani
I neprohodni kao gusti vrtovi
U koje su pale sjene kasnog ljeta
Putevi moji, zamisli tvoje tek
Pjesma bogovska ili kako se ono
Kaže: božanska, u vremena
Svinjska što u modi su kao glazba
Gusta i staklo neprozirno — snobovi
Vole brojanice pjesnika i male
Kavanice označene plastičnim
Cvijećem i palim andelima
Najbolje govori šutnja kad
Muk je mora zagonetan i tajan
Negdje bogme pljuska svojski
Bit će, u južnim i mojim provincijama
Plaža se zaželjela stopa a stope
Naših i silnih silaba
Posuli smo vatre pijeskom satova
Za neko nikada više, a ako se
Ikada usudiš kročiti putima
Mojim, ti, slab znalac lirike
Njuškat ćeš samo put moju
Zivkajući me pseudonimima
Netko zbilja meni negdanjoj nalik
Broji postaje do domaje ali pustoš
Neznabوštva zalaže i papiruse i
One moje mirise, što ih ištu izdaje...

85

IZBJEGLI SMO

Izbjegli iz lažnih domovina što obećaju
Kao stare dame a ne daju ništa
Izbjegli se sresti na portama i skalama
Kamo se uzdiže nebu ili Zeusu pod
Oblake — miriše zemlja po kiši koju
Izlivaju kablovima nesretnici na nebu
Nesretnicima na zemljji
Izbjegli smo možda raspre i rastanke
Ali ne i utvare od sjena, sablasti od
Muževa i žena, koje su nam za petama
Kao i maskirne uniforme vojnika dobre

Volje, ko ono vino Dobrovoljček loše
 Izbjegli smo govoriti o bitnome, kao da
 Kroz trice ne ispada esencija iliti
 Supstancija, ko ona stvar iz kondoma
 Mi smo izbjegli i pošteno se pogledati
 U četiri oka kako to čine psi i mačke
 Ili neprijatelji smrtni
 Jer izbjeglice smo iz podnevne
 I južne svjetlosti koja nam bje dana
 U kojoj sve pričine dodu na svoje:
 Ideje nadu svoje Platone,
 Hetere milosnike svoje, ja samo
 Prostirem stihove kao rublje i
 Na daljinu slušam kako mrmomoriš
 Svoju žalopojku nekome slučajniku
 I u sebi kažem tiho: diktat sumraka
 Spopalo te more, zapljenjeno ocean

ZAKLJUČUJEM

Zaključujem te kao što se zaključavaju
 Vrata poglavla ili vremena
 Capitolo XL, extra extra large
 Ili stilskog razdoblja — kasni surrealisme
 Kojim završava moj avangardni eksperiment
 Zaključujem, zabravljujem, zasunujem
 Gotovo, razbrojs, nema više ili kako se to
 Poetski kaže: idi s dragim bogom
 Sa svojom ohološću, uzvisinama
 Konformizmom srednje dobi i klasa
 Srednjega: uzdigao se dabogda do
 Plava plemstva pa da vidiš kako bukti
 Zatrovana krv venama tijela i ne daje
 Duhu da sanja nedopušteno: vrelu
 Buktinju, katransku vatru očiju
 Čarnijeh, barbarstvo koje blebeću
 Poganska usta dok im pristojnu
 Poškrapaš mjeru u vinu i vodi
 Krsteći nesvodivo: zaključujem, dakle
 Poantiram jednom za svagda onaj blagdan
 Zrnatog dažda: kazna je ne ljubiti, i prorok
 Omražen biti, ali veći je grijeh da prosiš
 Poslije zanosa, zamućen pehar piti

KADA, GDJE

Na nemogućim mjestima pišem poeziju
Podnimljena na niskom sjedištu tramvaja
Na kutiji cigareta Gitans
Uz pećnicu iz koje se puši nedjeljna torta
Od naranči, a gavranovi kruže njušeći
Miris narančine kore, na desetome katu
Uz muziku Vietkonga, što dvotonska odjekuje
U improviziranom hramu salona stana vis-à-vis
Poezija hoće samo nemoguće: strmine, litice,
Alpske snjegove, i kasne požare na njima dok
Titraju žeravice svjetala dalekih lampi
I bljeskaju se u kristalnom snijegu
Poezija se piše na poledini letka
Socijalističke Partije Francuske na kojem s lica piše:
Sa socijalistima afirmirajmo socijalnu pravdu
Zna poezija dobro da pravda je nemoguća
Baš zato je i uspostavlja, čini od kaosa
Prepoznatljiv svijet, a od poznatoga svijeta
Košmar, nemoguća je i sama kad se upire o
Znakove, a lebdi među čardacima kao balon
Naide jedna žaoka i ona prsne, kao sapunica
Spremna uvijek da vam opere duhove i duše,
I lica crna od gledanja u vječne pomrčine

87

NOĆ, PUTOVANJE, PJESMA

Bijedni li smo, emigranti, podbuhlih, uvelih lica,
Teških kapaka koji vazda imaju vremena za sumnju
I postavljaju ista pitanja, imam li nade za sejour
Ili neće li se produžiti dozvola boravka u zemljama
Mačehama, u jednoj ruci držimo ključeve apartmana
Uzdignutog prema nebu i gavranima, u drugoj
Gallimardova stara izdanja što mirisu na plijesan
I prah,
Raseljeni, kad se probudimo noću
Ne znamo s koje je strane point de jour
Zora, se medutim rasprskava iza Alpa
I u trenu zaboravimo staru riječ, vremešna i trošna
Jezika što ga donijesmo sobom u poputbinu
Što ga usisasmo s pjenom valova

Mi, protuhe, beskućnici, bezemljaši, bezdomnici
Nosimo iskrzane kapute s ovratnicima od samurovine
Što ih kupismo za par franaka na buvljacima Zapada
I one duboke cipele engleskih učiteljica
Koje tako lupkaju na ocaklini kadrme
Kradom se pogledamo u dućanima začina
Tražeći uvijek nešto nemoguće
Jer i sami smo nestvarni kao noći, kao putovanja, kao pjesme

MESO SNOVA

88

Kako već rekoh, mi smo meso snova
Bogovima namijenjeno
Mi smo ljubavnici samo dok spimo
Samo dok snimo
Mi smo večera panteonska
Naša se pjesma puši s gozbi sofista
Naša je krv vino zeusovsko
Ima li nam veće kazne nego
Špartati maratone po metropolama
Ili obijati vrata izdavača s trbusima
Do zuba i cigarom medu prstima
O, kukavne li sudbe, što nam je dodijeli
Veliko vijeće: da srćemo jezike–juhe
Ili da bizarna smo glazba na dernecima
Zapadnjačkim, ne bi nas ni rodena majka poznala
Da nas vidi kako prevrćemo oči bistreći
Istočni fanatizam ili balkanska pitanja
I dok smišljamo uvjerljive scuse
Uzmičemo pred konjicom — bujicom
Sumnjičavih dioptrija
Mi izlazimo u šuštavu prohladnu i
Jesensku noć, samo mjesecina i kućke
Sad su nam družice i pokoja kurtizana
S predebelim slojem karmina na usnama...

NATURA MORTA

Izmedu opušaka onih mirisnih cigarilosa
I otvorenih ribljih konzervi

Kako su ukusne, kažeš, ove marokanske
Sardine, da, u maslinovu ulju plivaju
Poslije izmjenjujemo nekoliko riječi
Vrlo banalnih, trivijalnih vrlo
Pljuckamo ih kao sjemenke
Ti me pitaš s nemirom umorna, sita
Čovjeka, za okolnosti u kojima nastaje
Ova poezija — boca Medoca se klati na srijedi
Stola, pogledaš pritom i na grejpfrut što ti
Uvijek liči na moje dojke, poslije cijediš nektar
I dodaješ žitki alpski med
Ova je kuhinja sasvim manastirska, kažem resko
Pogledajući dolje ka Dunavskoj aveniji
Na kojoj se pale svjetla kao kandila
Poslije, iako je jesen režemo breskve i posipamo
Ih vaniljom, i slatki vodimo život
O, kako je grozan kapitalizam, smiješ se kroz suze
Upravo smo smazali jednu mrtvu prirodu, dodajem
Kucka sat PC, Pierrea Cardaina, kupljen na buvljaku
Koliko odbija u domaji sad onih zvonkih, časaka, što
Snježni slute vihar i franjevačku podižu užad, ne znam
Zagledana kroz zrcalo okna što nas tako drsko udvaja

89

NE BOJ SE

Ne boj se, nismo više isti
Ne bi nas poznala ni majka
Od koje smo rođeni
Ni naši krvnici nas poznali ne bi
Što nam o silnoj, tmurnoj, rade glavi
Ne boj se, ne bismo se poznali
Da se nademo u nekom pasažu
Okrznuli bismo se jedno o drugo
I rekli, Oh, pardon Madame
Ne znajući tko smo, ni koji smo
Bolje se znaju mletačke maske
I njihova lica pod krinkama
Ili despoti s Ekstremnog Orijenta
Kako ovdje kažu žudeći za krajnostima
Što ista imaju lica i geste iste
Nego ti i ja koji bjesmo
Lice licu zrcalo

Ogledasmo se ne jednom jedno u drugome
Crni druže zaborava, naša je milost jesenje
Stablo bezlisno, tko će nam sada biti sjena
A bjesmo, sjena sjeni zaklon
Zvono zvonu bjesmo, kiša kiši
Stih stihu, rima rimi bjesmo
Ispusti to kamenje iz njedara
Koje si mi namijenio, i potonji
Uhvati brod, otisni se sasvim
Iz zaklona, iz zatona, iz laži...

MOJA POEZIJA

90

Ne, ne traži u mojoj poeziji utjehe
Ni milosti ne traži, nećeš naći ništa
Do nemira i sjete
Moja te lira zaštititi neće kao što
To ljubovce čine, krilom ili njedrima
Nema u mojoj pjesmi spokoja ni
Molitve, ona je djeva što na trgovima spi
I sa skitnicama objeduje
Voli dronjke i prostranstva, izlaže se
Vjetru i pusti, a uz harmoniku i orgulje
Silazi s neba ili se objavljuje sveta

Zato i obdani samo uz vino i kruh kao isposnica
Namiruje oholost rasipnika
Ali ne saginje se da pokupi drahme
Ne kleči ni dok vrši službu božju
Nego uspravna kao krst kupi kletve
Farizejske i propušta ih kroz jedva
Otškrinuta vrata portika: u dubini slike
Plamte vatre kasnog nebeskog požara

MISTERIJI PJESME

Progutat čemo noći, rekoh, prije i nego
Ih ispunimo, izgrist čemo plavosive sumrake
Čekajući neko neizvjesno meduvrijeme
Potratit čemo kasna ljeta na ispijanje izvora

Koji otiču uvijek nekim drugim ušćima
Požderat ćemo tolika plava, plavcata nebesa
Modra kao galica, dok spoznamo svoga boga
A dotle će se neki trbuhozborac izdavati za
Pjesnika ili mesiju
Zapjevat ćemo hvatajući zraka s koralnim
Korom u brodu neke katedrale
A vlastita će nas djeca obezglaviti u ruhu
Novih carinika — kritika
Bogme, vraški ćemo se namučiti oko
Staklene mjesecine, a neki će je dripci
Razbiti prćkom svojih bučnih stihova
Ništa što prepoznajemo ostati neće
Samo kasni bubenjevi srca, samo misteriji pjesme

SJAJ KASNIH SATI

91

Šiljim olovke, brusim pismo
Da sam mlada, rekla bih: neku
Poetiku novu zrcalim, ali kasno je
Popodne iti k maši, dokolica zrelih
Ljeta voli pregibe, zasićenja podneva
I naravno, nijanse
Tek cigarilos medu prstima može
Nanijeti pepeo sjećanja
Kao što to čini besprijeckorno južni i
Plahi vjetar, kako tek jesenje more
Trpi moje odsustvo, kad ja, vazda
Vala, vazda žala željna snivam iste arhajske
Sne: nigdje ljepše napukline, nigdje veće
Melankolije nego na pustoj plaži koju
Zalivaju dvostruka sjećanja, sliv blizina
I tvoj i moj, zamašćen tintom, rukopis

STARE VATRE

Ništa nam ne biva bolje od naših snova
Nismo ni za zericu bolji, nego naprotiv
Zli kao zle vile, sve nam se ostvaruje
Naopaka utopija, sve nam se postvaruje

Samoća medu nama raste kao kvas u tijestu
Kaos nam je ozbiljio pojave, mi smo fenomeni
Jahača, zadnja njihova objava
Kako smo daleki od boga, previše smo
Patili da bismo vjerovali
Istinska raste tuga, mornara i mora
Jedni druge žude, razdvojeni, besmisleni
Kao što se svijet pretvorio u svoju negaciju
Mrak mrkli, reklo bi se: dijalektika na djelu
Sagorjesmo na idealima svojim
Potrošimo ih kao šibice
Ponesta duhana, nesto pepela
Uostalom, nema više tih vatri, koje tako
Brižno, tako trajno, tako nesmotreno gasiš

92

ANĐEOSKA PJESMA

Uzmicati, znači, početi se udaljavati
Naročito u uvjetima potpune predanosti
Strugnuti na stražnja vrata prohladnoga i
Sjenovita hrama
Ostavljam ti liturgije i litanije
Usputna pitanja i cjepidlake u marginama
Želim ti pakao svakodnevne neupitnosti
I beskrajnu kičersku sreću
Neću moći reći s francuskim pjesnikom:
Volio sam je, voljela me, voljela sam ili bila
Voljena, jer to je tako daleko od moga
Spoznanja boga
On je u rukavicama, smeta ga prah na policama
I kiše od prašine knjiške: imao bi stotinu razloga
Da me, neposlušnu, prozove, no zna taj dobro
Tko mu puni vjeru dušama, pjesme gromom
Ošinute, zato me i ne dira više nego zmiju
Od moga bi se otrova zaplakao, pušta me sama da
S neba i s uma silazim; poslije mi drži prodike
I ljubi ruke, proglaši me nedjeljnim dekretom
Za dežurnog andela i onda ja lijepo bdijem
Nad ništavilom i bitkom
Zasvribi me perje na krilima i već me, podiže
Lepet: nisko ostaju zemaljske stvari, zemne tvari
Brzo valja

Upresti od oblaka dostojan pokrivač
I dobro zakloniti golotinju

PITANJE PJEVANJA

Ti koji tražiš ljuvene pjesme u stihovima mojim
Dobrano si promašio, nanišanivši nisko
Nema druge poezije do pjesme tijela
Ništa nas ne razlikuje od divljači što se traži

U trku kroz daljinu, svatko je od nas tada plaho
I divlje zvijere pred topotom goniča i oči nam
Zastršene sjaje tamne pred svirkom tanadi
A kad zrno sudeno rani nas biva to

93

Bešćujno, kao u pjesmi onaj stih:
Ne čuje se zrno od kojeg se pogiba
Pregib prepona otkriva nam madeže
Dakle, sveti smo, kaže lovac dok nam

Još tople, prevrće udove ili sažalan vida
Rane i u ljubavi tako, brzo gubimo dah,
Brže padamo: lijek koji iscijeljuje gorči
Je od pelina, od spleena: kazna pjevanja

BAŠTINE

Baštine su pune zrelih, rumenih
Mogranja, velikih kao tvoje dojke
Proročice, što rasipaš vatre po
Snjegovima alpskim topeći led
S vrhova savojskih
Izostaješ tamo gdje, naizgled,
Neophodna si, a pristaješ uz
Obale tude, obale strane
Nemaš drugova osim mrtvih
Ni pjesama osim neispjevanih
Istanjila si izraz i stopila se
S jezikom jednim, gdje ti je
Kraj djevo jesenja i čemu

Sve te izlišnosti
Dohvati se svojski zbiljskoga
Ono tako neponjatno je i
Ne bludi tim tirkiznim
Nebesima, nema gore nikoga
Najmanje traga draga očeva glasa

PJENA PLIME

94

Ti i ja smo strašan savez snažan i savršen
Kao tintarnica i pero dragi bože što pišeš
Rukopisom mojim vitičavim i vičnim
I kitnjastim vrlo: ja tinta sam twoja pismenost
Umjetnost pjevanja iz crnila je moga
Natapaš pero mojom bojom, crnilom mojim
Netko dolje preludira na klaviru, kao lud
Netko gore žesti se gromovno vrši blud
Oboje u srijedi smo života ili nešto dalje,
Bilježimo poraze: dotle zbilja mora rastu
Modra, ljubičasta mora, ništa loše
Oceanska i očenaška bože oprosti im
Koliko samo treba ruku, koliko tvoraca
Da otmu dio samo, pjenu plime samo...

KUHINJSKA

mart 2003.

Odavno ne vidjesmo zemljice
Ko nas šljivi mi smo prvi i u volji i
Nevolji nitko od nas nije bolji, i u frci i
U muci mi smo ponajveći vuci
Odajemo se porocima i prorocima:
Suhim smokvama, kokicama i kikirikiju
Zatim tu je i nešto svilenca konca iz stare
Arhive: treba sašiti utrobu nafilane patke
Nafrakane čurke i curke istrpjet mirisne što
U štiklama ljudaju svoje strogoće
Svakoj nemir u stražnjici a prstići mali mali
Sve da bi pali za domovinu ne bi stali tovari
Zlata na sedlima magarećim bisaga gonećim

Crkve su daleko, frtalj sata hoda i zbrojati se
Treba koliko ćeš koraka izverglati do svoga
Miloga i dragoga boga jedinoga
A kad tamo, on te čeka u prilici nevina
Čovjeka što se smije u svoje promrzle ruke
Obadvije
Onaj koji jesi ako i nisi bit ćeš
Prosti meni koja donekle jesam na ovakvoj
Rimi opaćini: sumnjam stoga u svakoga i sve
Ponajviše u sebe samu i zemaljske laži debele
Paralaža je bolja
Ima svoju dužinu epsku i lakoću lirsku
Jer, kad jednom pokažeš svoj smisao za poj
Moj te jezik čeka, pa s njim tada
U boj, u boj, za hrbat svoj!
Za hrbat svoj i svezak u njemu, svezak cvijeća
Mirisnoga: nezaboravak s ljubićicom tako
Paše a šafranom papriš bašte
Lepezica nekog te mandarina možda njušne
Nosem, ali i ti svojeg konjica za trku imaš
Kaska, kaska, dobrano kaska, ali čudestveno
Neko kljuse, vuče svoje oblice kao da su
Hoklice, pa zanjiska pa zastenje teško li je
To kamenje: u kaldrmi začas stao misli
Potkovu je pronašao a kad nozdrvam' bolje
Frkne vidi dobro da plastikom potkovani
Sve tovari idu sami, idu sami i u grupi
I pita se što su skupi, prem' je jača ovo
Strana, lijepa lijeva, obostrana!

95

MUZEJSKA

7. III 04.

Pejzaž koji smo ostavili za sobom
Nije onaj isti koji smo ostavili u snovima
Zbrka se zbiva iznenada kad ljudski koraci
Remete tišinu nenastanjениh prostora
Zveckanje potpetica liči na nedohvate
Boja i voda, a šumovi kamena na
Let nad sivilom, znam i neznam
Ima večeri u kojima sabiremo zaborav
I boguhvala, dana koje ne pamtim

Kao što će to možda biti ovaj izmedu
Klimavih nogara i drhtavih pismena
Uz svu sreću putovanja, zaslužili smo
I odmor uz kalfe i karte
Ipak, nema te skitnice koja te neće
Potražiti dok zadubljena u postojanje
Brižljivo čuvaš svoje rukopise

Žarko Paić

Brzina, svjetlost, apokalipsa

Paul Virilio i društvo u nestajanju

* * *

97

Tko nastoji misliti bit nihilizma ne više kao prevrednovanje vrijednosti, što je postulirao Nietzsche, nego kao iskustvo telematičke zbilje postindustrijskih društava, kao svijet u perspektivi globalnoga nestanka distancije i razlike, taj mora »dosadivati« toliko banalnom postavkom, pa ipak uz nemirujućem, kako je brzina ontologisko-temporalno obzorje ljudske propasti. Stalna porast ubrzanja izazvana osvajanjem prostora i podjarmljivanjem vremena u tradicionalnome, kronologijskome smislu, smjera likvidaciji svijeta kao antropocentričnoga obzorja života. U tome je sadržano bitno ozbiljenje zapadnjačke racionalnosti — napredak koji ne završava u lošoj beskonačnosti istoga, kako je još mislio Hegel u *Enciklopediji filozofiskih znanosti*, nego u onom što imenujemo prazninom, nebitkom, ništavilom. Ako je brzina »prakticirajući nihilizam«, kako tvrdi Paul Virilio u svojim djelima iz sedamdesetih i osamdesetih godina XX. stoljeća, onda je ubrzanje doslovce ne više kraj povijesti, ne više kraj ljudskoga habitusa, nego kraj svijeta uopće.¹ No, promotrimo bez apokaliptičke napasti strukturu njegove misaone arhitektonike.

Temeljno životno načelo za Virilića jest brzina. Ta postavka proizlazi iz uvida da brzina izvorno pripada ljudskome tijelu. Ono je tvar (supstancija). Njezina je odlika (akcidencija) gibljivost u prostoru. Ako primatu ustrajnosti odgovara primat prostora, onda je riječ o prostoru koji Virilio označava *geografskim prostorom*. To je netransparentan prostor, posve u suprotnosti s prirodnim prostorom modernoga ratnog uništenja, budući da on ne povezuje, nego dijeli, zahtijeva razgraničenje i zatvorenost. Heterogenost i mnoštvo njegove su odlike. Posrijedi je prostor metaboličkoga tijela kojemu je podredena forma vre-

¹ Paul Virilio, *Speed and Politics*, Semiotext(e), New York, 1977., Paul Virilio, *L'horizon négatif*, Galilée, Paris, 1984. O Viriliovoj teorijskoj poziciji vidi: David Cook, »Paul Virilio: The Politics of »Real Time«, CTHEORY. www.Ctheory.net

mena kao historijsko ili ekstenzivno vrijeme. Zato je vrijeme spontanoga prostora ovisna varijabla, jer se vrijeme misli samo u pojmovima prostora. Historijsko vrijeme pretpostavlja »dugo trajanje« u Braudelovu značenju kao jamstvo postojanosti i kao »granica gibanja«. Ovdje Virilio argumentira još ontologiski, na temelju filozofske tradicije od Nikole Kuzanskoga preko Kanta do Cassirera. Sveza prostora, protežnosti i tvari, koja je bila tipična za Aristotela i za utemeljitelja moderne filozofije subjektivnosti Renéa Descartesa (pod pretpostavkom jedne *mathesis universalis*) više, međutim, od mehaničke hipostaze prirode i svemira s Newtonom nije održiva.²

Virilijevi kriteriji prostorno-vremenske raspoloživosti predmetnosti predmeta odgovaraju analogno Cassirerovim kategorijama osjetilne zamjedbe i osjećaja iz perspektive motritelja kojemu je euklidovski prostor čvrstine, homogenosti i beskonačnosti strano tijelo. Za predmoderna društva i njihov simbolički poredak kao »prostorni poredak« metabolička brzina ne nastaje iz prirodne raspoloživosti prostora i tijela, nego iz društvenih uvjeta samoreprodukциje života. Koje dogadaje Virilio smatra bitnim za prelazak iz metaboličke u tehnologisku brzinu? Odgovor se na to pitanje može dobiti tek kada se rasvjetli značenje koncepta *dromokratske revolucije*.

Dromokracija — fuzija moći i brzine — ne predstavlja za Virilića specifično moderni fenomen. No, dromokratska revolucija jest rodni akt moderne zato što se s njom dovršava prijelaz od metaboličke do tehnologiske brzine, od brzine živoga do brzine mrtvoga, od razdoblja zakočenosti do razdoblja ubrzanja. Virilio voli »konkretizirati« ozbiljenje te specifične revolucije tako što govori o kratkoj povijesti prometnih sredstava sukladnih određenim tipovima društava. Od kotača preko tovarnih životinja i konja do parnoga stroja s čime industrijska revolucija proizvodi mogućnosti umjetne brzine. Moderne tehnologije komunikacije počivaju na elektromagnetskome polju svjetlosti. Bit je brzine svjetlosti. Virilijeva teorija moderne uzorno je »dogmatski« deterministička. No, riječ je o onoj vrsti kozmologiskoga determinizma koji svjesno zapostavlja subjektivnost subjekta (čovjeka) kao društvenoga aktera u dromokratskoj revoluciji. Zato je svaki napredak tendencijski propast prirodnosti prirode i ljudskoga odnosa spram svijeta.

Dromologija je apsolutiziranje jedne značajke modernoga nihilizma. Upravo će takav način promišljanja Virilića označiti kao ezoteričkoga teoretičara moderne, koji više duguje tradiciji kulturnoga pesimizma od Jüngera do Heidegера, negoli sociografskoj tradiciji modernizacije, kakvu su zastupali Parsons, Bell ili Luhmann. Tehnika za njega nije otuda ništa drugo do ovisna varijabla, baš kao i za historijski materijalizam, kojeg, dakako, Virilio drži naivnom i vulgarnom konцепцијom povijesti i svijeta. Ali kad postulira da tehnika ima podrijetlo u ratnome korištenju sredstava, što potkrepljuje dokazom o nastanku interneta kao proizvoda američke strategijske obrane, onda se prezir spram proskribiranoga marksističkog nauka ne pokazuje utemeljenim u njegovoj teoriji.

² Paul Virilio, *Brzina oslobođanja*, DAGGK, Biblioteka »Psefizma«, Karlovac, 1999.

Na tu je slabu točku Virilijeva koncepta dromokratske revolucije upozorio Stefan Breuer.³

Temeljni je nedostatak Virilijeve teorije moderne, usuprot sociografskim teorijama Eliasa i Habermasa, u tomu što on sklop znanje–moć svodi na puki refleks gibanje–moć. Ta »fatalistička« sklonost nije brižljivo izvedena iz Heideggerovih analiza biti tehnike kao postavlja (Ge-stell), unatoč kadšto izričito me prepričavanju Heideggerovih analiza nihilizma i Jüngerovih spisa o mobilizaciji, gdje se nihilizam pokazuje kao nemogućnost razdvajanja fizičke i metafizičke sudsbine čovjeka. Za Virilija je sve samo napredak/nazadak u svjetsko-povijesnome prostoru i vremenu sveopće gibljivosti kao ubrzanja planete. Znanost i tehnika nadilaze, u modernome smislu, područja empirijsko–antropološkoga, budući da su oni forme pojavljivanja metafizike. Ali metafizika se ne može konstruirati iz bića ili neke njegove manifestacije. Ona se tek konstituira time što ih čini predmetom mišljenja, istraživanja i tehničke obrade.

Dromokratskom revolucijom proizvedena je nova konfiguracija, ustvrđuje Virilio u svojim prethodnim spisima, što posebno dovodi do posvemašnje prozirnosti u knjizi *Brzina oslobađanja*: prostor brzine (espace–vitesse) ili dromogeni prostor. To je radikalno novi poredak koji se dogada u posljednjih dvadesetak godina, čime tek XX. stoljeće izlazi iz okvira prethodnoga. Globus se mijenja u kontinuum bez granica. Delokalizacija i dedistanciranje čine od svijeta poopćeni svjetski Grad kao virtualno sada bez ovdje. Sve je samo vječna sadašnjost. Nove tehnologije komunikacije stvorile su uvjete za konačno dokidanje blizine i tjelesnosti u taktilnome smislu. Ono što postmoderna slavi kao mišljenje razlike i zbog čega je Virilio u stvari, što mnogi ne žele vidjeti, radikalni kulturpesimistički kritičar njezine fluidnosti, jest bezuvjetno dokidanje razlike, budući da se delokalizacijom i metropolitikom briše heterogenost kulturnoga iskustva svijeta. Tehnologiska brzina ne iziskuje puku odsutnost zapreka, nego odsutnost tvari uopće. Zato je njezin idealni prostor — praznina.

Kao što endoskopija prodire u središte žive tvari, tako i nuklearna tehnika smjera tomu da se dokine u čistoj energiji. S isčezavanjem geografskoga prostora iščezava i njemu sukladno ekstenzivno vrijeme. Virilio emfazu postindustrijskoga društva i telematičke kulture sažima u definiciji tzv. stvarnoga vremena u kojem se dokida prostor uopće. Ali ne samo što se dokida takav prostor dužgoga trajanja povijesti. Dokida se i vrijeme cikličkoga i vrijeme linearnoga tijeka povijesti. To je definitivni rezultat apsolutnoga nihilizma kraja moderne epohe. Ničeansko vječno vraćanje jednakoga i kršćansko–prosvjetiteljsko mišljenje napretka kao linearnoga razvitka u beskonačnost više nisu u suprotnosti, stoga što su jednostavno nesukladni novome postavu tehnologije u vremenu totalnog ubrzavanja. Sve su granice fiktivne. Virilio priča tu negativnu utopističku priповijest hladno i bez nostalgiјe za prošlošću. Međutim, iza te ravnodušne epopeje ubrzanja svijeta do njegova kraja (dakako, kao mogućnosti a ne fiksirane zbilje, što čine naivni milenaristi, katastrofičari i zvezdoznaci za

³ Stefan Breuer, *Die Gesellschaft der Verschwindens: Von der Selbstzerstörung der technischen Zivilisation*, Junius Verlag, Hamburg, 1992.

mase) skriva se kritika koja pledira ako ne za »nazadak« i »nedužnost« bivanja, a ono pak za svjesno propitivanje granica ljudske uporabe tehnologija komunikacije.

Ako su gradovi postali puki prostori funkcije za vremensko ograničene aktivnosti, razvidno je da će postindustrijsko društvo uskoro, neovisno o rastućoj bijedi Trećega svijeta, biti »društvom iščeznuća«. Stara se dubina topografskoga prostora nadomještava dubinom vremena, a teritorijalnost temporalnošću. Stoga tehničko vrijeme može biti samo mrtvo, intenzivno i kratko vrijeme. Tjelostnost je u svijetu virtualnosti i kiborga tek produžetak tehnike. Kao što je Ernst Jünger bit tehnike cinički odredio kao nadomjestak za organsku funkciju tijela, čime je proteza postala tijelo u svojoj posljednjoj mogućnosti, tako i Virilio radikalizira mogućnost percepcije, seksualnosti i etike u svijetu hiperrealnosti i simulakruma. Zar je tolika moć novih tehnologija informacija i komunikacija? Nisu li ipak tehnologije samo instrument čovjeka?⁴

Ta antropološka predrasuda pripada prošlom stoljeću i tu se Virilio nadovezuje na Heideggera, koji bit tehnike vidi u nezadrživu ništenju bića svedujem planete. Tehnika je postav u kojoj čovjek izazvan tehničkim bitkom sudjeluje ne kao subjekt, ali ni kao objekt, nego kao postavljeni tu-bitak. Gubitak središta stvara opću ekscentričnost i periferijalnost globusa. Pesimizam Virilićeve teorije — kao sinkretizma Marcusea, Jüngera, Heideggera i suvremene fizike — kulminirao je u postavci da je postindustrijsko društvo idealni laboratorij za vojne eksperimente. U strategijskim istraživanja nuklearnih sila razvija se mogućnost totalne ekspanzije jedne geopolitike, koja se više neće zaogrtati plastičnim humanističkim načela niti bolećivo osvrati na socijalne posljedice svojih ciljeva. Ta pseudospenglerovska vizija više ne proizlazi iz kritike kulture. Ona se diskurzivno koristi znanstvenim otkrićima moderne fizike (Einstein, kvantna fizika, teorija kaosa, astrofizika) da bi dokazala propast svijeta iz duha totalnoga ubrzanja, što je tek nastavak Jüngerovih vizija drugim sredstvima.

Kad Virilio govori o mogućnostima umjetnosti u društvu iščeznuća, onda je uzorno »postmoderan«. Dosljednost je tolika da izjednačava funkcionalni zrakoplov poput *concorde* sa Cézanneovim platnom. Od Duchampa smo naučili na sve vrste metajironije u umjetnosti, pa ni to nije ništa »izvorno«. Zabrinjava, ipak, da se »prorok« i »apokaliptičar« virtualnoga metropolisa, duhovni voda svih video i cyber-umjetnika, ne osvrće na onu konzervativnu Hegelovu teoriju o kraju umjetnosti u doba apsolutnoga duha, koja usudno odreduje zapadnu kulturu već više od stoljeća i pol, a da se nitko ne osjeti pozvanim ispitati jesu li tek tehnologejske promjene uzrok što se sve izjednačava, uniformira, čini obesmišljenim, ili je nihilizam postao udomačeni stil života unutar kojeg i teorije Baudrillarda i Virilija nisu možda ništa drugo negoli izvrsno napisane »pri-povijesti« na temu apokalipse sada diskursom »metafilozofije«, koja utoliko više otmjeno propada ukoliko progovara uzvišenim govorom znanstvenoga iskustva.

⁴ Vidi o sociologiji globalizacije kao ozbiljenju »umreženog društva« koje zadobiva status auto-poetičkog sustava tehnologiskoga napretka bez subjekta analizu Manuela Castellsa, *Uspori umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb, 2000.

Teško je zamisliti više da bi govor znanosti mogao dodirnuti naznake potetske slutnje. Sve što preostaje, govoreći s Virilijem, jest brižno paziti da rupa iznad glava ne proguta samu misao. Nihilizam se ne završava gubitkom geografskoga prostora i blizine. On, naprotiv, traje i preko granica negativne utorije iz Virilijeva laboratoriјa opsjena. Pitanje je samo o granicama obesmišljavanja ciljeva i obezvredivanja vrijednosti. Tko ne obožava tehniku ne mora nužno postati kulturni pesimist. Ono što ga čuva od napasti ubrzanja jest uvijek načina mogućnost bijega u krajolik tišine i spokojstva, u blaženu arhitekturu krajolika izvan telematičkoga Grada, gdje jedino vrijedi ona drevna delfijska: žuri polako!

* * *

Nikad se neće dostatno proniknuti u meteorski bljeskoviti uvid Franzra Werfela iz jednog aforizma u kojem taj tragatelj za Božjom prozirnošću u obezboženom svijetu izrijekom kaže: »Što više brzine, to više praznine« — ako se ne promisli dalekosežnost Heideggerove postavke o biti novovjekovnoga svijeta. Kao što je poznato, u svim se mjerodavnim spisima i predavanjima iz tridesetih godina, od *Einführung in der Metaphysik* do *Vom Ereignis*, govori o nihilizmu svijeta kao slike predstavljajućeg subjekta.⁵ Dručiće iskazano, svijet se u svojem znanstveno-proračunljivome nabačaju bića kreće spram posvemašnje »slikovnosti« bića. Sve što jest teži biti nabačeno kao predmet za tehničku i estetičku obradbu bića. Kako je postavljenost svijeta iz obzora znanstveno-tehničke slikovnosti istodobno nabačaj jedne epohalne zgode u povijesti zapadne metafizike, tako je svaki oblik duhovnoga odnosa spram takvoga sklopa bitno određen njegovim postavom.

Ono što se danas naziva informatičkom erom i zamagljenim pojmom virtualnosti, o čemu vjerodostojno razglaba u svojoj estetici Wolfgang Welsch, svodi se zapravo na ispraznjenje svijeta od zbiljske slike uopće i na ubrzavanje informatičkog napretka do iščeznuća u apsolutnoj virtualnosti samog virtualiteta. Zato je posljednjih dvadesetak godina XX. stoljeća u filozofiji, prirodnim i društveno-humanističkim znanostima, umjetnosti i književnosti zavladala pošast postizma, katastrofizma i apokaliptizma. Werfelov aforizam zlokobno upozorava na stanje s onu stranu svakog aktivnoga ili pasivnoga nihilizma.

Medu mnogim misliocima tog stanja stvari svojim se osebujnim sinkretizmom urbanologije, filozofije i fizike ističe pozicija jednog kulturpesimističkog proroka kraja zapadne metafizike slike, koji, doduše, ne posjeduje ni prodornost Heidegera ni stilsku zavodljivost Ciorana. Ali je neprijeporno vjerodostojni svjedok *rasprsnuća slike svijeta*. Riječ je, dakako, o francuskome teoretičaru i arhitektu Paulu Viriliju. Njegove knjige eseja od *Informacijske bombe* do *Izvorne nesreće* napisane posljednjih nekoliko godina više ne donose ništa novo u Virilijevu promišljanju sudbine militarizacije svijeta i apokalipse zapadnjačke

⁵ Martin Heidegger, *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*, Gesamtausgabe, sv. 65, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1989.

kulture, globalizacije i tehničkog postava.⁶ No, njihova je zanimljivost upravo u reagiranju na fenomene društveno-kulturalnih dogadaja poput spektakla terora, preobrazbe svijeta u »reality show« i nastavka lumino-kinetičke sudbine svijeta kao estetizacije svega što jest.

Paul Virilio, rođen 1932. godine, umjetnik i arhitekt koji je radio zajedno s Matisseom i Braqueom, studirao je i filozofiju na Sorboni. Kao osamnaestogodišnjak, nadahnut Abbéom Pierrem i pokretom radnika-svećenika postao je kršćanin i militantni zagovornik vjerske istine. Od 1975. godine ravnatelj je Ecole Spéciale d' Architecture u Parizu. Napisao je petnaestak knjiga, među kojima vrijedi izdvojiti *Rat i kino*, *Otvoreno nebo*, *Estetiku iščeznuća* i *Brzinu oslobođanja*. *Informacijska bomba za razliku od Brzine oslobođanja* pisana je s mnogo više »prozaičnih« detalja, što je zacijelo uvjetovano oblikom novinskoga eseja. No, provokativnost misli i artikulacija postavki nije zapostavljena u korist nekog imaginarnoga prosječnog čitatelja voljnog da teoriji posveti isto onoliko pažnje koliko posvećuje političkim skandalima i sportskim bizarnostima. Čemu uopće služi snižavanje razine diskursa samo zato što se esej objavljuje u novinama? Tu predrasudu davno je otklonio José Ortega y Gasset kad je odlučio ukoričiti svoje novinske članke pod naslovom *Pobuna masa*. Temeljno je Virilićevo pitanje u *Informacijskoj bombi* s kojim otpočinje razmatranje post-telematičke ere preobrazbe slike u digitalizaciju svijeta — civiliziranje ili militarizacija znanosti? Ta brutalno jasno podastrijeta suprotnost dvaju nabačaja slike svijeta na kraju XX. stoljeća istodobno otvara put i za zauzimanje stava ili alternative.

Virilio razlaže svoju temeljnu epistemologiju postavku, koja istodobno klizi između nekovrsne kritičke analize globalnoga društva bez čvrstih ideoloških i praktično-političkih akcija, te uviranja u sistemsku teoriju društva bez nosivog sociologiskog kategorijalnoga aparata. Naime, Virilio je razvio svojevrsnu kritičku teoriju suvremenog postindustrijskoga društva kao militariziranog poligona za znanstveno osvjetovljenje politike. Krajem hladnoga rata nije iščezla militarizacija zapadne znanosti i tehnologije. Naprotiv, ona se tek razvija do neslućenih mogućnosti prema formalno ne opstoju nikakva ozbiljna realna prijetnja Americi, a to znači Zapadu, od Rusije, Kine ili islamskih zemalja, ako se zanemare oblici medunarodnoga terorizma. Uklanjanjem zbiljskoga neprijatelja, kao što je poznato iz decisionističke politologije Carla Schmitta, stvoren je tek prostor za kriptotalitarni model sprege znanosti, tehnologije i kulture kao militarnoga sustava potreba.

Virilio se opravdano i u *Informacijskoj bombi* pita kako je moguće da se gotovo više nitko osim konzervativaca, ekologista i tradicionalista, poput poglavara Katoličke crkve pape Ivana Pavla II, ne budi protiv činjenice da je istina suvremene znanosti kao nečuvenoga spoja operacionalnoga instrumenta i istraživačke aplikacije zapravo njezina fatalna bezbitnost i etički bezobzirna uklapljenost u militarnu, kapitalističku operacionalnost sustava profit-a? Virilio je

⁶ Paul Virilio, *The Information Bomb*, Verso, London, 2000., Paul Virilio, *L'accident originel*, Galilée, Paris, 2005.

stoga skovao osebujnu i, mora se priznati, dobro pogodenu sintagmu o karakteru globalnoga društva.

To je *globalitarizam* kao sinteza globalizacijskoga neoliberalnoga pankapitalizma i totalitarnoga karaktera njegove kulturne strategije. Totalitarizam u tako pojmljenome sklopu više ne označava ideolozijskoga monstruma tipa nacizma, fašizma i komunizma, nego upućuje na onu skrivenu dimenziju liberalizma, koja iziskuje želju za planetarnim vladanjem slikom svijeta. Iz politologiske je teorije Carla J. Friedricha za totalitarizam bilo bitno nadziranje privatnosti, premda je ta značajka bila samo ornamentika cjelevitoga sustava državnoga terora nad svojim državljanima/građanima. Ovdje se, medutim, dogada samo radikalizacija stanja stvari rasapom totalitarizma kao ideolozijskoga aparata.⁷ Globalitarizam je istina suvremenoga svijeta stoga što iskazuje žudnju za susprezanjem svakog oblika »starih sloboda« iz herojskog razdoblja liberalizma, libertinstva i demokracije na minimum. To znači da je ne samo znanost neslobodna i ideolozijski podvrgnuta unutarnjem služenju u začudne militarne svrhe, nego i da je nadziran cijeli sustav života (intima, duševnost, seksualnost, obiteljski odnosi, religioznost).

Virilio ipak nije postmarksistički teoretičar niti sljedbenik kritičke teorije društva da bi poput Habermasa izveo postavku da ako su znanost i tehnička ideolozijski suspregnute, onda je potraga za subjektom oslobadanja od takve supregnutosti stvaranje kritičkog potencijala komunikacijske zajednice slobodnih subjekata. Virilio, naprotiv, pankapitalistički globalitarizam analizira poput kakvog hladnoga i nemilosrdno proračunljiva doktora Spocka, hoteći ukazati na granice puta u nihilistički ponor. Sve upućuje da je taj put već gotovo trasiран do granice pogleda. Stoga je govor o suvremenoj znanosti za Virilića govor o prelasku u kibernetički prostor tehno-znanosti. Ona se bavi virtualnom slikom svijeta u rasprsnuću. Ako je društvo u nestajanju u smislu tradicionalne teorije Marxa i Parsons-a, klasne i stratifikacijske teorije, onda je u nestajanju i ona znanost koja još sebi romantično utvara da vlada svojim prostorom istraživanja. Virilićev kulturni pesimizam, kad je u pitanju odredba uloge znanstvenika u globalitarnome društvu, poprima izraziti cinizam i to ne samo kao nekovrsnu psihološku strukturu osobnosti ili stila spisateljskoga odnosa spram realnih dogadaja u svijetu. No, cinizam nije ovdje poza, nego način zauzimanja otklona od zbilje. Znanstvenik je ideal-tipska slika militarizacije društva zato što u sebi objedinjuje figuru pustolova, sportaša, zabavljača i proroka.

U *Informacijskoj bombi* nastavlja se pojmovna raščlamba telematičke kulture planetarnoga svijeta. Virilio operira s kentaurskim pojmovljem preuzetim iz riznice tradicionalne ontologije/metafizike i suvremenih prirodnih znanosti (fizike, biomedicine i astronomije). To je uobičajen postupak postmodernih teoretičara iz nužde izmišljanja novog govora za nove probleme. Za razliku od, primjerice, Sloterdijka i Baudrillarda, Virilio ne stvara oksimorone. On tek naстојi produbiti jezik tradicionalne filozofije i znanosti pojmovljem s onu stranu

⁷ Vidi o tome: Slavoj Žižek, *Did Somebody Say Totalitarianism: Five Interventions in the (Mis)use of a Notion*, Verso, London, 2001.

novovjekovne realnosti. Zato toliko prefiksa poput tele, post, meta, trans. Uz-mimo jedan primjer iz zbirke eseja *Brzina oslobađanja* koji se u *Informacijskoj bombi i Izvornoj nesreći* opetuje.

Kao znalac urbanizma, Virilio razmatra položaj grada u cyber-spaceu. Vi-še, dakako, ne postoji realni grad kao polazište za politiku nacija, nego virtualni grad kao de-territorializirani meta-grad kao mjesto metro-politike globali-tarnoga karaktera sveprožimajuće vidljivosti. Njegov je stav o Internetu bio od početka radikalno kritički, budući da je nastao kao militarni produžetak potrebe Pentagona za nadziranjem svjetske politike. Taj trend tele-nadzora unatoč prividnom demokratizmu i osjećaju slobode samstvenosti pojedinca Virilio na-stoji promisliti do najbizarnijih slučajeva. Temelj za tako nešto položen je nje-govom analizom pojma slike i svjetlosti. Ako je sudsudina svake slike njezino pro-širenje, kako je tvrdio Bachelard, onda je korak od teleskopije i mikroskopije do tele-nadzora pojedinca učinjen već samim činom tehnologische inovacije. Vi-riilio ipak nije toliko fatalistički privržen postavci tehnologiskih determinista koji kažu isto ono što i drevna samurajska mudrost glede umijeća mačevanja kako ne vodi ruka sablju, nego sablja ruku. No, za razliku od naivnih antropolo-gijskih uvjerenja kako je čovjek još uvijek gospodar tehnike, Virilio pripada onoj kulturpesimističkoj struji filozofa XX. stoljeća, koji od Spenglera, Heideg-gera, Jüngera do Rifkina i biogenetičara nastoje odrediti granice jedne epohal-ne nužnosti i tzv. slobode. Uostalom, to je glavno Virilijevo pitanje koje on, doduše, ne postavlja izravno, nego ga se mora nazrijeti iza krinke racionalne ekstaze rasprsnuća slike svijeta kakvu još poznajemo.

Nakon smrti čovjeka kao subjekta u strukturalizmu preostaje možda još samo konstatiranje smrti supstancije i objekta, dakle, sveprožimajuće realnosti i tjelesnosti prostora i vremena u kojem obitavamo. Sve je virtualizirano i di-gitalizirano. Sve je za Virilija podvrgnuto kiklopskome oku tele-nadzora slobode. Kao što je virtualnost zapravo prividna stvarnost, tako je sloboda privid.

Virilijev pouzdani interpret, sociolog John Armitage pod suvremenim neo-liberalizmom podrazumijeva, sukladno Viriliju i kanadskim teoretičarima Art-huru Krokeru i Michaelu Weinsteini, pankapitalističku teoriju i praksu tehnolo-giziranih ili telematičkih društava.⁸ Pritom se neoliberalizam kao politička filozofija 80-ih godina 20. stoljeća povezuje s idejama — slobodnog poduzet-ništva, ekonomski globalizacije i nacionalnog korporativizma kao institucional-nih i ideologijskih temelja za civilno discipliniranje slobodnih pojedinaca. Ne može se poreći kako je Armitage »sociologizirao« Virilijeve kulturpesimističke prognoze budućnosti postindustrijskih društava Zapada. To je ono o čemu Vi-riilio ne govori eksplisitno u svojim djelima, ali se vrlo jasno izjašnjava o poli-tičkim granicama tehnologije u brojnim intervjuiima. Virtualne tehnologije ni-su, dakle, ideologijski nedužne. Međutim, bilo bi sablažnjivo kad bi se otuda izvukao zaključak kako je riječ o opetovanju Habermasove stare, dualističke, postavke o dvije vrste djelovanja: instrumentalnome, koje je ideologijsko u sa-

⁸ John Armitage, »Resisting the Neoliberal Discourse of Technology: The Politics of Cybercul-ture in the Age of the Virtual Class«, *CTheory*. www.Ctheory.net.

moj biti znanosti i tehnike (rad u marksističkome smislu riječi) i komunikacijskome, koje prepostavlja prostor slobode u svijetu života. Tehnologische pro-sudbe neoliberalnih ideologa, a to će reći gotovo svih pozitivno nastrojenih za-govornika globalizacije kao ekonomskoga i tehnologiskoga napretka, govore o novoj stvarnosti koju proizvodi telematičko društvo.

Iz njega je moguće očitati nekoliko razina virtualne kulture: tehnologianost i cyber-kulturu, kulturu kiborga, cyber-feminizam i cyber-art. Takve tehnologije predstavljaju prema Viriliiju svojevrsnu »treću revoluciju« čija je značajka tjelesno pounutrenje znanosti i tehnologije. Dručcije iskazano: tehnologije po-staje tako fizički osjetljiva, udomaćena kao implantat koji je postao više od na-domjestka živoga. Kao rezultat nastaje iščeznuće diobe na živa tijela i tehnolo-giju. Oboje su uključeni u kiborgijansku socio-tehničku imaginaciju. Ako je tot-alitarizam latentan u tehnologiji, to proizlazi otuda što je sama bit tehnologije suprotna organskome pokazivanju bitka. Čovjek kao nepredvidljivo, eks-centri-čno biće (H. Plessner), biće života kao vodenja neizvjesnosti i nestalnosti su-protstavljen je anorganskoj naravi stroja. Svaki oblik nadziranja slobode ne do-lazi iz tehnologije. Ona je tek već opstojeće sredstvo–svrha preobrazbe živoga u mrtvo–živo vrijeme stroja. Treba se, medutim, čuvati svake vrste tehnologiskoga determinizma kao, navodno, univerzalnog neoliberalnoga lijeka protiv siro-maštva, nedostatka imaginacije i slobode.

Virilijev opis suvremene virtualne kulture postindustrijskih društava nipo-što nije priznavanje i hvalospjev neoliberalizma. Njegov stav o pogubnosti eko-nomske globalizacije kao i o pogubnosti biotehnologiske manipulacije živim bi-ćima ne razlikuje se čak mnogo ni od religijskoga fundamentalizma Katoličke crkve. No, nitko ozbiljan pa ni Virilio ne odbacuje mogućnosti koje donosi doba digitalne/virtualne demokracije. Ali humanost i humanizam ne mogu biti sve-denii na razumijevanje tehnologije i njezina napretka.

Je li onda Virilio kad je u pitanju budućnost globalitarizma i infomatičke revolucije svijeta samo konzervativni nostalgičar za Chaplinovim »modernim vremenima«? To bi se moglo pomisliti ako se površno čita njegova kritika amerikanizma koja poput Baudrillardove samo opetuje davnu Heideggerovu provo-kativnu postavku, naizgled relativističku s obzirom na mogućnost izgleda pre-boljevanja granica metafizičkoga svijeta, kako sve tri velike ideologije XX. sto-ljeća — nacizam, komunizam i amerikanizam — epohalno hoće isto: prevlast tehničke moći i njezino uvećanje. No, Virilio je duhovni voda vizualnih umjet-nika, teoretičar posvećen telematičkoj i kinetičkoj umjetnosti i arhitekturi, pa bi takvo mišljenje o njemu bilo u najmanju ruku skandalozno. On je parodok-salni filozof/umjetnik proturječja stoga što je svijet o kojem misli i piše proturječan do krajnjih granica. Kako povratka na staro nema, jer je logika tehnič-koga napretka ubrzavanje po kojem već nakon kina i televizija postaje nešto anakrono, a informacijska bomba otkucava svoj imaginarni sat u svakom ra-čunalnome korisniku, to je pozicija Virilija istodobno emfatički novatorska i etički konzervativna. Po čemu se uopće razlikuje njegov stav o kloniranju i ge-netskoj tehnologiji od mišljenja Katoličke crkve doista je upitno.

Kao zagovorniku živoga vremena i žive supstancije čovjeka, Virilio ne može ne vidjeti koliko je suvremena znanost u svojem pogubnome ludizmu svješna etičkih granica humanizma. Njezin teorijski antihumanizam ili čak hiper-humanizam odgovara virtualnim igramama kiborga i mutanata. Upitnost izvorne Virilijeve pozicije mislioca na rubu diskurzivnih praksi postmoderne proizlazi već otuda što nikad nije dostatno jasno pokazao u čemu je razlika između brzine i praznine, o čemu je lucidno pisao Franz Werfel. Prazan prostor i prazno vrijeme ne nastaju samo ubrzavanjem bića kao stroja, nego su već očito epohalno nabačeni nekom iskonskom odlukom ili voljom za promjenom. Inače bi priča o slobodi bila bitno uskraćena i svodiva na danas toliko »užasavajuće« paradigme determinizma i nužnosti s kakvima nas bombardiraju ne više inženjeri ljudskih duša, nego tvorci genetskoga inženjeringu.

Tako se, napoljetku, Virilijeva početna alternativa ili čak i etičko-politička dvojba — civiliziranje ili militarizacija znanosti? — pokazuje kao aporetička zagonetka. Virilijeva teorija globalitarizma unatoč uvjerljiva opisa stanja i dijagnoze apokaliptičkoga duha vremena u *Informacijskoj bombi* i *Izvornoj nesreći* ima nešto zavodljivo opasno. To je bliskost s teorijama urote.⁹ Jer ako je informacijskii napredak stvoren zato da bi nas nadgledao Pentagon ili mi sami u svojem narcisoidnome preziru Drugoga, nema li to prizvuk orvelijanske negativne utopije? Samo što je strogo nadzirana stvarnost 1984. bitno različita od strogo nadzirane prividne stvarnosti metro-politike u kojoj više nema Velikoga Brata, ali je ipak nešto preostalo od figure fantomskoga diktatora koji proždire svoju djecu — Veliko Uho i Veliko Oko. Prisluškivanje i tele-nadzor, apsolutno dragovoljno sudjelovanje u spektaklu voajerizma i narcizma društva fraktalnih kulturnih identiteta, to je realna slika civilizacije koju opisuje Paul Virilio. Brzina, svjetlost i apokalipsa kao apokaliptična brzina svjetlosti telematičke civilizacije nije nipošto stvar fikcionalne književnosti i njezinih strategija proizvodnje novih tehnologičkih mitova. Naprotiv, riječ je o prodornome uvidu jednog ciničnog analitičara tehnologije i spektakla razaranja koji nakon Ernsta Jüngera jedini promišlja ono što svi »osjećamo« kad svakodnevno govorimo da više nemamo vremena, da nam vrijeme izmiče u nepovrat i da se sve ubrzalo do neslućenih razmjera. Nestankom iskonskog vremena svijet je postao slika slike — simultana vrtoglavica informacija koje odlikuje samo posvemašnja praznina.

9 Vidi o teorijama urote i globalnoj političkoj paranoji tematsku cjelinu *Ovo je urota* (priр. Zoran Roško), časopis *Tvrđa*, 1–2/2002.

David Cook

Paul Virilio: Politika 'realnog vremena'

Brzina svjetlosti nedvojbeno je jedna od konstanta dvadesetoga stoljeća. Dok je, s jedne strane, u fizici posve razumljivo proslavljenja jedinom jednadžbom koju svi dobro poznajemo, svjetlost je istovremeno i žarišna točka 'prosvjetiteljstva'. U različitim postmodernističkim zahvatima svjetlost se supostavlja tami, neznanom i nevidljivom. Brojni melodramatični pojmovi rabe se danas kao oružje u napadu na ideju prosvjetiteljstva — iako su i sami u pravilu dio izrazito prosvjetljene argumentacije.

107

Paul Virilio izlaže jednu takvu argumentaciju u sklopu koje odnos vidljivog i nevidljivog dobiva svoje 'virtualno' razrješenje. Riječ je o izlaganju koje se hvata u koštac s nepovratno izmijenjenim prostorom društva. Pritom se, dakkako, misli na pojavu digitalnog svijeta/života u sklopu kojeg svjetlost kao elektronička sastavnica napaja Novi svijet. Ona može napajati i stariji svijet prirode, ali samo ako je se naknadno ugraditi u njega kao skrb za okoliš ili ekologiju.

Virilio svoju pažnju posvećuje značajkama digitalnog svijeta. Iako je kao pojedinac duboko uronjen u njegovu 'realnost', Virilio osjeća duboku odbojnost prema napadima na temeljne prepostavke ljudske egzistencije koji čine sastavni dio tog svijeta. To u Virilića stvara napetost bez koje se digitalna kultura ne može zamisliti. Riječ je o napetosti koju se vrlo lako može nazvati zavodljivom ili podrivačkom. Puno je, međutim, teže pojmiti algoritam po kojem se ta kultura razvija i preoblikuje ljudsko društvo. Nedvojbeno je da Virilio nudi izvanredan uvid u spomenutu problematiku, ali je jednako tako nedvojbeno da se Virilio sa svojim Bogom povlači i skriva u vlastiti svijet. Između tih dviju utorija, tih 'nigdje zemlja', leži politika 'realnog vremena'.

Svjetlost

Čini se logičnim započeti ovaj dio teksta izrijekom *fiat lux*. No prije nego što se upale svjetla, valja postaviti konceptualni okvir. Taj će nas zadatak preko

Husserlovih 'Izvorišta geometrije' vratiti u vrijeme Grčke i Rima. Upravo tamo leže temelji, ne samo Virilijeva poimanja politike i religije, nego i njegova poimanja prostora i vremena. Epikur će nam osigurati fizikalne zakonitosti 'ideje' smještanja, ali i uvid u percepciju. To su prethodnice Virilijeva vidnog stroja i njegove logistike percepcije. Put će se nastaviti kroz razne geometrijske koncepte da bi kulminirao u Einsteinovu veleobratu ili, točnije, u njegovoj znanoj jednadžbi. Prostor/vrijeme postaju korak prema mutaciji koju danas poznajemo i živimo kao 'realno vrijeme'. Svjetlost je ovdje jedini element koji je preživio u obliku digitalnog vala što preplavljuje virtualni svijet.

Fiat lux prve su riječi u velikom broju bitnih tekstualnih tvorevinu, uključujući i Virilijevu. Uz njih se, što nam je svima dobro poznato, mogu vezati riječi: svjetlo, kamera, akcija. To je zapravo prilično dobar sažetak Virilijeve filozofije — trodimenzionalni sklop iz kojega proizlazi politika vidnog stroja, a s njome i Virilijevu mračno videnje digitalnog doba. Pokazat će se, međutim, kako je riječ o Cassandrijskoj produkciji ili putovanju, budući da Virilio pokušava doseći brzinu koja će mu osigurati bijeg od 'realnog vremena' digitalne kulture. U konačnici, bit će to — na tragu Leibnitza — svijet Boga ili Maxwelova demona. Na vama je da birate.

Prostor

Započinimo s izvornom geometrijom koju Virilio preuzima iz fenomenologiske tradicije. Kao što ćemo vidjeti, Virilio je na više načina blizak fenomenologiji, te kreće u nepopularan napad na postmoderni obrat koji je uslijedio nakon smrti Merleau-Pontyja. U jednom od kasnijih tekstova, 'Otvoreno nebo'¹, Virilio se referira na Izvorišta geometrije Edmunda Husserla, pri čemu spomenuto referiranje može poslužiti kao dobar uvod u Viriliovo poimanje prostora.

Virilio započinje s prihvaćanjem Husserlova stava po kojemu izvorišta geometrije nije moguće pronaći kroz potragu za prvim geometrima. Nije, dakle, riječ o filologiskom pitanju nego, ističe Husserl, o pitanju 'reaktivacije izvornih aktivnosti sadržanih u temeljnim pojmovima geometrije'.² Kako u nastavku napominje Husserl, mi moderni ili, za Virilija, postmoderni ljudi izgubili smo ta 'izvorišta' upravo stoga što više nemamo doticaja sa 'svijetom koji okružuje čovjeka'. Kako ističe Husserl, taj svijet '... danas je isti kao i uvijek'.³ Iako su tu 'istost' digitalne kulture dovele u pitanje, zadržat ćemo se još neko vrijeme na Husserlu.

Problem za Husserla leži u 'odmaku' od tog svijeta koji je 'okruživao' prema svijetu koji je iznjedrio 'idealizirajući', duhovni čin ili čin 'čistog mišljenja...' (koje) stvara 'idealne objekte'.⁴ Modernitet se u potpunosti odvojio od 'izvor-

1 Paul Virilio, *Open Sky*, prijevod Julie Rose, N. Y.: Verso, 1997.

2 Jacques Derrida, Edmund Husserl's *The Origin of Geometry*, prijevod John P. Leavey, uredio David B. Allison, Stony Brook, N. Y.: Nicolas Hays, 1978, str. 169.

3 Ibid., str. 169.

4 Ibid., str. 179.

nog' svijeta, zadržavši isključivo 'idealizirane' objekte koji su, Husserlovim riječima, 'lišeni značenja'.⁵ Riječ je, dakako, o svijetu koji biva uspostavljen kroz razvoj geometrije, bez obzira je li riječ o Euklidovu vremenu ili kasnijoj ne-euklidskoj geometriji. Geometrija iskustvo svijeta zamjenjuje znanošću o idealiziranim objektima. Virilio će slijediti taj pravac i na njegovu kraju naći ne samo 'idealizirane objekte, nego — što je još gore — 'virtuallizirane objekte'.

Spomenuto zametanje 'izvorišta' za Virilića ima niz posljedica. Virilio stoga svoju teoriju prostora i vremena gradi upravo na čitanju klasične prošlosti koja je prethodila odmetnuću geometrije od njenih izvorišta. U pozadini Virilijevih kritika utoliko titra svojevrsna 'nostalgija' za ranijim svjetom, koja je u njegovim spisima često skrivena i lišena svakog objašnjenja. Taj raniji svijet bio je otvoren za sve i — u određenom smislu — još uvijek hrani Virilijevu 'sivu ekologiju' kao moguće iskupljenje prirodnoga svijeta, natopljenu svješću o težini zadaće. Virilijevi mišljenje, koje će se od tih otvorenih prostora kasnije okretnuti prema otvorenom nebnu, blisko je toj prvoj geometriji.

Taj povratak 'izvorištima geometrije' temeljno je obilježe Virilijeva ranog mišljenja. Spomenuti 'izvorni' svijet u temelju je triju pojmove koji se o njega vezuju. Riječ je o pojmovima koji čine samo središte Virilijeva mišljenja. Prvo, kritika geometrije izvorište je njegova poimanja Države. Drugo, ona mu omogućava osobito čitanje kršćanske predaje koje će biti sveprisutna sastavnica njegovih kasnijih spisa. Treće, upravo kroz nju postaje mogućom elementarna fenomenologija percepcije ili, kako napominje Virilio, '... fenomenologija obličja, izvorište geometrije, to je moje područje'.⁶ Svi ti pojmovi bit će obradeni.

Čini se da Virilio, poput Merlau-Pontyja, u prvi plan ističe 'izvorni' svijet' kao 'opće mjesto' ili nešto 'zajedničko', kako će se u nastavku teksta taj pojmom imenovati. Taj svijet pomalo podsjeća na Henrika Bergsona u smislu u kojem je prvenstveno riječ o mjestu u kojem čovjek prebiva i mjestu koje je moguće intuitivno doživjeti. Drugačije rečeno, čini se da ono primordijalno Virilio poima kao prebivanje u 'življenom' vremenu i prostoru. Iz Virilijeva referiranja na Martina Heideggera u 'Bunkerskoj arheologiji', njegovoj prvoj bitnoj knjizi, da-de se naslutiti kako je bio pod snažnim utjecajem osobite vrste 'fenomenologije' karakteristične za francuski krug, pri čemu je Martin Heidegger bio svojevrsni proširak Bergsona.⁷ Drugim riječima, možda je upravo Virilijeva naklonost pred-sokratovcima i njegov interes za promjene nastale pojmom geometrije mjesto sličnosti s Heideggom. Naime, pomak u pravcu tehnologije i sama znanost imaju kako ontičke, tako i ontološke implikacije, pri čemu Virilio — koji nije filozof — ne slijedi Heideggera dalje od metafizike prisutnosti.

Postoji stoga mjesto kao opreka nekom 'ne mjestu', gdje čovjek doživljava vrijeme kao trajanje, dugo ili kratko. Prepoznavanje i priznanje tog mesta i vremena očituje se u iskustvu izvornih 'geometara', koji su zapravo sličniji arhitektima nego matematičarima. Takav pristup sličan je promišljanjima Miche-

5 Ibid., str. 169.

6 Paul Virilio, *L'horizon négatif*, Paris: Galilée, 1984, str. 16.

7 Paul Virilio, *Bunker Archéologie*, Paris: Les éditions du demi-cercle, 1991.

la Serresa o izvorištima geometrije, gdje pet čula čine temelj rane matematike.⁸ Za Virilija, kao i za Serresa, riječ je o nevjerojatno kreativnom razdoblju lišenom onih vrsta apstrakcija koje će pogoniti povijesni hod zapadne 'civilizacije'. Drugim riječima, Virilio modernu geometriju supostavlja njenim iskustvenim izvorištima. Nešto kasnije vratit ćemo se Virilijevu opisu ranog društva u kojem se geometrija kao vojna arhitektura ili, kasnije, logistika prepleće s fenomenološkim.

Primordialna 'geometrija' sa svojim poimanjem prostora i vremena kao življenog iskustva ili društvene prakse nije trajala dugo, s obzirom da je potaknula razvoj nečega što danas nazivamo geometrijom ili nečega na što Husserl misli kada govori o 'idealnim objektima'. Evo kako to Virilio opisuje u 'L'insécurité du territoire':

Naša civilizacija započinje, stoga, u trenutku u kojem su Grci geometriju iskopali iz polja etnologije i odciđepili je od društvene prakse uspostavljanjem razlike između prostornih obličja i predstavljanja tih obličja. Oni nisu izumili geometriju, nego ekološku utopiju (ne mjesto znanosti o mjestima!). Učinivši je neovisnom o mjestima i vremenima društava, geometriju su pretvorili u zasebnu silu, onu koju će ta društva morati sama za sebe domisliti, mijenjajući — usporedo s odnosom prema prostoru — i svoj odnos prema prirodi. Upravo taj tip oslobođiteljskog mišljenja nadahnjivao je svu drevnu misao i vodio je u pravcu nemoguće matematike.⁹

Ideja da je osjećaj za vrijeme i prostor 'istrgnut' iz korijena u trenutku nihilističkog zanosa, trenutku 'ne mesta', utopije ili, točnije, poricanja vremena i prostora, motiv je koji će se nebrojeno puta pojaviti u Virilijevim tekstovima. Ono 'zajedničko/obično' kao temelj društva nestaje, postaje nevidljivo. Od tog trenutka krenuli smo putem duge povijesti apstrakcije i negacije koja samu sebe maestralno igra — kao što ćemo kasnije vidjeti — u 'samoubilačkoj' državi.

Prekretnicu, čini se, predstavlja Arhimed, kojeg Virilio naziva posljednjim kreativnim geometrom. Nakon Arhimeda nestaje 'ideal bitno običnog svijeta kao proto-temelja za ubličenje čula [sens]'.¹⁰ Dodatak pojma 'sens' Virilijeva je referenca na Husserlov tekst 'Izvorišta geometrije'. Vidljivo je, međutim, da Virilio mijenja Husserlov opis dinamike ubličenja čula. Igra francuskim pojmom 'sens' istovremeno pokriva pet čula, ali i smjer ili kretanje implicitno sadržano u geometriji, poglavito u smislu u kome se kasnije taj pojam rabi u fizici. Pojam će svoje mjesto naći i u Virilijevoj fenomenologiji. Taj opis potvrđuje da Virilio u biti slijedi tradicionalnu metafiziku temelja, iako u svojim kasnijim kritičkim ogledima jednoznačno ističe kako taj temelj više nije predmet iskustva i kako ga neka ekološka katastrofa može dovesti u pitanje. To je i razlog zbog kojeg se javlja Virilijeva 'siva ekologija'.

⁸ Michel Serres, *Les origines de la géométrie*, Paris: Flammarion, 1993.

⁹ Paul Virilio, *L'insécurité du territoire*, Paris: Galilée, 1993, str. 118.

¹⁰ Ibid., str. 118.

Usprkos tomu, prisutnost kršćanstva u Virilijevim ontologiskim razmatranjima toj metafizici daje obilježja teo-ontologije.

Dakle, spomenuti 'temelj' zapravo je samo 'proto'. On može pridati značenje izvorištima geometrije samo ako smo sposobni 'misliti' na izvoran način. Mogućnosti za takvo 'mišljenje' nakon Arhimeda se, međutim, snažno umanjuju. Ono biva zasjenjeno upravo usponom same geometrije, koja nadilazi etničnost lokalnih praksi time što se uspostavlja kao znanost. Nadilaženje pojedinačnog kroz uspostavu univerzalnog odigrat će se kao povijest Zapada koja dezorientira njegovu povijest tako što pomračuje izvorišta dogadaja i iskustava. Zlo djelo, da nastavimo ranije spomenuti navod iz Virilijeva djela '*L'isécurité du territoire*', vojni je pohod Rimljana. 'Mač rimskog vojnika presijeca nit, čemu nas uči prošlost.' Geometrija utoliko ne samo da omogućava uspon znanosti 'ne mesta', nego prema Virilijevu mišljenju postavlja pozornicu za uspon države.

Prijelaz od lokalnih praksi na geometrijske ideale podloga je razvoja države. Kako to Virilio piše u '*L'insécurité du territoire*'. Problem održanja morfoloških idealiteta ključan je za našu civilizaciju; iako ga se rijetko dovodi u vezu s državom, upravo taj problem presudno utječe na njene postupke.¹¹ Štoviše, 'ideali' koji čine sastavni dio geometrijskog poimanja vrlo su brzo napustili prostor znanosti i ušli u prostor ideologije. Rimska država, koja je prema Viriliju ubila 'kreativnu geometriju', na njeno mjesto dovodi imperijalnu geometriju koja je usredotočena na lokalizaciju i kontrolu prostora jer je, drugim riječima, država usredotočena na osiguravanje vlastitog teritorija. Imperijalizam jezika i komunikacije koji slijede, u potpunosti zasjenjuju znanje koje čini temelj slobode i kreativnosti. Ideali se premeću u idolatrijsko obožavanje države, njene geometrije, da tako kažemo, pri čemu država postaje predmetom štovanja koji ima svoje prijatelje i neprijatelje. Sigurnost se potom pretvara u svog dvojnika — nesigurnost — a politika se upravlja u smjeru moderniteta kao kontrolna funkcija prostora.

Spomenuto kretanje fenomenologische misli od 'življenog iskustva' do idealiteta i, konačno, idolatrije, ima i mnoge druge posljedice. Ono ne utječe samo na temeljno shvaćanje prostora i vremena nego — ako se to tako može reći — iscrtava parametre Ljudskog grada supostavljenog Božjem gradu. Virilio to sažeto opisuje u rečenici, '... on (Krist) je umro zbog jedne jedine optužbe, da je neprijatelj države...'¹² Kad, naime, prostor prestane biti čovjekovo sigurno 'prebivalište' i postane politički prostor, onda postaje prostorom moći i nesigurnosti. Nesigurnost je posljedica 'prijetnje'. Otuda i logika neprijatelja države koja se do dana današnjeg nije izmjenila.

Uvođenje Krista u taj 'historijski' igrokaz ključna je sastavnica stoga što potvrđuje Virilijevu predanost religiji nasuprot idolatriji države. Time se takooder rani geometri dovode u vezu s Kristom. 'Od tog trenutka jasno je uočljiva

¹¹ Ibid., str. 120.

¹² Ibid., str. 114. U izvornome tekstu 'on' je napisano malim slovom, iako se za Krista obično rabi veliko.

borba kršćana protiv državne idolatrije [statolâtrie] — lika države kao predmeta vjere, zločina protiv države kao vandalizma (zločina protiv njezine strukture); grčki zagovornici mlade geometrije i sami su često bili mučenici... a ponekad su pali i od ruke sektaških kršćana'.¹³

Nedvojbeno pretjerujući, Krista bismo mogli nazvati izvornim geometrom stoga što On, prema Viriliju, s geometrijom dijeli pojam 'općeg mjesta' koje je u u središtu njegova 'Bića' kao ne/prijatelja. Drugim riječima, Krist također prebiva u prostoru/vremenu ljudske zajednice kao dvostruki ne/prijatelj. Ono zajedničko/obično On uzvisuje u božansko. Čineći to, On u kontekstu rimske države utjelovljuje bit transgresivnog, a time i revolucionarnog čina.

Vino i kruh svoju božanskost dijelom duguju upravo vlastitoj običnosti, a distribucija običnog tvori zajednicu. Običnost je usto i sama bit slobode, u istom smislu u kojem je 'izvorno' mišljenje po naravi slobodno. To je Krist kao prvi ne/prijatelj.

Krist je dvostruki ne/prijatelj. Dan prije smrti, predmet žrtvovanja odredio je uzevši i razdijelivši kruh i vino: to sam Ja, opće mjesto, nešto svakodnevno, Ja sam onaj jedan koji je za sve, koji je zajednički, njihova sloboda je opće mjesto, a najobičnije je najbožanskije.¹⁴

Krist kao drugi ne/prijatelj pokazuje da se država protivi toj slobodi upravo zbog uzmicanja prostora i vremena koje se javlja s pojavom imperijalne geometrije. Moglo bi se reći kako nije riječ o pukom uzmicanju, nego uzmicanju koje potiskuje kreativnost i 'osigurava', 'štiti' se činom uništenja vremena. Sigurnost, podsjetimo se, iziskuje uklanjanje glavnog izvora nesigurnosti, uklanjanje vremena kao sastavnice svih promjena.

Sljedeći dan, drugi ne/prijatelj pokazuje kako je ono svakodnevno što je Krist zapravo po svojoj biti, po načelu slobode za sve, nespojivo s poretkom koji zbog vlastitog konzervativnog i isključivog ustroja uzmiče od ljudskog vremena i prostora, od svakodnevnog, u pravcu kraja vremena ili potpunog nestanka vremena, što je i danas vidljivo.¹⁵

U vlastitim promišljanjima, Virilio će to nestajanje vremena pronaći u postmodernom prelasku na 'realno vrijeme'.

Konačno, Krist pokazuje kako to uzmicanje nije ništa drugo doli čin transgresije koji se javlja kao posljedica sljepila; nevidljivosti države i Crkve zadaču vidljivosti dovode u prvi plan.

At Emma's, Krist izlazi iz sjene običnosti, sljepilo apostola prestaje Njegovim obnavljanjem čina transgresije; taj čin, koji Crkva prekriva zlatom, muljem i krvlju nevinih ponavlja se, međutim, kroz stoljeća, izobličen, profinjen, ali uvijek supostavljen Zapadnoj državi kao — kvazi nesvjestan i automatiziran — znak otpora prema kolonijama, getima, logorima, vojskama, proletarizaciji, ne-razvijenosti ili, još gore, prema razaranju društvenosti, socijalizma siromašnih,

¹³ Ibid., str. 119. Riječ kršćani u izvorniku je također pisana malim slovom.

¹⁴ Ibid., str. 136.

¹⁵ Ibid.

njihovih proizvoda, njihovih izuma, njihovih kultura, njihovih znanja, njihovih tehnika...¹⁶

Ovaj poduzi navod iz Virilijeva djela daje citatelju uvid u autorovo poimanje naravi kršćanstva, poimanje koje se rijetko može jasno iščitati. Riječ je, također, o tekstu koji je tek dijelom preveden na engleski jezik, pa su uvidi u Virilijevu poimanje odnosa onog uobičajenog prema prostoru i vremenu u Sjevernoj Americi prilično šturi.

Virilijeva vjera postavlja pitanje treba li njegove povjesne referenze shvatiti kao povijest, osobito ako se uzme u obzir da on, kao i Husserl, ne vjeruje da ćemo ikada biti u mogućnosti spoznati 'izvorno stanje'. Čini se bližim istini reći kako Virilijeve napomene tvore jednu vrstu sekularizirane teologije u čijoj podlozi leži ontologija zasnovana na 'uvjerljivoj ontici', ontologija koju se dade iskoristiti kao proto-temelj kasnijih kritika. U svom ranom tekstu Virilio je s priličnom dozom ironije bit kršćanstva udaljio od bezvremenosti i prostorne onostranosti. Drugim riječima, Grad Božji čudesno se premetnuo u Grad ljudski ili barem zajednicu običnog. Ipak, rano kršćanstvo javlja se nešto kasnije, kada ga Virilio supostavlja digitalnoj kulturi.

Posve je također očito zašto je predanost kršćanstvu Virilija dovela u opreku prema državi. On je u tom smislu bliže ljevici, s obzirom se bavi političkom problematikom i time odstupa od konzervativnih stavova koje se u pravilu povezuje s francuskom vjerskom tradicijom.

Vrijeme

Rano grčko-rimsko razdoblje svojom je geometrijom nedvojbeno osiguralo ključnu sastavnicu Virilijeva pristupa prostoru. Klasični Grci usto su bitno utjecali na njegovo poimanje vremena. To, također retrospektivno, postaje očito kroz kratko i ne odveć precizno referiranje na Epikura, kojeg Virilio u kasnom djelu 'Otvoreno nebo' shvaća prvenstveno kao fizičara.

Epikurova metoda po naravi je bliska metodama ranih geometara. Drugim riječima, Epikur polazi od 'uobičajenog' načina na koji čovjek doživljava i intuitivno poima svijet. Rezultat je općenito poimanje objekata te, preciznije, općenito poimanje vremena.

Slijedi navod iz Epikurova pisma Herodotu koji, iako ga Virilio ne spominje, sadrži bitne odrednice Virilijeva poimanja naravi vremena.

Mislim da i ti to moraš prihvati; vrijeme moramo tražiti kao i sve duge stvari koje tražimo u predmetima, dovodeći ih u vezu s općim pojmovima koje nosimo u našem umu, ali to moramo činiti neposredno i intuitivno, slijedeći izraze 'duže vrijeme' ili 'kraće vrijeme' te mu pristupati kroz naše intuitivno poimanje vremena, kao što to činimo i s drugim stvarima...¹⁷

16 Ibid.

17 Epicurus: the Extant Remains, prijevod Cyril Bailey, N. Y.: Georg Olms, 1975, 'Letter Epicurus to Herodotus', paragraf 72–73, str. 45 i 47.

Ovdje je jasno uočljivo osobito 'trajanje', duže i kraće vrijeme koje Virilio povezuje s lokalnim iskustvima vremena i prostora. Vrijeme, dakle, nije apstrahirano kao što će biti u kontekstu 'znanstvenog vremena' nego je, na tragu Bergsona i Virilijeva shvaćanja Heideggera o kojem je ranije bilo riječ, čini sastavni dio samog postojanja. U svom pismu Epikur piše:

To ne treba demonstrirati; dovoljno je jednostavno promišljanje da nam postane jasno kako ga (vrijeme) povezujemo s danima i noćima i njihovim mijenjama, s unutrašnjim osjećajima i izostancima osjećaja, s kretanjem i stanjem mirovanja; upravo u vezi s potonjima mislimo o njemu kao zgodji osobite vrste te ga nazivamo vrijeme.¹⁸

Ovaj odjeljak nameće nam tri zaključka. Prvo, vidljiv je matrijalizam sličan onomu što ga je kasnije razvio Thomas Hobbes. Virilio će preuzeti kategorije kretanja i mirovanja kao ključne sastavnice dinamike 'politike i rata', što jasno dolazi do izražaja u Virilijevu ranom djelu 'Brzina i politika'.¹⁹ Spomenuti matrijalizam bit će dodatno razraden u kontekstu Epikurove teorije percepcije.

Drugo, mijene dana i noći i naše iskustvo tih mijena postaju znak promjene u načinu na koji mi jesmo 'ljudi'. Kad izgubimo opći osjećaj za mijene dana i noći, kad te mijene prestanu biti opće mjesto, mi postajemo manje ljudski. Kao što Virilio kasnije pokazuje, posljedice toga su i promjene u našoj društvenoj i političkoj okolini.

Riječ je o opasnosti koja se prema Viriliju obistinila u iskustvima astronauta dvadesetog stoljeća. Po napuštanju Zemlje, pričali su astronauti, 'vrijeme na njihovim ručnim satovima' izgubilo je važnost i ustupilo mjesto važnijem 'vremenu kapsule'. Noć i dan u potpunosti su ovisili o položaju u odnosu na Sunce i brzini kapsule. Još je nezgodnije bilo kruženje oko Mjeseca, s obzirom da su se mijene dana i noći zbivale izrazito brzo. Čak i na Mjesecu, granica između svjetla i mraka ili noći i dana prilično je oštra zbog izostanka difrakcije svjetla. Čovjek iz jednog u drugo može prijeći tako što na granici ispruži ruku ili, kako bi to rekao kasni Virilio, vlastitu protezu.²⁰ Astronauti utjelovljuju dezorientaciju iskustva, gubitak uobičajenih, općih mjesta. Tragičan život Buzzza Aldrena za Virilija je pokazatelj učinaka tog raskida s 'normalnim' životom kakav svi mi živimo — svidalo nam se to ili ne.

Prizemljeniji primjer sličnog fenomena predstavlja kockarnica u kojoj dan i noć, baš kao i vrijeme mjereno satima, više ne postoje. Problemi ovisnika o kocki ili ovisnika o internetu danas su opće poznata stvar.

Treći zaključak tiče se Virilijevih epistemoloških prepostavki. Virilio nije filozof i ne opterećuje se epistemologijom u klasičnom smislu. Štoviše, vjerska uvjerenja koja Virilio slijedi meta su u odnosu prema kojoj epistemologija gradi svoj kritički aparat. Ograničenost svjetovnih teorija znanja u određenom smislu otkrivaju problem degeneracije svakodnevnog, običnog života u moder-

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Paul Virilio, *Speed and Politics*, prijevod Mark Polizzotti, N. Y.: Semiotext(e), 1977.

²⁰ Buzz Aldren i Malcolm McConnell, *Men from Earth*, N. Y.: Bantam Books, 1989, str. 241.

nom razdoblju, iako se mora reći da Virilio izlaže puno više od teologičkih uvjerenja.

Ipak, upravo se kod Epikura naziru prvi tragovi premetanja 'zdravog razuma'. Ono što bi se zdravorazumski — dakle, u smislu življene društvene prakse — moglo smatrati nepromjenjivim, trajnim ili bitnim, biva dovedeno u pitanje. Fundamentalne značajke postaju relativne i kontingenčne. Drugačije rečeno, supstancija ili ono što se intuitivno poima kao bit 'stvari', postaje manje 'bitnom' od svojih 'akcidentalnih' svojstava. Narav 'stvari' počinje se 'utvrditi' prema 'zgodbenim/promjenjivim' svojstvima, dok takozvana 'primarna' obilježja' padaju u drugi plan. Moglo bi se reći da su 'mjenjive' sastavnice stvari i načina njenog postojanja u prostoru i vremenu, njena 'zgodbena' svojstva, u tom smislu fundamentalna sastavnica zapadnog mišljenja.

U posljednjoj rečenici spomenutog Epikurova navoda 'vrijeme' je određeno kao 'osobita vrsta zgode' koja ovisi o percepciji trajnosti kretanja ili mirovanja. Vrijeme je, dakle, trajanje zgodbenih svojstava stvari. To trajanje Virilio često naziva intervalom ili, u kontekstu fotografije i filma, ekspozicijom. U zapadnoj znanosti najvažnija mjera intervala jest 'brzina svjetlosti'. Klasičnu izmjenu dana i noći, odnosno dva 'zgodbena' stanja, Virilio supostavlja promjenama u stanjima koje se, ovisno o brzini svjetlosti, zbivaju u binarnim sklopovima, temelju digitalne revolucije. Digitalnoj revoluciji vratit ćemo se nešto kasnije, ali za sada je dovoljno reći kako je posve očito da svijet u okvirima digitalne stvarnosti — 'realnog vremena' — ima bitno različito poimanje prostora i vremena od klasičnog svijeta.

Virilio 'zgodu' shvaća i kao nešto nepredvidljivo i nespoznatljivo. Drugim riječima, nespoznatljivost gradi na shvaćanju kako su početak i kraj vremena po sebi 'neuvjetovani' pa je, stoga, naša kozmologija bitno zgodbena. Kao što se dade zaključiti iz njegova teksta 'L'inertie polaire' (1990.), 'zgodbenost' je ključna sastavnica naše suvremene kozmologije koja — ironično dodaje Virilio — tvori svojevrsnu svjetovnu religiju s vlastitim čudima.

Iz tko zna kojih razloga [u raspravi o 'stvarnosti' sudjelovali su Einstein, Gamov, Lemaître i mnogi drugi], katastrofa je postala alfa i omega suvremene kozmologije: eksplozija kauzalnosti (VELIKI PRASAK), implozija konačnosti (VELIKI LOM); fizičari su uhvaćeni u zamku vlastite kozmologičke logike koja na sve načine ne/zgodi pridaje važnost koju se nakoć pridavalо biti. Štogod, dakle, rekli, štogod učinili, zgoda je apsolutna i nužna, dok je bit relativna i kontingenčna. Za materijaliste, uvjerene 'anti-kreacioniste', zgoda je postala laički oblik čuda!²¹

U pozadini podrivanja 'kauzalnosti' i 'konačnosti' koje se, prema Viriliju, javlja kao posljedica 'zgode' vremena, leži svijest o 'katastrofi' kao implicitnoj sastavnici zgodbenosti. Dok u 'L'inertie polaire' Virilio katastrofu poistovjećuje s dva dogadaja izvan dosega našeg iskustva, početkom i krajem univerzuma, u kasnim djelima vraća se katastrofama koje prate uvodenje 'novih tehnologija'.

²¹ Paul Virilio, *L'inertie polaire*, Christian Bourgois, 1990, str. 88.

Takoder ironično, Virilio napominje kako bismo, uz muzeje znanosti, svakako morali izgraditi i muzeje katastrofa. Naime, svaki napredak na polju prijevoza — primjerice, prelazak s konja na željeznicu — praćen je povećanjem potencijalne štete, pa tako pad s konja biva zamijenjem željezničkom nesrećom. Gotovo da i nije potrebno reći kako su razmjeri katastrofe eskalirali pojavom nuklearnog oružja.

Bit tehnologiskog napretka u fundamentalnom se smislu združuje s Virilijevom teorijom rata. Narav rata je katastrofična. Brzina gotovo uvijek implicira sudar, dok povećanja brzine impliciraju sve veće i razornije sudare. U svojim ranim radovima Virilio prati arhitekturu ili logistiku te 'znanosti' sve do trenutka kada katastrofa u okviru suvremenog ratovanja počinje ugrožavati opstanak vrste. Nešto kasnije vidjet ćemo kako zgode posjeduju svojevrsnu 'meta' razinu, nešto što bismo mogli nazvati 'zgodom zgoda', unutar koje samo vrijeme kao 'realno vrijeme' postaje katastrofa. Epikurovim riječima: 'vrijeme je zgoda koja će okončati sve zgode'.²²

Pojam vremena kao nečeg zgodbenog može se pronaći i u djelu Paula Kleeja, koji je snažno utjecao na Virilija, što potvrđuju brojne referencije. Kleeoova slika iz 1939. godine, naslovljena 'Zgoda', opisuje svijet u kojem su se, prema Kleeovim riječima, 'promijenili odnosi koji ravnaju našim prirodnim poimanjem onoga gore i dolje'.²³ Zamislite uobičajenog Kleejeva štapićastog čovječuljka okrenutog naglavačke koji, usprkos izokrenutosti, nije izgubio svoj uobičajeni lik. Svijet je izokrenut naglavačke i djeluje poput 'mutanta'. Kleejev lik, poput Viriljevih, djeluje izmjesteno.

Kleejeva teorija percepcije kao 'mislećeg oka' bliska je 'vidnom stroju' kojeg će kasni Virilio predstaviti kao revoluciju u suvremenom videnju. Kao što je napomenuo Klee, svaki prostor ima vremensku dimenziju. Linija je zapravo točka u kretanju; ona prelazi u kretanje, za što je potrebno vrijeme. Poveznica s ratom može se, dakako uvjetno, pronaći u Kleejevoj zbirci afričkih ratnih kopalja. Koplje je istovremeno točka u kretanju i linija kao oružje.

Iako su Virilijeve reference na Epikura u pravilu vrlo općenite, može se pretpostaviti kako je druga važna sastavnica koju je Virilio od njega preuzeo upravo fizika percepcije. Epikur je, dakako, najpoznatiji po materijalizmu izgradenom na odnosu užitka i bola, ali njegov materijalizam ima i neke druge aspekte, koje u komentaru Epikurova pisma Herodotu ističe Cyril Bailey.

'Slike' su uglavnom fine grade: one izlijeću iz tijela pogunjene snagom kretanja atoma u njegovojo nutrini, čime započinje složeni jednosmjerni film; one se kreću kroz prostor i pritom gotovo uopće ne nailaze na zapreke. Unutrašnje vibracije takoder gotovo posve izostaju. To je razlog zbog kojeg se slike mogu kretati gotovo atomskom brzinom: prijenos im je neprimjetan, a primjetnim postaju tek u trenutku kad dodirnu naše oko.²⁴

²² Open Sky, op. cit., str. 14.

²³ Paul Klee, Notebooks, Vol. 1, prijevod Ralph Manheim, N. Y.: George Wittenborn, 1969., str. 40.

²⁴ Cyril Bailey, 'Letter Epicurus to Herodotus', paragraf 46a — 47a.

Između ovog kinetičkog materijalizma i Hobbesove psihologije u prvom dijelu Levijatana, koja čini sastavni dio znanog Hobbesova stanja rata, postoji očita sličnost. U Virilijevu mišljenju on će imati sličnu svrhu. Slike koje 'izljeću iz tijela' nisu daleko od logistike oružja koja čini samu narav rata ili, za Virilija, brzine i politike. Uočljiva je i poveznica sa 'ne/zgodnim'.

U trenutku kad 'slike' 'dodirnu naše oko' može nam se dogoditi da nas 'zaslijepi svjetlost'. Možda je, međutim, važnije to da se Epikurov tekst može čitati kao opis 'vidnog stroja'. Čitav percepcijski aparat u određenom je smislu film koji svakog pojedinca istovremeno pretvara u filmotvorca i gledatelja. Kasniji Virilijev interes za kinematografiju i rat, kao i trenutna moda 'kućnog videa', proširci su tog filmičkog mišljenja. Jezik kojim Bailey sažimlje 'atomsku' brzinu slika javit će i kod Virilijeva razmatranja središnjih pitanja videnja. Što se dogada sa svijetom kad se unaprijed kreće vrtoglavom atomskom brzinom?

Iako, dakle, Virilio ni u kom slučaju nije klasicist, njegovo — prilično eklektičko — razmatranje prošlosti čini temelj kasnijih kritičkih zahvata. Kroz osobito poimanje Krista i 'običnosti/općih mesta', Virilio nam nudi neposredan uvid u vlastita vjerska uvjerenja. Jednako tako, ponuden nam je i uvid u primarna iskustva poimanja prostora, na način na koji je taj prostor življen u prvoj geometriji prebivanja i arhitekturi. Vrijeme je pak predstavljeno kroz supostavljanje vremena evandelja Epikurovu 'zgodbenom' vremenu.

Percepcija

Nimalo ne čudi što je Virilio izrazito kritičan prema načinu na koji danas poimamo svijet. Njegova inicijalna promišljanja tradicije Zapada prožeta su snažnim osjećajem gubitka. Nije, međutim, riječ o gubitku nevinosti nego upravo suprotno. Suvremeni svijet izgubio je sposobnost da iskusi jednu vrstu svojevoljne nevinosti. Virilio to kritički izražava kroz napomenu kako mi više nismo 'gleda-telji' nego smo postali 'pregleda-telji'. Drugim riječima, mi više ne 'gradimo' svijet vlastitim videnjem nego neprestano reciklirano već videno.

Naše suvremeno stanje inverzija je primitivnog stanja. Svijet se zbiva u jeku bujanja referenci, pravila i naredbi. Upravo stoga mi se čini kako je proces organiziranja percepcije posve neprimjeren ovom razdoblju. Aktualizacija percepcije trebala bi se zbivati u sklopu neposredne slike: gledanje ne bi trebalo biti neprestano pregledanje. Danas mi više nismo istinski 'gleda-telji' [voyants] nego 'pregleda-telji' [revoyants]; tautologičko ponavljanje istoga, koje je prisutno u našem (industrijskom) modelu proizvodnje, prisutno je i u našem percepтивnom modelu.²⁵

Ne treba posebno isticati kako u 'ponavljanju istoga' nema ničeg nietzscheanskog. Ovdje je videnje potpuna opreka Nietzscheovoj kreativnosti. U djelu 'Diferencija i ponavljanje'²⁶ Gilles Deleuze donosi sličan zaključak o iščeznuću

25 L' horizon négatif, op. cit., str. 31.

26 Gilles Deleuze, Difference and Repetition, prijevod Paul Patton, New York: Columbia University Press, 1993.

jedinstvenosti, iščeznuću 'pojedinačnosti' u ontologiji ponavljanja, a ne obnavljanja. Zatvaranje jastva u svijetu ponovljenih formi dovodi se u vezu s procesom proizvodnje, pri čemu je isti mehanizam na snazi prilikom zamjenjivanja estetičkog videnja standardiziranim predmetom.

Virilio, međutim, ne zagovara povratak u 'primitivno' stanje, iako se iz njegovih ranije navedenih napomena o geometriji može zaključiti kako u ovom kontekstu postoji 'izvorniji', bolji prijevod za pojам 'primitif' od 'primitivnog' iskustva koje smo izgubili kroz organizaciju percepcije. U kontekstu 'gledanja' stvari zahtijeva se premišljanje procesa aktualizacije slike. Kasni Virilio dodatno je pojasnio razloge zbog kojih je industrijski model proizvodnje/percepcije moguće shvatiti kao 'pokretalo' povijesti. Za sada ćemo promotriti način na koji se, prema Viriliju, slika aktualizira i to kroz razmatranje nekolicine autobiografskih napomena što ih je iznio u 'L'horizon négatif'.

Poput Melau-Pontyja u posljednjem nedovršenom djelu, Virilio se bavi 'vidljivim i nevidljivim'. Postavlja si pitanje kako čovjek — koji više ne živi u svijetu izvornih geometara — percipira svijet? Posve je očito da mi više nismo sposobni za izravnu percepciju ili videnje, koji su tako snažno obilježavali izvorni prostor svakodnevice i duhovnosti. Situacija je danas posve obrnuta. 'Ne-posredna' percepcija verzija je 'pre-gledačkog' modela proizvodnje — neprestanog gledanja 'istog' od strane 'istog'. Pravo je videnje, stoga, vezano uz nešto što nije 'pre-gledano'. Pravo videnje dijelom je nevidljivo učinjeno vidljivim. 'Postao sam stručnjak za trope, budući da sam nevidljivo nakanio učiniti vidljivim...'²⁷ Nedvojbeno je kako je, u konačnici, za Virilija nevidljivo prostor duhovnosti koji je učinjen vidljivim kroz Krista i ono zajedničko/uobičajeno.

Za razliku od nečega što bi po prirodi bilo skriveno, stvari u Virilijevu svijetu skrivene su samo zato što vidljivo zasjenjuje čovjekovu percepciju. Poput 'revolucionarnog' Kristovog zahvata u pogled na stvari karakterističan za Zapadnu državu, u percepciji postoji duboko ukorijenjena potreba za propitivanjem, podrivanjem ili, Virilijevim riječima, 'raskrinkavanjem'. To raskrinkavanje nije, dakako, povezano s politikom revolucije, iako bi se Virilijevo zagovaranje određenih ekoloških zahtjeva moglo svrstati u njen okvir. Raskrinkavanje je bliže proročkom značenju videnja. U sljedećem navodu Virilio ga uspoređuje sa svojevoljnim sljepilom koje na različite načine utječe na sam proces videnja.

Ta vrsta vizualnog opipavanja parametričkih ograničenja stvari može se usporediti s drugom Brailleovom metodom. Način na koji sam vidoj stvari dijelom je bio obilježen svojevoljnim sljepilom. Odjednom sam počeo vjerovati da se gledanjem ne može puno toga vidjeti, da je viđenje prije svega proces okulacije, drevan proces u sklopu kojeg navika traženja referentnih točaka oblikuje sliku svakodnevice; nešto je za mene biralo obličja koja sam promišljao. 'Čovjek dobro vidi samo ono što već nosi u vlastitom umu...'; ta maksima samo je potvrdila voljnu sastavnici koja djeluje u pozadini uobičajenog videnja, ali me isto-

²⁷ L' horizon négatif, op. cit., str. 25.

vremeno ispunila nezadovoljstvom, mene za koga je videnje u bitnom smislu uvijek bilo povezano s otkrivanjem, neprekidnim raskrinkavanjem...²⁸

Virilijev pojam 'svojevoljno sljepilo' može se protumačiti kao sastavnica duge predaje o slijepcima koji vide mudrost tamo gdje dobrovidni ne vide baš ništa. Vjerljatnije je, međutim, da Viriliju nije toliko bitno sljepilo koliko pokušaj da čin videnja istrgne iz okova vidnog stroja. Drugim riječima, Virilio je vjerljatno bliži umjetniku koji stvari vidi na drugi način, nego kakvom mudraču, što nimalo ne iznenaduje uzme li se u obzir Virilijeva povezanost s Kleem, Braqueom i Matisseom, iako valja dodati kako se Virilio u konačnici okomio na umjetnike zato što svjetu nameću 'tišinu' koja dodatno ojačava 'vidni stroj'.²⁹

Virilio se u svojim razmatranjima često okreće ljudima čije je iskustvo svijeta na neki način okrnjeno. Tako, primjerice, 'Estetiku nestajanja'³⁰ započinje razmatranjem 'piknolepsije', bolesti koja nam puno govori o percepciji i vremenu. Piknoleptička iskustva karakterizira razlaz prostora i vremena u vidnom procesu, što za posljedicu ima bitno različit doživljaj svijeta. Virilijevo osobno iskustvo, o kojem govori sljedeći navod, svakako ima nešto zajedničko s piknoleptičkim pogledom na stvari.

U spomenutom navodu iz djela 'L'horizon négatif', Virilio govori o načinu na koji se njegova percepcija svijeta razlikuje od uobičajenog pogleda. Ovdje također zamjećujemo Virilijevo kontrastiranje današnje 'trivijalne geometrije' i geometrije koja je kreativnija i koja je — iako to ovdje nije izrijekom naznačeno — jasno skopčana s ranim geometrima. Još jednom je potvrđen i zaključak po kojem se banalno premeće u svoju suprotnost čim nevidljivo postane vidljivo. Riječ je o vidljivosti spomenutog općeg mesta/uobičajenog.

Odjednom su se preda mnom pojavili novi predmeti, bizarna obličja, iskrzana, izbrzdana; počeo sam zamjećivati niz izraza koji su odjednom postali vidljivi i ti motreni predmeti nisu više bili banalni, nebitni, beznačajni nego su postali ekstremno raznorodni. Bili su posvuda, razasuti u prostoru, a čitav svijet ispunili su novi oblici. Ugnijezdili su se u šupljinama najmanjih oblika. Bili su poput neznane vegetacije koja je nicala oko mene. Industrijski predmeti lišeni vrijednosti privremeno su se premetnuli u predmete izrazite složenosti. Smještaj predmeta poticao je bujanje novih egzotičnih oblika, oblika koje nismo zamjećivali usprkos njihovoj razvidnosti. Navikli na trivijalne geometrije, savršeno zamjećujemo krug, kuglu, kvadrat ili trokut, dok sve slabije zamjećujemo fine intervale, dodirne točke među stvarima, među ljudima.³¹

Odjeljak jasno ukazuje na još jednu ključnu sastavnici Virilijeve perceptualne sheme. Geometrija koja ga zanima ne bavi se dovršenim oblicima, kako napominje, nego 'intervalima, dodirnim točkama' iz kojih je izniklo obilje novih

28 Ibid., str. 28–29.

29 Vidi Paul Virilio, *La procédure silence*, Paris: Galiée, 2000.

30 Paul Virilio, *The Aesthetics of Disappearance*, prijevod Philip Beitchman, N. Y.: Semiotext(e), 1991.

31 L'horizon négatif, op. cit., str. 18–19.

obličja. Kao što je već rečeno vezano uz Epikura, temelj takve fizike ili fizikalne geometrije odnos je među predmetima, a poglavito predmetima u pokretu. Promatranjem specifičnih izraza predmeta svaki predmet postaje jedinstven, što pak 'gledatelja' prisiljava da vidi, a ne samo 'pre-gleda'. Gledanjem intervala ili prostora stvaramo opće mjesto na kojem će se predmeti pojaviti. Drugim riječima, 'intervali' su trajanje koje 'stvara' vrijeme za promišljanje.

Virilio, stoga, nije toliko usredotočen na analizu predmeta koliko na razmatranje intervala između i unutar predmeta. Kao što ćemo vidjeti, s ubrzavanjem predmeta intervalno vrijeme, vrijeme između ljudi i stvari slabih, a s urušavanjem intervalnog vremena predmeti gube svoje kreativno, bizarno, egzotično obliče i vraćaju se svijetu industrijske proizvodnje. Slabljnjem intervalnog vremena jača vrijeme kao ne/zgoda. Drugačije rečeno, stvarno vrijeme i prostor za Virilića poostaju 'realno vrijeme'.

Sukladno tomu, ističe Virilio, percepcija je binarni oscilator koji iz oblika prelazi u protu-oblik i natrag u oblik. Uvijek kreativan, protu-oblik odabire nestajanje. Na vidjelo ga iznosi samo percepcija, ali uvijek na trenutak. Tako spomenuto svojevoljno sljepilo postaje svojevoljna usredotočenost na 'prazninu' među predmetima.

Tako sam došao do dvije razvidnosti: razvidnosti eksplisitnog i razvidnosti implicitnog, pri čemu me potonja neodoljivo privlačila, ali i intrigirala; pogled na među-svijet bio je izrazito krhak, slika providnosti svoju je opstojnost u potpunosti dugovala činu percepcije, protu-oblik se pojavljivao samo za trajanja tog čina, da bi već u sljedećem trenutku oblik povratio vlastitu snagu i zasjenio prazno polje, percepcijom otkrivenu dubinu. Vid je postao fenomen svojevoljnog fokusiranja, nalik kameri; na meni je da odaberem ciljani predmet i da ga zadržim kako bih ga mogao promatrati u punoj oštirini njegovih obrisa; čim napustim to ciljanje u dubinu, u protu-oblik, u providnost, oblik ponovo postaje jasan i posve prirodan, a ranije motrena praznina propada.³²

Iako Virilio model percepcije izlaže kroz poredbu s kamerom, ciljanje se može dovesti u vezu s puškom ili topom. Kao što i sam Virilio napominje, francuski glagol ciljati može se prevesti i kao 'line of faith...'. To je putanja Virilićeva mišljenja na kojoj se prepliću Bog, rat i kultura, sastavnice jedinstvene fenomenologije percepcije koja gradi moderno i postmodern poimanje vremena i prostora.

Kasnija Virilićeva razmatranja takozvane fenomenologije percepcije utemeljena su na 'Logici percepcije'³³ Irvina Rocka, a poglavito na njegovim zamjedbama o estetici anortoskopskog vida skopčanog sa 'suženim' vidom objektiva kamere. Sužavanjem vidnog polja, objektiv kamere uspostavlja granice vidljivosti i način na koji 'objektifikacija' uopće postaje mogućom. Fizikalni parametri vida Viriliću su važni i stoga što tehnologija vidnog stroja nadilazi 'prirodne' brzine unutar kojih se videnje zbiva. Više od šezdeset sličica u sekundi za ve-

³² Ibid., str. 21-22.

³³ Irwin Rock, *The Logic of Perception*, Cambridge: MIT Press, 1983.

ćinu ljudi rezultira mutnom slikom. Jednako tako, našem je mozgu potrebno minimalno dvadeset milisekundi da bi razaznao sliku. Izvan spomenutih ograničenja 'nema se što vidjeti'.³⁴

Dogadaji na toj 'nultoj točki vidljivosti' ili točki 'bezperceptivne percepcije' nepoznanica su kako za vidi-telja, tako i za Virilija. U toj modificiranoj Gestalt perspektivi, fenomenologija izravnog odgovora na podražaj jednostavno nije upotrebljiva. Percepciju uvijek posreduje njen vlastito sljepilo. Drugim riječima, širenjem objektiva sve više predmeta ulazi u vidokrug, ali cijeloviti predmet ipak nije moguće 'sagledati.' Virilio to naziva 'gibanjem vlastitog sljepila'.

Postoje, međutim, dva načina na koje Virilio opisuje proces uobličavanja slike. Prvi je skopčan s Bergsonom i njegovom teorijom o vremenu koje unosi 'virtualnu' sastavnici u proces nastanka sadašnjosti. Drugim riječima, sadašnjost kao dogadaj valja — prema Bergsonu — razmatrati u pojmovnim okvirima koje nam nameće dogadaji iz prošlosti koji su, po definiciji, dovršeni. Dogadaj, stoga, dijelom postaje spoznatljiv kroz re-prezentaciju i sjećanje. Taj proces je virtualan ili, ako ništa drugo, ima virtualnu dimenziju. Dogadaje u jednakoj mjeri spoznajemo 'virtualno' koliko i 'aktualno' ili konkretno. Slijedi Virilijev opis koji se nadovezuje na spomenuti nulti stupanj videnja.

Brojni eksperimenti pokušali su znanstveno analizirati razloge zbog kojih je takvo videnje neučinkovito, ali nikada se nisu razmatrali prirodu bezperceptivne percepcije. Nulta točka vidljivosti postala je zagonetkom, ne samo po pitanju prostora slike, nego i vremena potrebnog za njenu izravnu percepciju, realnog vremena kontemplacije tijekom kojeg se 'aktualna' ili konkretna slika nazrijeta kroz objektiv povezuje s 'virtualnom' slikom odgodenog tumačenja koje dovršava i upotpunjuje oblik percipiran pokretom oka, 'praćenjem' koje je ključna sastavnica kontemplacije.³⁵

'Realno' je ovdje interpretativno sjedinjavanje 'konkretnog' i 'virtualnog'. 'Virtualno' o kojem je ovdje riječ još uvijek nije demon u kojeg će ga Virilio pretvoriti u okviru 'Realnog vremena'. Kao što ćemo uskoro vidjeti, Virilio nije bio osobito zadovoljan takvim pristupom. 'Virtualno' će biti protjerano s pozornice, što će u konačnici imati velik utjecaj na Virilijev poimanje krajobraza današnjice. Ako je, naime, virtualno sastavnica nultog stupnja percepcije, postmoderna se nameće kao nužna sastavnica istraživanja logistike percepcije. Taj zaključak mnogima je promaknuo zbog prepostavke po kojoj 'konkretno' jest 'realno'. To, međutim, kod Virilija nije slučaj. Ako je 'virtualno' onaj dio koji 'nedostaje' kontemplaciji, onda se s njime ne može izići na kraj tako što će ga se u sklopu napada na kontemplaciju proglašiti 'nestalom u akciji'.

To je pravac kojim i Virilio kreće nedugo nakon pojave 'virtualnog' — do duše kratko i neobično živopisno. Ubrzo se vratio ufanju i vjeri koji su nadomjestili odveć živahnu virtualnost. Drugim riječima, u nastajanju 'realnog' nadilaženje sljepila može se postići bilo virtualizacijom intervala između 'konkretnog' ili ispunjavanjem tog intervala 'vjerom' i 'ufanjem' koji videnju pružaju

³⁴ Paul Virilio, *Landscape of Events*, prijevod Julie Rose, Boston: MIT Press, 2000, str. 40.

³⁵ Ibid., str. 38–39.

'konzistentnost.' Na tom križanju percepcijске ceste, svojevrsnog puta prema Damasku, izbor je jasan ili, ako ništa drugo, pojednostavljen.

Ako, dakle, brzina omogućava viđenje, uvidanje — odnosno pronicanje, a ne puko razgledavanje stvarnosti — to je stoga što je dio perceptualne vjere, očnog ufanja koje je neodvojivo od naše svijesti. 'Ufanje' ili 'žudnja': izbor što ga nudi razgranata staza percepcije, jasan je; što spremnije jurite ususret prioritima koji se odvijaju pred vašim očima, to će vaša egzistencija biti konzistentnija. Vaša egzistencija odjednom postaje srodnom okolini u koju vjerujete... U suprotnom slučaju, vrlo brzo ćete zaglaviti u dogmatizmu privida koji nije bitno različit od autizma.³⁶

Put žudnje uvijek je bio težak i njime nećemo krenuti. Pokušaj pronicanja predmeta, svih tih odbljesaka, dijalektičkih ili ne, čovjeku će — napominje Virilio — dokinuti čula. Polaritet 'konkretnog' i 'virtualnog' obnavlja se između 'vjere' i 'žudnje', a Virilijeva misao meandrira između dva pola. Valja, međutim, reći kako je ta misao izrazito virulentna pa 'vjera' i 'konkretno' postaju znacima 'dobra', dok 'žudnja' i 'virtualno' preuzimaju ulogu zlog blizanca. To je dinamika koja leži pred kibernetičkim svijetom, no da bismo do tamo stigli, moramo 'vidjeti' što se dogada kad brzinu promatramo u kontekstu krajobraza dogadaja u kojem su dogadaji dio einsteinovske revolucije.

$$E=mc^2$$

Približavanje očnog ufanja i brzine u današnje vrijeme rezultira stvaranjem nečega što Virilio u 'Informacijskoj bombi'³⁷ naziva 'Transobzornom optikom golemih razmjera'. To je i razlog postojanja teorije vizualizacije koja, kao što je to za Newtona činila teorija optike, definira novu znanost. U ovom slučaju znanost je virtualizacija, a optika je Einsteinova.

Einstein ili, točnije, njegova slavna jednadžba, igraju važnu ulogu u — za Virilića — važnom historijskom procesu koji vodi prevlasti vremena nad prostorom, virtualnog nad konkretnim i, na kraju, stvarnim. Njegov je korijen u jednačenju energije, mase i svjetlosti. Čovjek bi taj kratki historijski hod mogao zamisliti kao prelaženje tvari i energije u svjetlost.

Ponavljajući revoluciju u fizici, Virilio ističe kako ni u kom slučaju nismo uklonili apsolute. Apsolut brzine svjetlosti je sveprisutan.

Vrijeme (trajanje) i prostor (protežnost) u današnje su vrijeme nezamislivi bez svjetlosti (granice brzine), kozmologische konstante brzine svjetlosti, jedne apsolutne filozofiske kontingencije koja je — s Einsteinom — nadišla apsolutni značaj što su ga ranije Newton i mnogi prije njega pripisivali prostoru i vremenu.³⁸

³⁶ Ibid., str. 41–42.

³⁷ Paul Virilio, *The Information Bomb*, prijevod Chris Turner, N. Y.: Verso, 2000.

³⁸ Open Sky, op. cit., str. 13.

Kroz prizmu te 'kozmologijske konstante, Virilio razmatra prošlost, sadašnjost i budućnost, o čemu će biti riječ u nastavku. Nešto kasnije, vratit ćemo se novim prostornim odnosima koji se pojavljuju u mišljenju 'starog' geometra Virilija, kao i krajobrazu počivališta/(ne)zgoda koji obilježava sadašnjost.

Kad je riječ o kozmologičkoj konstanti, prilično je lako pronaći 'izvor vječnog života' ili barem one koji su se njime okoristili. Riječ je, dakako, o fotonima. Foton je vječni 'djelić tvari/energije'. Na subatomskoj razini prošlost nije moguće razlučiti od budućnosti. Moglo bi se reći da čestice žive u vječnoj sadašnjosti, iako bi točnije bilo reći da na toj točki dolazi do urušavanja koncepta vremenskog kontinuma. Usprkos tomu, revolucija u fizici predstavlja znakovit pomak, ne samo po pitanju izvorišta, nego i kad je riječ o prirodi vremena kao metafizici 'sadašnjosti'.

Iščezavanje vremenskog kontinuma moguće je shvatiti na više različitih načina. Virilio ga ponekad motri u kontekstu supostojanja prošlosti i sadašnjosti gdje prošlost u potpunosti paralizira sadašnjost. Takav pristup sažet je u rečenici, 'povijest se razbila o zid vremena'.³⁹ Kultura u tom kontekstu uzmiče pred vlastitom budućnosti te utočište nalazi u minulim načinima života. Nameće se zaključak kako je to, barem dijelom, Virilijev osobno rješenje za problem 'realnog vremena', s obzirom da s osobitom naklonosću govori o razdobljima tijekom kojih je prošlost utjecala na sadašnjost. Moglo bi se također dodati kako je riječ o tipičnoj reakciji intelektualaca kojima su minuli diskursi izrazito dragi, ako ni zbog čega drugog, onda stoga što baštine tradicionalne vrijednosne pretpostavke čak i kad su kritični prema socio-kulturalnom svijetu. Kao osobit pristup problematici 'realnog vremena', takav Virilijev stav povezan je s prostornim kontinuumom koji ga neobično privlači, a toj ćemo se temi vratiti pri razmatranju geografskog koncepta 'počivališta'.

Ipak, shvaćanje prema kojem 'realno vrijeme' predstavlja prepreku za jedan dio vremenskog kontinuma tako što isključuje budućnost, u biti je nedrživo. Njegova slabost leži u prirodi fizike na kojoj se temelji einsteinovska revolucija. Evo kako Virilio piše o toj temi u jednom od ogleda u knjizi 'Open Sky'. Ako je suditi prema francuskom naslovu djela 'Escape Velocity', djelo 'Open Sky' razmatranje je zbivanja izvan parametara globalne perspektive, koja svoj jasan izraz nalazi u korištenju 'zida' kao granice ili obzora. Naime, bit perspektive 'Realnog vremena' upravo je izostanak takvih obzora, kao i tla.

Kod Einsteina, sadašnjost je 'središte vremena'; prošlost izvornog velikog praska nije, niti znanstveno može biti, to staro središte. Pravo središte uvijek je novo, središte je stalno ili, točnije rečeno, 'sadašnjost' je vječna prisutnost.⁴⁰

Prevedena u tehnički rječnik, 'vječna prisutnost' prema Virilijevim riječima 'ubija sadašnje vrijeme tako što ga odvaja od njegova ovdje i sada u korist nekog nejasnog drugdje koje više nema nikakve veze s našom 'konkretnom prisutnošću' u svijetu...'⁴¹ Iako je riječ o važnom element nadilaženja 'konkretnog',

³⁹ Landscape, op. cit., str. xii.

⁴⁰ Open Sky, op. cit., str. 136.

⁴¹ Ibid., str. 10–11.

u toj verziji Einsteinove revolucije nije, dakle, toliko bitno što je svaki sat u relativnom odnosu prema ostalim satovima. Prava promjena nastupa tek kad se ta prepostavka združi s neprekidnim započinjanjem 'sadašnjosti', izvan fiksnih referentnih točaka protezanja i trajanja.

Čini se da u toj analizi Virilio nije otišao dovoljno daleko. Čini se, naime, da se suvremeni pokušaji razumijevanja svemira zasnivaju na uklanjanju svih koncepata vremena kao relevantnih sastavnica. U odjeljku Stephena Hawkinga koji slijedi, predstavljena nam je takozvana 'jednadžba svemira.' Iako ni sam Hawking ne tvrdi da je takvo shvaćanje realno u konvencionalnom smislu, ipak je riječ o zadržavajućoj zamjedbi.

Wheeler–DeWitova jednadžba bliska je neovisnosti valne funkcije Ω . Može je se shvatiti kao Schrödingerovu jednadžbu za svemir. No, vrijeme kao uvjet izostaje, budući da valna funkcija nije eksplizitno ovisna o vremenu.⁴²

Hawking i Penrose razmatraju pitanje otvorenog i zatvorenog svemira, te pitanje o postojanju ili izostanku granice. Iako je posve jasno da se ništa od spomenutog ne može primijeniti na razini svakodnevice, jasno je uočljivo da ti koncepti predstavljaju veliku opasnost po Viriliju. Kad se — u svijetu u kojem je brzina svjetlosti granica — vrijeme isključi iz valne jednadžbe, sama bit protežnosti i trajanja dolazi u pitanje. Kao posljedica, svijet postaje ravnodušan prema vlastitom 'življrenom iskustvu' i oslanja se na metriku koja postaje funkcijom udjela mase i energije. Evo još jedne inačice spomenute jednadžbe, u kojoj Σ predstavlja podlogu, sam svemir koji u svoje mjesto ili, kako piše Virilio, svoje 'počivalište' nalazi u materiji.

A se naziva valnom funkcijom svemira. Postoje li polja materije \dot{r} , valna funkcija ovisit će o vrijednostima \dot{r} u Σ . Ona, međutim, neće eksplizitno ovisiti o vremenu jer u zatvorenom svemiru nema jedinstvene vremenske koordinate.⁴³

Ovdje se još jednom ističe kako vrijeme nije determinirana varijabla u valnoj funkciji. Važna su, međutim, 'polja materije', koja nedvojbeno čine središnji pojam teorije opće relativnosti. Riječ je, u biti, o neriješenom pitanju utjecaja materije na prirodu svemira. Postavlja se, naime, pitanje rezultira li 'tamna tvar' širenjem ili sužavanjem svemira. Usprkos 'neutrinskim' otkrićima u rudniku na sjeveru Ontarija, odgovor još nije pronađen.

U ovom slučaju problematično je prije svega pitanje gravitacije koje, kao što je poznato, još uvjek nije razriješeno na polju kozmologije. Za Viriliju je gravitacijska sila ono što zemlju razlikuje od 'otvorenog neba' unutar kojeg je gravitacija suspendirana brzinom bijega.

Unutar spomenute kozmologije, Virilio se suočava s nekoliko problematičnih pitanja. Prije svega, čini se kako 'sadašnjosti' treba tražiti izvan okvira uobičajenog vremenskog kontinuma. Ovdje, međutim, nije riječ o smještanju vremena u okvir relativnosti nego o bitno radikalnijoj teoriji u sklopu koje uop-

⁴² Stephen Hawking i Roger Penrose, *The Nature of Space and Time*, Princeton: Princeton University Press, 1996, str. 82.

⁴³ Ibid., str. 81.

će ne postoji determinirana vremenska varijabla. U svakom slučaju, jednadžbe ovisne o vremenu zamijenjene su jednadžbama koje ovise o 'materiji', čime je svemиру pripisana geometrija. Time je, u neobičnom obratu, pad iz vremena u 'realno vrijeme' istovremeno značio povratni pad u geometriju i gravitaciju.

Ovdje je, u sažetom obliku, izložena povijest svijeta iz geometrijske perspektive. Kao što je ranije naznačeno, ta povijest za Virilija započinje s izvornim geometrima koji su neznani, ali su nam podarili svijest o 'općim mjestima'. Njih je, pak, zasjenila euklidska revolucija. Euklid i njegov filozofski parnjak René Descartes, ustanovili su vrijeme i prostor ili protežnost kao temelje modernog svijeta. Time su položili temelje za razvoj znanosti, ali i umjetnosti koju Virilio kasnije shvaća kao Quattrocento. Tu su pak geometriju, kao što je dobro znano, kasnije zasjenile ne-euklidske geometrije.

No čak će i te geometrije doživjeti preobrazbu u suvremenoj kozmolologiji. Upravo to pitanje u središtu je rasprave Hawkinga i Penrosea, s obzirom da se unutar svake kozmologije nameće pitanje geometrije univerzuma. Zamislite valnu funkciju Σ , o kojoj je ranije govorio Hawking, kao polje materije. Dio tog polja, jedan aspekt njegova faznog prostora, može se shvatiti u okviru euklidiske geometrije. 'Svijet' je tada shvaćen kao jedna od varijanti normalnog svakodnevnog iskustva. No dio tog polja ima oblik lorentzovskog prostora. Lorenz-de Sitterova metrika zahvaća u onaj dio prostora koji Euklidova asimptotička metrika uopće ne pokriva.⁴⁴ Uvjeto rečeno, riječ je o prostoru koji se nalazi izvan čovjeku vidljivog svjetlosnog spektra. Na tragu pojmovnika koji rabimo u ovom tekstu, moglo bi se reći kako je spomenuti prostor jedan oblik virtualnosti. Još jednom valja naglasiti kako te geometrije nije moguće tek tako prenijeti u prostor svakodnevice, ali je nedvojbeno da razdruživanje kartezijanskih koordinata u bezgraničnim sistemima revolucionira poimanje svemira i položaja svijeta.

Penrose prigovara Hawkingovoju argumentaciji koja se zasniva na konceptu takozvanog 'vrtložnog prostora'.⁴⁵ No bez obzira o kakvom je prostoru riječ, svaki fazni prostor svodi se — bilo kroz valnu ili nelinearnu jednadžbu — na valni oblik. Virilija, dakako, takva kozmologija ne zadovoljava. Štoviše, Virilio je baštinik drevnog skepticizma prema 'tvorcima kozmologija i poplava' ili 'tvorcima svijeta', skepticizma koji se u sedamnaestom stoljeću javio među brojnim pobornicima Crkve.⁴⁶

Sukob koji se zasnivao na geometrijskoj diobi opreka lijevog i desnog ustupa mjesto osovini stereoskopske simetrije realnog vremena, koja revolucionira povijesno vrijeme i kulturu nacija tako što čitavu trenutnu zbilju pretvara u valni oblik.⁴⁷ Ako se geometrija svakodnevice, da i ne spominjemo stariju revo-

⁴⁴ Ibid., str. 84–85.

⁴⁵ Ibid., str. 105.

⁴⁶ Pablo Rossi, *The Abyss of Time*, prijevod G. Cochrane, Chicago: University of Chicago Press, 1984, str. 72.

⁴⁷ The Information Bomb, op. cit., str. 120.

lucionarnu tradiciju lijevog i desnog, može pretvoriti u valni oblik, onda smo nedvojbeno suočeni s 'revolucijom'. Valni oblik osigurao je uspon 'Realnog vremena'.

Upitno je može li Virilio odbaciti čitavu fiziku dvadesetog stoljeća, a time i temelje fizike dvadeset i prvi, što se jasno očituje u nelagodi koju osjeća kad se bavi valnim oblikom. Učinjena šteta nije, međutim, potpuna budući da se pod njegovim snažnim utjecajem 'sve čvrsto rastvara u zrak' ili u svjetlo. To se upravo zbiva s gravitacijom i materijalnim svijetom.

Einsteinova jednadžba u pravilu se izlaže kao energija supostavljena brzini svjetlosti i masi, ali je se jednako tako može izložiti s masom ili svjetlošću na lijevoj strani. To je Virilijeva logika. Promotrite ovaj zapis: $M=e/c^2$. Ovdje se materija/masa pretvara u valni oblik, a 'čvrsti' svijet ustupa mjesto virtualnom.

Materija–vrijeme čvrste geofizikalne stvarnosti mjesta uzmiće pred svjetlosno-vremenskom virtualnom stvarnošću koja mijenja značenje same trajnosti (durée), što pak uzrokuje akceleraciju, ubrzavanje čitave stvarnosti: stvari, živih bića, društvenih i kulturnih fenomena.⁴⁸

Bergsonovska trajnost preboliće se u svjetlosni interval, u 'ekspozicijske' intervali i sve se više udaljava od iskustva vremena u njegovu prošlom, sadašnjem i budućem obliku. Promjene u vremenu pogadaju i tjelesni svijet. Nestanak mase/materije, same potke svakodnevica, ključna je točka optužbe protiv postmodernog kibernetičkog svijeta. Tjelesni svijet uzmiće pred digitalnim svijetom ekrana. Ne treba ni reći da svako ubrzavanje najavljuje nezgodu.

Gubitak mase u korist energije i svjetla podrazumijeva i gubitak 'gravitacije', bilo da je riječ o 'našoj težini' ili 'gravitacijskoj sili Zemlje'.⁴⁹ Pretvaranje materije u svjetlost praćeno je 'dvostrukim padom', ne samo u spomenutom tradicionalnom smislu, nego i u smislu 'nestanka same mase svjetla'.⁵⁰ Ovdje se suočavamo s revidiranom teologijom pada/izgona, ali ne onog iz raja, nego iz čitavog planeta. Za Virilića je to logičan kraj procesa zapadanja tijekom kojega materija i masa implodiraju u 'evakuirano' fizikalno polje svedeno na sučelja Zemlja — Zemlja.

Ovdje je moguće zamisliti 'krajobraz' ili 'teoriju polja' koji bi nadomjestili tradicionalnu geografiju. Polje nije načinjeno od 'fizičkih' dimenzija, nego od dogadaja koji se zbivaju u 'ne/zgodi vremena'. Drugim riječima, dogadaji su puke ne/zgode interaktivnosti valnog oblika, kako ga definira kozmologička geometrija. Ta 'podloga' nastala je savezom 'konkretnog' i 'virtualnog' u intervalu koji označava 'otpuštanje' podloge. Točnije rečeno, Virilio je pri određivanju 'dogadaja' umjesto 'konkretnog' — koje je 'proizvod' procesa — trebao združiti 'realno' s 'virtualnim'. Bilo kako bilo, obla komora uspostavlja se kao postmoderni polje u kojem vremenski nepromjenjive interakcije ostavljaju tragove u

48 Ibid., str. 115.

49 Open Sky, op. cit., str. 1.

50 L'horizon négatif, op. cit., str. 170.

obliku derridaovskog preostatka ili, sukladno izloženoj kozmologiji, ostatka bez traga. Dogadaj se dogodio, ali mu se gubi trag, ako je trag ikada i postojao.

Evo kako to Virilio izražava, kroz usporedbu s nečim što sam naziva Quattrocentom, u glazbenoj inačici valnog oblika.

Umjesto da konkretnu perspektivu optičke prisutnosti Quattrocenta supostavi virtualnoj perspektivi elektro-optičke tele-prisutnosti, realno-vremenska perspektiva telekomunikacija kombinira te dvije sastavnice te stvara 'efekt polja' u kojem konkretno i virtualno zajednički stvaraju novu vrstu otpuštanja, različitu od 'zvučne kulise' muzičkih linija sa srednjim i niskim tonovima.⁵¹

Koju god formulaciju odabrali, posljedica je uništenje vremenskog kontinuma. Čim prostor/vrijeme, četvrta dimenzija, provale u prostor materijalnosti svijeta, sve se pretvara u svjetlost, a vrijeme postaje 'tele-prisutnost'.

Prošlost, sadašnjost i budućnost — stara tročlana razdioba vremenskog kontinuma — ustupa prvenstvo neposrednosti tele-prisutnosti koja je nalik novom tipu otpusta. Riječ je o otpustu koji nije materijalan, nego dogadajan; u njemu četvrta dimenzija (ona vremenska) odjednom nadomješta treću: materijalna sastavnica gubi geometrijsku vrijednost 'djelatne prisutnosti' i povija se audiovizualnoj komponenti čija samostojna 'tele-prisutnost' bez problema po-razava prirodu činjenica.⁵²

Geometrija svakodnevice sada ima svoju vremenski nepromjenjivu budućnost u 'mjestu ne-mjesta teleakcije'.⁵³ Teleakcija preuzima primat kao neprekidna prisutnost/sadašnjost digitalnog svijeta. Vrijeme je zgnusnuto u zoni sadašnjosti nalik crnoj rupi koja ne dopušta budućnost ili prošlost. 'Vječna' sadašnjost nadomješta vječnost. Svi postajemo fotoni ili smo, ako ništa drugo, podvrgnuti učinku 'fotona'. Naš interval kretanja jest onaj blještave svjetlosti, sunca, ekrana. Time sve teorije 'posadašnjenja' postaju klišeji 'života u brzoj traci' za 'generaciju sadašnjosti'.

To je učinak teletehnologija realnog vremena: one ubijaju 'sadašnje' vrijeme tako što ga izoliraju od njegova ovdje i sada u korist nekog zamjenskog drugdje koje više nema nikakve veze s našom 'konkretnom prisutnošću' u svijetu, nego je to drugdje 'diskretnе teleprisutnosti' koja ostaje potpuni misterij.⁵⁴

Kao što napominje Virilio, misterij je nerješiv. On, dakako, mora biti takav, budući da je napetost u Virilijevim djelima uglavnom skopčana s 'misterijem' koji čini ključnu sastavnicu religijske optike. Virilio vrluda kulturom koja nudi most između digitalne kulture i — u njegovu slučaju — starije kršćanske tradicije misterija. U tom je smislu i sam dio duge francuske tradicije koja obuhvaća Jacquesa Ellula i Teillarda de Chardina.

51 The Information Bomb, op. cit., str. 117.

52 Ibid., str. 118.

53 Open Sky, op. cit., str. 17.

54 Ibid., str. 10–11.

Ovdje se osjeća i prisutnost Heideggera. Uzmite, primjerice, začudnu bliskošto s Virilijevim mišljenjem u sljedećem odjeljku Uvoda u metafiziku.

U vrijeme kad je i najzabačeniji kutak zemlje pokoren tehnologijom i otvoren ekonomskom izrabljivanju; kad se svaka zgoda, bez obzira gdje se i kada dogodi, može podijeliti s ostatkom svijeta najvećom mogućom brzinom; kad se ubojstvo kralja u Francuskoj i simfonijski koncert u Tokiju mogu 'istovremeno' pratiti; kad je vrijeme postalo puka brzina, trenutnost i istovremenost, a vrijeme kao historija nastalo iz života ljudi; kad se boksača smatra ponosom nacije; kad se milijunske masovne skupove smatra trijumfom — tada, da tada se, u svoj toj vrevi, postavlja pitanje koje nas progoni poput utvare: Čemu? — Kamo? — I što tada?⁵⁵

'Utvara' više ne progoni Europu, kao u Marxovo vrijeme, nego čitav svijet. Ona za Virilija poprima oblik 'paranoidne Amerikanke' Jane Houston koja živi u svenadziranom poljobrazu u kojem se život optički učitava u 'realno vrijeme'.⁵⁶ Poljobraz nije uokvireni obzor kontejnera nego rasipanje u 'otvorenom nebu' elektroničkog nadzora. On, međutim, baštini heideggerovsku dosadnost, s obzirom da vrijeme postaje 'bezdogadajno' podnošenje prolaženja. Ovdje, međutim, nema dogadajnog obzora, a time niti metafizike bića. Samo 'pitanje' ipak ostaje kao svojevrstan derridaovski preostatak. Ili, kako bi to rekao Heidegger: utvara vodi od/putem pobožavanja bogova do posadašnjenja. Za Virilija, utvara nas vraća Bogu.

Dvije supostavljene strane susreće se, dakle, u pitanju vječne sadašnjosti. Postoje dva pravca. Jedan je pravac zlog demona ili Maxwellova demona ili manje demonske Jane, ili boksača, koji 'živi' u 'Realnom vremenu' teleakcije. U sklopu njega čovjek kroz neprekidni nadzor prati pad malog vrapca. Drugi pravac, dakako onaj Božje kozmologije, jednači teleprisutnost digitalne kulture u 'su-prisutnosti' svih dogadaja na u krajobrazu nadziranih iz nebeske perspektive. Bog za Virilija postaje suparnik 'Realnog vremena' kao njegovo obrnuto drugo. Oba su globalizacije vječnosti/su-prisutnosti.

Za Boga, povijest je krajobraz dogadaja. Za njega se ništa ne zbiva periodički, s obzirom da je sve su-prisutno.⁵⁷

Budućnost je, stoga, ili u rukama američkih astronauta, koji Boga motre iz kapsule ili bivših sovjetskih kozmonauta za koje Bog uopće ne postoji. Obje inačice su teorije polja. Obje su onostrane teorije. Obje su inačice napetosti između svetog i svjetovnog, koja obilježava velik dio francuskog mišljenja. Obje su odredene napredovanjem tehnologija realnog vremena i napredovanjem tehnologjske volje.

⁵⁵ Martin Heidegger, *An Introduction to Metaphysics*, prijevod Ralph Manheim, New Haven: Yale University Press, 1974, str., 37–38.

⁵⁶ The Information Bomb, op. cit., str. 67.

⁵⁷ Landscape of Events, op. cit., str. x.

Globalizacija

Povratak na zemlju osigurao je uspon teorijama globalizacije. Uz odsutnost gravitacijskog polja svakodnevice, suočen s 'otvorenim nebom' i propašću 'teologičkog videnja' i 'konkretnih perspektiva', vid, učinak svjetla, postaje poljobrazom 'realnog vremena'. Time je označen potpuni uzlazak vidnog stroja ili zaslonske optike. Čovjek ulazi u prostor Transhorizontalne Optike Golemih Razmjera ili nečega što Virilio opisuje kao 'poprište svekolike (strategijeske, ekonomijske, političke...) virtualizacije'.⁵⁸ Digitalna kultura postaje kiklopsko oko; svojevrsno gargantuovsko CBS oko koje je utisnuto u samo 'lice zemlje'. Ili, kako piše Virilio, '... konačna globalizacija: globalizacija pogleda jednog oka'.⁵⁹ Riječ je o jednoj vrsti super panoptikona koji nadilazi okvire para promatrač/promatrani. Nije to geometrija središta i periferije Michela Foucaulta, nego prije jedna podloga koja živi orbitalnim životom, neobični gulaš od očnih jabačica/stanica koje u sebi stvaraju vidno polje.

Dominantni kod globalizacije nije, stoga, umrežavanje, niti ekonomijski rast, niti globalno širenje terorizma. Valja ga tražiti u virtualizaciji vidnog stroja. Ta virtualizacija počiva na opreci 'konkretno/virtualno' koja presijeca prostor 'stvarnog' i stvara 'učinak stvarnosti'.

...[za globalizaciju] je danas od presudne važnosti da djeluje na rascjep u primarnoj stvarnosti kroz razvoj stereo-stvarnosti načinjene, s jedne strane, od konkretne stvarnosti neposrednih pojavnosti i, s druge, od virtualne stvarnosti medijskih trans-pojavnosti.

Sve dok taj 'učinak stvarnosti' ne postane sveprihvaćen kao opće mjesto ili nešto svakodnevno, neće se moći govoriti o globalizaciji.⁶⁰

'Učinak stvarnosti' pretvara optičke intenzite u trans-pojavnost i stvara izbuljeno oko. Dok Virilio to naziva pojavljivanjem 'informacijske bombe', vjerojatnije je riječ o svjetlosnom vektoru koji eksplodira kako bi umaknuo starim vektorima 'konkretnog i realnog'. Evo, dakle, virtualnosti pod krinkom najuglednijeg među eksplozivnim nebeskim tijelima, gospodina Zlatnog Sunca, kako ga imenuje jedna dječja pjesmica.

Vraćamo se i kozmologiji Williama Blakea koji nam nudi mračan izbor između sunca Johna Lockea kao zlatnog novčića i sunca kao prizora Ezekijelove ognjene kočije. Virilijeva inačica te zastrašujuće simetrije leži u izboru između apokalipse realnog vremena i Božjeg vremena. Kompasima oboružani novi Newtoni koji u Photoshopu iscrtavaju svijet ne-kartezijskih koordinata nasuprot Kristu svakodnevice koji je davno platio kaznu — nikakav brak raja i pakla. Tako barem stvari izgledaju u Virilijevoj verziji globalizacije.

Ipak, apokaliptički obzor, katastrofična teorija napadanja i zarobljavanja kulture u kojoj živimo, ne uklapa se posve u klasični binarni rasplet. Ne-euklidsko polje još je daleko od ravnovjesa. Biologija Renéa Thoma slijedi metri-

58 Open Sky, op. cit., str. 15.

59 The Information Bomb, op. cit., str. 65.

60 Ibid., str. 15.

ku kvantnih geografija koje odoljevaju povratku Newtonu i Bogu.⁶¹ Polje ne nestaje u 'brzini bijega' nego na svome putu stvara otpust koji zaustavlja nestajanje svijeta. Pravac najmanjeg djelovanja, putanja svjetla, iskače iz svoje stožaste dimenzije stvarajući strukture koje odgadaju pad, koje se pretvaraju u geometrijske pravce koji se pak vraćaju sebi samima ili ubrzavaju u nove prostore.

Još uvijek živimo u svijetu kretanja i iako su trenuci odmora kratki, ipak je riječ o svijetu koji koji se opire posljednjem zvonu sigurnog usuda. One se izljeće iz vjerojatnog u virtualno, bez obzira na to što se stalno vraća konkretnom. Drugim riječima, još uvijek imamo (ne)ravnovjesja koja održavaju život.

Virilio je nedvojbeno u pravu kad ovaj svijet vidi kako se u svom statičkom obliku strmoglavljuje prema odvodu sudopera, određen koordinatama pakla i raja. Problem je, međutim, što i najbolji među nama u sebi nose nešto 'virtualno', o najgorima da i ne govorim. To je pauk koji ulazi u Virilijev bunker i remeti mu san.

⁶¹ Vidi René Thom, *Paraboles et Catastrophes*, Paris: Flammarion, 1983, str. 23.

Paul Virilio

Javni osjećaj

Prema Clausewitzu, »rat se ponajprije pojavljuje u umijeću zaposjedanja«. Tako se to vojno umijeće suprotstavilo metežima s početaka povijesti sukoba.

Danas svatko lako može ustanoviti da se »hiperrat« pojavljuje u umijeću izazivanja panike, zahvaljujući sredstvima masovne komunikacije.

Ta situacija, posve medijski fenomen, povlači za sobom novu interpretaciju klasičnog pojma *odvraćanja (zastrašivanja)*. »Vojno« odvraćanje jučer, »civilno« sutra ili prekosutra, prijetnje demokraciji su brojne.

Zapravo, u povijesti je utvrđenje najbolje utjelovljivalo volju različitih vlasti za odvraćanjem. Utvrden na jednom dijelu, linearan ili u mreži utvrda, bedem označava namjeru odvraćanja bilo kakvog masovnog napada, ali kako ukazuje Thierry Wideman: »S gledišta strategijskog mišljenja globalna teorija konvencionalnog odvraćanja čini se neostvarivom, *osim ako se ne temelji na clausewitzovskoj postavci o superiornosti obrane uzdignute do aksioma*, mnoštvo varijabli doista onemogućuje svako uopćivanje¹.«

Kao operacijski strateški koncept, odvraćanje je dobilo svoj smisao tek s *nuklearnom stvarnošću....*

Vojno odvraćanje jučer, reklo bi se još uvijek korisno, nekih »huliganskih država«. Civilno odvraćanje sutra, pred prijetnjama latentnog, ako ne i očitog hiperterorizma... Medutim, valja precizirati da je već u svom nastanku rat išao ukorak s kolektivnom psihozom zvanom *opsadnom groznicom* koja pogoda opadenike, te žive zazidane iza svojeg zaštitničkog bedema.

Opsadni rat u političkim počecima povijesti gradova, nacija. Zatim *manevarski rat, rat pokreta*. Valja također reći da su se teritorijalni sukobi neprekidno ubrzavali, da bi napisljetu postali »ratom Vremena« koji će uskoro nadmašiti onaj rat geostrateškog prostora carstava, u kojem će pomorsku silu zamijeniti zračno-pomorske i, napisljetu, aeroorbitalne.

¹ Thierry Wideman, »La dissuasion conventionnelle«, *Les Cahiers de Mars*, 3. tromjesječje 2003.

Danas se, medutim, GLOBALIZACIJA i njezino OPSADNO isključenje uopćavaju na razini planeta, ali ono što se pojavljuje istodobno s tim *globalnim opsadnim stanjem*, nisu više ogradieni prostor i goleme utvrde — i to usprkos iluzornom proturaketnom sustavu Sjedinjenih Država — to je nadasve prekomjeran razvoj panike, još prigušene, dakako, ali koja neprestano raste u ritmu nesreća, katastrofa i »masovnih atentata« koji ukazuju na pojavljivanje, ne toliko hiperterorizma, koliko onoga postclausewitzevskog HIPERRATA koji nadlaže političke danosti u pogledu sukoba, nacionalnog ili internacionalnog.

Narušavajući akcidentima strategiju, drugim riječima tu geostrategiju koja je tako dugo odbijala svoju novu *kronostratešku dimenziju*, ta iznenadna *mon-dijalizacija realnoga vremena* nameće *ex abrupto*, ne samo stožerima vojski nego i demokratski izabranim političarima, neku drugu tiraniju: tiraniju trenutačnosti i posvudašnjosti.

Doista, nakon mase i energije (atomske i drugih...), rat aktualno dolazi i do svoje treće dimenzije: trenutačne (ili gotovo trenutačne) *informacije*

Otuda i ta nezgodna pojava informacijske ASTROSTRATEGIJE kojom se svatko koristi, vojna ili civilna osoba, gradanin–vojnik ili terorist, ili pak običan kriminalac.

Tom se prilikom, na samom početku trećeg tisućljeća, u mentalitetima pojavljuje ono što neki eufemistički nazivaju *osjećajem nesigurnosti*, koji zapravo nije ništa drugo nego simptom *opsadne panike* što ponajprije pogada metropoliske koncentracije, prave »rezonatore« jedne vrste naseljenosti kojom uistinu niti ne upravlja.

Zapravo, što je više suvremenih gradanina podvrgnut neodredenim i neizvjesnim prijetnjama, to više teži, u nedostatku provjerjenoga krivca, političkom traženju odgovornih koje treba kazniti. A zapravo to koristi skriveni terorist, ugrožavajući tako izravno reprezentativnu demokraciju skupština i čak, odnedavno, demokraciju mišljenja informacijskih organa, a u korist jedne *demokracije javne emocije* koja nije ništa drugo nego zatrovani plod prije spomenutog fenomena panike.

Doista, pored nužnog oblikovanja javnog mnjenja od strane različitih informativnih tijela, pojavljuje se nova mogućnost *javne emocije*, čija bi jednodušnost bila samo simptom opadanja svake prave »demokracije«, otvarajući tako put uvjetnom refleksu, ne više »psihološkom« nego »sociološkom«, plodu paničnoga straha stanovništva pred pretjeranim širenjem stvarnih ili hinjenih prijetnji.

Tako bismo nakon lansiranja *ekstatične potrošnje* prije gotovo stotinu godina, bili nemoćni ili gotovo nemoćni svjedoci snažnog uspona ne više »ekstatične« nego uistinu histerične komunikacije, čija audiovizualna interaktivnost ima tajnu, zahvaljujući mogućnostima trenutačne promjene kolektivnih emocija, i to na svjetskoj razini, uskladivanja mentalita koje vješto dopunjuje bivšu standardizaciju mišljenja industrijske epohe.

S tim masovnim terorizmom, tim hiperratom u kojemu masa nije kao jučer masa vojski, oklopnih divizija, nego masa civilnih žrtava, nenaoružano sta-

novništvo postalo je jedino manevarsko polje, *teren* koji nasljeđuje bojno polje nekadašnjih ratova.

U tom ratu protiv civilnog stanovništva, koji poprima brojne crte nekadašnjih gradanskih ratova, uviјek se nastavlja manevarski, pokretni rat koji se sve više ubrzava sa svojim taktikama i lukavstvima, ali to se »kretanje« ponajprije odnosi na panično kretanje terorizirane populacije.

Tako se na *serial killer* »velikog banditizma« nadovezuje *mass killer* »velikog terorizma« razdoblja poremećene ravnoteže unutrašnjih, domaćih strahova.

Zbijeno u metropolama, urbano stanovništvo postaje odjednom *širina, dužina*, ali nadasve *visina* započetog djelovanja. Otuda, od rušenja Twin Towersa, odsad simbolična dimenzija tog IGH-a, te *vrlo visoke zgrade*.

Ali ono što postoji konkretno, materijalno, u toj *strategiji hipertenzije*, to je demotopografska koncentracija, ne više kao nekoć u utvrđenu gradu niti čak u krugu slobodnih gradova, nego u maglovitom megalopolisu s desecima milijuna stanovnika.

Naposljetku, upravo je ta *metropolitika straha* spremna obnoviti *geopolitiku veličine* nacionalne ili imperijalne. Odsada širina terora posvuda nadmašuje veličinu prostora, stvaran prostor nacija i njihovih nekadašnjih zajedničkih granica.

Prenosivi na daljinu i u stvarnom vremenu, pokreti panike definitivno zamjenjuju nekadašnje taktičke pokrete vojnih jedinica. Zapravo, lako je zamisliti dan kad će neki »akcident« (zemaljski ili neki drugi) ili zagadenost (morska ili neka druga) izazvati promjenu režima u ciljanoj naciji, poput onoga što se dogodilo u Španjolskoj nakon atentata u Madridu.

Nekoć se Francuska monarhija nije usudila zamišljati najgore i, čekajući Carstvo, podnijela je teror Revolucije. Ne pazimo li, sutra se može isto dogoditi s europskom demokracijom. U svakom trenutku transpolitička katastrofa može obnoviti užase nekadašnjih političkih revolucija, nanoseći najveću štetu javnim slobodama².

Ali vratimo se tele-objektivnoj panici i njezinim različitim masovnim kretanjima.

Razmotrimo, primjerice, *BLITZKRIEG* njemačkih oklopnih divizija, koji je 1940. izbacio na francuske ceste oko 12 milijuna civila što ih je terorizirala peta kolona. Neobično, taj je broj posve jednak broju španjolskih gradana koji su defilirali ulicama iberskih gradova nakon atentata na kolodvoru Atocha 11. ožujka 2004. Ti isti gradani koji su morali sutradan srušiti Aznarovu vladu, suprotno svakom predviđanju.

U toj drugoj vrsti *BLITZKRIEGA* panika je glavna snaga velikog terorizma; tu nije toliko odlučujuća disciplina trupa, koliko nedisciplina masa.

To je dovelo do strateškog unošenja atentata u program, bilo za televizijski dnevnik u 20 sati — kao u Parizu petnaest godina ranije — bilo uoči izbora u

² Philippe de Felice, *Foules en délire, extases collectives*, Albin Michel, 1947.

Madridu 2004., što je izazvalo javnu emociju koja je s mišljenjem budućih birača morala poremetiti prijeko potrebnu prisebnost demokratskoga glasovanja.

Pred tom psihosociološkom situacijom užasnutih masa, stara »znanost o obrani i napadu na utvrđena mjesta«, poliorketika, mijenja svoju prirodu.

Posljednji bedem javnih sloboda jedino je *masa potencijalnih žrtava!*

Sjetimo se, primjerice Mao Zedongove Kine koja je Sjedinjene Američke Države nazivala samo »tigrom od papira«, jer se sa svojih milijardu stanovnika komunistička Kina nije bojala atomskoga rata koji bi donio desetine i desetine milijuna mrtvih...

Javno mnjenje ili javna emocija? S tim je područjem ista stvar kao i s tolikim drugima, u kojima interesna zajednica naklonjena političkom djelovanju uzmiće pred »zajednicom emocije«, pogodnom za sve manipulacije.

Jedna novija anglosaksonska praksa, *STORYTELLING*, omogućuje poduzećima da pozivaju profesionalne pripovjedače, zadužene za pripovijedanje priča zaposlenicima kako bi kod njih razvili određena ponašanja, odredene emocije, u okviru restrukturiranja ili delokalizacije zaposlenja, upućujući tako na novu važnost *upravljanja emocijama* u managementu³.

Ne bi ipak trebalo brkati doživljene osjećaje i emociju koja se osjeća jer, ako osjećaj može biti ispitana razumom, on ne izaziva neprikladnu reakciju, dok emocija lako izmiče svakoj kontroli u fenomenima gomile.

Od vremena revolucija ta je vrsta dogadanja često znala uzdrmati i sam oblik »republike«, prema tome, i naših demokracija — sjetimo se »nasilja nad masama« od strane različitih totalitarnih režima tijekom XX. stoljeća.

Dok se smatra da se javno mišljenje gradi u zajedničkom razmišljanju, zahvaljujući slobodi tiska, ali i objavljivanja kritičkih djela, javna se emocija nekažnjeno izaziva refleksom tamo gdje slika prevladava nad riječju. Lako izazvan pretjeranostima uprizorenja, učinak čoporskoga prenošenja kolektivne emocije u potpunom je skladu s televizijskom kinematikom kao i s interaktivnošću kibernetičkih tehnika, što znatno pogoduje svakoj vrsti ludila.

Dok se republikansko mišljenje od samih početaka temeljilo na govorničkom umijeću i čitanju, postrepublikanska emocija počiva na zvuku i svjetlu, drugim riječima, na audiovizibilnosti nekog spektakla, ili radije neke čarobnjačke liturgije koja je samo naizgled laička... kao u zloupорabi stalnog ponavljanja reklamnih spotova, ali i zastrašujućih dogadaja.

Na svoj emfatičan način taj medijski fenomen nadilazi i samu javnu stvar, u nekoj vrsti akcidenta političke supstancije, prepunog posljedica za budućnost republikanskih sloboda.

»Biračko tijelo više ne pozna stranku!«, pisao je njemački novinar nakon oštrog biračkog zaokreta u Francuskoj, u ožujku 2004. Čak je pojasnio da »akciju onih koji danas vode Europu nagriza strah (od gospodarskog propadanja, nezaposlenosti itd.), drugim riječima, strah od budućnosti«. Začudno, ta tvrdnja

³ U rujnu 2004., Prostor Paul Ricard u Parizu predstavio je izložbu–projekciju Sandyja Amerija, nazvanu *Storytelling Communities of Emotions*.

čak ni ne spominje terorizam i njegov snažan učinak na rušenje Španjolske vlade, petnaest dana ranije...

Tu opet teza o *izbornom akcidentu* prevladava nad onom o atentatu, kao u Toulouseu u rujnu 2001., samo nekoliko dana nakon onih u New Yorku i Washingtonu.

Povodom eksplozije u Toulouseu možemo se odvažiti postaviti svojevoljnu hipotezu: pretpostavimo da se dogodilo obrnuto i da su na mjestu atentata najprije bili tuluški istražitelji, ne bi samo francuska diplomacija bila drukčija, nego bi i francusko–njemački »tabor mira« nestao pod pritiskom mnijenja traumatiziranog veličinom nesreće... kao kasnije u Madridu.

Prepostavimo sada da nove istrage koje se vode u Toulouseu dođu sutra do očiglednog dokaza da je drama u Toulouseu bila rezultat povezanog napada: 11. rujna u Sjedinjenim Državama i 21. rujna u Francuskoj, u Toulouseu, gradu zrakoplovne industrije.

Kakve bi od tog trenutka bile posljedice te izokrenute situacije za europsku geopolitiku i za sudbinu francuskog predsjednika, osumnjičenog da je prikrio *masovni atentat*, dok je predsjednik Sjedinjenih Država samo lagao o stvarnosti oružja za *masovno uništenje*? Ali riječ je, dakako, o običnoj hipotezi političke fikcije...

»Strah je bio strast mojeg života«, tvrdio je Roland Barthes prije pogibije u saobraćajnoj nesreći. Bojim se da će sutra ta individualna strast biti kolektivna strast zbumjenih neugodnošću katastrofičnih dogadaja čije ponavljanje na kraju stvara ako ne očaj, onda bar fatalizam.

Zapravo, kad se nešto iznenadno ponavlja u više ili manje istom razmaku, to se očekuje, a taj »obzor očekivanja« postaje opsesija, kolektivna psihozna pogodna za sve manipulacije, sve destabilizacije javnoga reda.

Doista, pred masovnim terorizmom i njegovim trenutačnim odjekom strah ne može dugo ostati manjinski i osoban, nego neizbjegno postaje većinski i javni, koji, za razliku od individualnog straha, ne poznaje nikakvu pravu hrabrost nego samo ravnodušnost koja prethodi šutnji janjadi.

Sada pogadamo kamo naposljetu vodi upravljanje javnim strahom: tom *civilnom odvraćanju (zastrašivanju)* koje se nastavlja ne samo na *vojno odvraćanje* iz razdoblja hladnoga rata, nego nadasve na »strah od žandara« nekadašnjih uljudenih društava, ipak s malom razlikom, jer to upravljanje više neće biti »republikansko« nego medijsko.

Pred hiperratom, Clausewitzevu teoriju o superiornosti defenzive nad ofenzivom nadišla je sama priroda informacije — ta treća dimenzija sukoba nakon mase i energije — i stoga je nužno proučiti psihopolitičko, ali istodobno i socistrateško pitanje unutrašnjeg straha.

Prvi pokazatelj takve anticipacije javne emocije američki je koncept »rata bez ijednog mrtvog«, sa svojim kirurški preciznim napadima i preventivnim ratovima koji bi pošteldjeli, ako ne civile, onda barem uključene vojnike.

Poznat nam je učinak takvih izmišljotina. Paravojni koncept, preventivni rat zapravo iznosi na vidjelo veliku stratešku iluziju: onu u kojoj je ofenziva samo prikrivena defenziva, protiv asimetričnog protivnika, diskvalificiranog kao potpuno jednakog »partnera« u igri rata, u kojoj je onemogućeno klasično izmjenjivanje napada i odgovora na napad, s jedne strane zato što neprijatelj odbija bitku i, s druge strane, zbog razvoja elektroničkog arsenala za zavaravanje i tehnika izbjegavanja stvarnog angažmana.

Baš kao što kaže stara izreka: »Strah je najgori ubojica, on ne ubija, on ne dopušta da se živi.« On čak sprečava vojниke da ratuju prema pravilima političke doličnosti!

Tu nema ništa zajedničko s prijetnjom granicama jedne države ili napadom bilo kojeg osvajača; odavna su ih zamijenili migracijski fenomeni bijede ili masovnog turizma, da i ne govorimo o sutrašnjoj, isto tako masovnoj seobi imućnog stanovništva, nezadovoljnog neudobnošću i nesigurnošću velikih metropola bogatih zemalja.

Ne, upravljanje domaćega straha nametnutog različitim većim rizicima ne ma ništa zajedničko s prijetnjama iz bliže prošlosti. Jednadžba je radikalno drukčija i »sobni stratezi« morali bi dvaput promisliti prije primjene vojnih odgovora na terorizam, a koji su, naposljetku, tek tragična »pogreška«.

Nakon *hladnoga rata* i njegovih apokaliptičkih prijetnji uništenjem, dolazi vrijeme te *hladne panike* pred velikim terorizmom koji bi mogao izazvati jednake štete.

Sa slabljenjem Ujedinjenih naroda, neosjetno postajemo svjedocima kraja monopola na javno nasilje koje provodi država i sve veće privatizacije unutrašnjega terora, koji ugrožava ne samo demokraciju nego i *pravnu državu*.

Danas prekomjerno proširena Europa neće moći dugo zaobilaziti ta pitanja, ne više toliko politička koliko »metro-politička«, jer je demografska koncentracija njezinih populacija u megalopolisima postupno premjestila nekadašnje područje vojnih operacija s otvorenog polja u grad, s tim »pohodima uništenja« koji su sredinom XX. stoljeća najavljuvali »masovni atentat« na gustoću aglomeracija na samom početku XXI. stoljeća.

Tako i sam pojam OBRANA radikalno mijenja svoje značenje. Nakon *vojne obrane* nacija i *civilne obrane* stanovništva čini se da se hitno nameće novo pitanje.

Na *nacionalnu sigurnost* koja se oslanja na oružane snage i *socijalnu sigurnost* (nedovoljno razvijenu u mnogim demokratskim državama) odsad se nadovezuje bitno pitanje *ljudske sigurnosti*, koje se nastavlja na bivši *opći interes* države.

Tako je nedavno bivša visoka povjerenica UN-a za izbjeglice Sadako Ogata izjavila: »11. rujan 2001. pokazao je da nijedna, pa čak i vojno najjača država, više nije sposobna štititi svoje gradane niti unutar svojih granica⁴.«

⁴ Philippe Pons, »Le plaidoyer de Sadako Ogata pour la sécurité humaine«, *Le Monde*, 6. ožujka 2004.

Pred tom alarmantnom konstatacijom, koja unosi iskušenje nihilizma ne samo obrane (kao u nekim nordijskim zemljama prije Drugoga svjetskoga rata), nego i *javnog prostora* čije bi središte bio grad, možda bi valjalo analizirati povijesno kretanje oružanih snaga: ono je vodilo, kako smo već vidjeli, od *op-sadnoga rata*, s opstruktivnim oružjem (bedemi, utvrde svake vrste...), do *manevarskoga rata* i, konačno, do toga »munjevitoga rata« u kojemu je razorno oružje zamijenilo utvrđivanje gradova, pa sve do pojave strategije odvraćanja kad je relativna inercija ravnoteže straha, bez bitke, uvelike pogodovala ne samo utrci u naoružanju i njezinom ekscentričnom širenju, nego nadasve razvoju tog »oružja masovne komunikacije« koje danas sve remeti — i nekadašnju geopolitiku nacija i stabilnost vojne kulture, nesredene već više od desetljeća, što će reći od pada *utvrde* Berlinskoga zida i rušenja *kule* World Trade Centera u New Yorku.

Koban je znak te panike aktualan latentan sukob u Sjedinjenim Državama između državne administracije i Pentagona, ali i projekt *udvajanja osobnosti US Army*, između historijske vojske i skice neke druge vojske, »protupanične«, kako bi se pokušalo spriječiti nanošenje štete pravnoj državi, i sve to u javnom prostoru na putu ubrzane privatizacije.

Željni to ili ne, javni prostor i javne snage reda su neodvojivi, i svaki pokušaj dijeljenja prije ili kasnije dovodi u pitanje ne samo nacionalnu sigurnost, nego prije svega *ljudsku sigurnost*, s očitim opasnostima od genocida koje donosi.

Poznato ekološko »načelo opreza« primjenjuje se ponajprije na tu nužnu stabilnost *javnoga prava* i njegovog stvarnog prostora kao okruženja svake demokracije.

Naznačimo još da bi taj novi pojam »ljudske sigurnosti«, nedavno prihvatan u Kanadi i Japanu — u toj zemlji vjerojatna posljedica velikog potresa u Kobeu i atentata u Tokiju — mogao pridonijeti zabrani toga NEULJUĐENO-GA RATA koji prijeti sutrašnjim razaranjem ne samo države prava, nego i cjelokupne civilizacije.

Nakon privatizacije energije, privatizacija javnog prostora sudbonosno bi dovela ne više do profesionalizacije javne snage reda, nego do vojne anarhije, pravog »nihilizma obrane« koji se više ne bi toliko odnosio na deklariranog neprijatelja, kao što je to želio švedski pokret *Forvarsnihilism* oko godine 1920. (»Je li invazija nekog drugog civiliziranog naroda na naš teritorij uistinu ozbiljna stvar⁵?«), koliko na samu vojnu instituciju, temelj toga »prava na obranu« na kojem se osniva svako političko pravo.

Doista, što danas reći o teritorijalnom osvajanju od strane nekog »civiliziranog naroda«, dok je riječ baš o *masovnom terorizmu* koji koristi sve demokratske pogodnosti transporta i telekomunikacija društava otvorenih za najrazličitije razmjene u eri planetarne globalizacije.

⁵ »*Forvarsnihilism*«, pokret koji je vodila Federacija švedske socijalističke mlađeži.

KLAUSTROPOLIS ili COSMOPOLIS? Zatvoreno društvo kao nekoć ili društvo kontrole? Uistinu, sama ta dvojba doima se iluzornom s vremenskim pritiskom trenutačnosti i posvudašnjosti doba informacijske revolucije. To interaktivno društvo u kojemu *stvarno vrijeme* odnosi pobjedu nad *stvarnim prostorom* geostrategije, u korist jedne »metrostrategije« u kojoj je grad manje središte jednog teritorija, jednog »nacionalnog« prostora, a više *središte vremena*, toga svjetskog i astronomskog vremena koje svaki grad pretvara u rezonantnu kutiju najrazličitijih dogadaja (kvarovi, velike nesreće, atentati itd.). Raspadanje jednog društvenog poretku izazvano krajnjom emocionalnom krhkošću zastranjujuće demografske polarizacije, sa svojim megalopolisima koji će sutra okupiti ne više milijune, nego desetine milijuna stanovnika u golemin tornjevima, gdje će biti medusobno povezani u mrežu, i gdje će standardizacija industrijske ere omogućiti uskladivanje kolektivne emocije, pogodne za dokidanje svake reprezentativne demokracije, svake institucije, u korist jedne histerije, kaosa kakav već možemo vidjeti na krvavoj pozornici nekih kontinenata.

Spomenimo još, ako je interaktivnost informaciji ono što je radioaktivnost energiji, odvraćanje mijenja svoju prirodu: vojno ili civilno odvraćanje? To je pitanje!

Ovdje, dakle, nije više riječ o nadilaženju geopolitike nacija niti o povratku starom umijeću opsjedanja gradova-država, nego o pravom prijelazu preko ruba: *uspon do ekstrema* hipernasilja koje Clausewitz nije mogao zamisliti.

Prvotni akcident

Prema Albertu Einsteinu, dogadaji ne dolaze, oni su tu i mi ih susrećemo u prolazu, to je vječna sadašnjost; nema usputnih incidenata, povijest je samo duga lančana reakcija. Hirošima, Nagasaki, Harrisburg, Černobil, to je inercija jednog trenutka; radioaktivnost mjesta analogna je relativnosti trenutka.

Fuzija, fisija, mjera sile nije više toliko materija, nego nematerijalnost, energetska performanca.

Odsada kretanje zahtijeva dogadjaj. Nakon »kulta zemlje« u poganstvu iz samih početaka, tu je strah od prvog akcidenta; taj teror koji je uvijek samo ostvarenje zakona kretanja, govorila je Hannah Arendt.

Zapravo, bilo bi nužno vratiti se opet na filozofsko značenje prema kojemu je AKCIDENT relativan i slučajan, a SUPSTANCIJA apsolutna i nužna. Od latinske riječi *accidens*, riječ označava *ono što se iznenada pojavi* na aparatu, sustavu ili proizvodu, nešto neočekivano, iznenadenje zastoja ili uništenja. Kao da taj »trenutačni zastoj« nije i sam na neki način bio programiran prilikom pokretanja proizvoda...

Doista, čini se da je arogantno prvenstvo dano načinu proizvodnje pridoni-jelo prikrivanju stare dijalektike *način proizvodnje/način destrukcije* (a ne samo *potrošnje*) koja je vrijedila u predindustrijskim društvima. Kako je proizvodnja bilo koje »supstancije« trenutačno i proizvodnja tipičnog »akcidenta«, kvar ili

zastoj bili bi manje deregulacija neke proizvodnje nego *proizvodnja nekog specifičnog nedostatka*, štoviše, djelomične ili potpune destrukcije. Mijenjajući tako iz temelja istraživanje, mogla bi se zamisliti *predvidljivost akcidenta*.

Zapravo, budući da je akcident otkriven u trenutku znanstvenog ili tehničkog otkrića, možda bismo mogli, obrnuto, izravno pronaći »akcident«, kako bismo potom odredili prirodu glasovite »supstancije« proizvoda ili aparata implicitno otkrivenih, izbjegavajući tako razvoj nekih tobože slučajnih katastrofa?

Reklo bi se da je ta obrnuta perspektiva *prvotnog akcidenta*, koja pomalo podsjeća na mitologiju ili kozmogonijske hipoteze kao što je BIG BANG, upravo perspektiva »dijalektike rata«, oružja i oklopa, drugim riječima, ona koja je nastala sa strateškom pojmom »ratnoga stroja«, u neposrednoj blizini zidina grada-države stare Grčke, koja u politiku uvodi POLIORKETIKU, umijeće napada i obrane utvrdenih gradova, sam temelj budućeg razvoja vještine ratovanja, što će reći razvoja proizvoda za masovno uništenje, tijekom stoljeća, ali prije svega kroz napredovanje tehnike naoružanja.

Stroj za znanstvenu i industrijsku proizvodnju nedvojbeno je samo utjelovljenje ili, kako se zna reći, posljedica razvoja sredstava za razaranje, tog apsolutnog akcidenta rata, toga sukoba koji se nastavljao tijekom stoljeća u svim društvima, »veliki rat vremena« koji se događa iznenadno, tu i tam, unatoč evoluciji običaja, proizvodnih sredstava ili »civilizacija«, i čiji intenzitet stalno raste s tehnološkim inovacijama, tako da će se posljednja energija, nuklearna, pojavitvi najprije kao oružje, istodobno oružje i apsolutni akcident povijesti.

Ne bi li pozitivistička euforija XIX. i XX. stoljeća, taj »veliki pokret napretka«, bila jedna od najpodmuklijih figura buržoaske iluzije, namijenjena prikrivanju opasnog industrijskog i vojnog napredovanja, *načina znanstvenog uništavanja?*

I točnije rečeno: namijenjena prikrivanju filozofske i političke inverzije toga APSOLUTNOG AKCIDENTA koji odsada svaku SUPSTANCIJU, prirodnu ili proizvedenu, čini kontingentnom?

»U XX. stoljeću otkrili smo atomsku prirodu čitave materije svijeta. U XXI. stoljeću bit će izazov razumjeti duboku prirodu prostora i vremena⁶«, piše Martin Rees, britanski astrofizičar.

Proširujući tu tvrdnju na »nepoznatu kvantitetu«, nešto dalje dodaje: »prije više od pedeset godina, u skladu s Einsteinovom teorijom, Kurt Gödel je zamislio hipotetičan svijet u kojem bi »vremenski prstenovi« sadržavali buduće događaje koji bi izazivali prošle događaje koji bi se pak sami izazivali.«

U zaključku tih transistorijskih riječi on pojašnjava: »Jedna objedinjena teorija mogla bi nas upozoriti na ekstremna iskustva što mogu pokrenuti kataklizmu: katastrofu, ne samo zemaljsku nego i kozmičku, koja guta i sam prostor. Koncentrirana energija mogla bi tada izazvati trenutačnu transmisiju koja bi rastrgala samu materiju prostora.«

Prema službenom astronomu engleskoga kraljevskoga dvora:

⁶ Martin Rees, *Notre dernier siècle?*, Latès, 2004.

»Rubovi novostvorene praznine tada bi se razvukli poput balona — kugle koja buja — za Zemlju i svemir, čitava bi galaksija bila usisana, ali ne bismo nikada bili svjedoci te kataklizme jer, kako balon praznog prostora napreduje brzinom svjetlosti, ne bismo čak imali vremena razumjeti ŠTO SE DOGADA⁷.«

S tom fantastičnom ilustracijom DROMOSFERE brzine svjetlosti u praznom prostoru, barem smo u mogućnosti ispitati svjedočke, primjerice one iz Černobila, jer je 1986. vrijeme akcidenta za njih, pa i za sve nas, iznenada postalo AKCIDENT VREMENA⁸.

Doista, ako su zračne struje u to vrijeme nosile kontaminirane oblake prema zapadu kontinenta, vjetar povijesti je pak nosio svoju zagadenost prema budućnosti, zapadu vremena.

Tako je prošlost desetljeća 1980. netaknuta, izvan dosega černobilskih otpadaka. Budućnost je, naprotiv, u cijelosti zagadena vrlo dugim trajanjem nuklearnog zračenja; ako je »priroda« pogodena ovdje i sada, od toga sudbonosnog datuma već je »velika priroda« budućih vremena zagadena radionuklidima iz 1986.

Ako je akcident centrale jednostavno POČETNI AKCIDENT, kako bi se izbjeglo da sutra ili prekosutra postane VJEĆNI, valjat će vrlo uskoro zaštititi pristupe sadašnjosti od budućnosti, kao što se nekoć štitilo pristupe utvrđenim gradovima od barbara.

Godine 2007. centrala u Černobilu bit će prekrivena najvećim ikad izlivnim betonskim plaštrom. Trajanje željene nepropusnosti: jedno stoljeće.

Beton uistinu jednostavno postaje *zid vremena*, a otpor jednog materijala (armirani beton) pokušava spriječiti katastrofu Napretka.

Golem kao nekadašnje zidine, taj je »sarkofag« postao starina budućnosti. Nakon Kineskoga zida ili Atlantskoga bedema, čovjek je postavio temelje *Babilonskog zida*, ne više kao jučer s tornjem istoga imena kako bi se popeo do neba, nego sada kako bi pokušao spriječiti da »vatra s neba« side i opustoši Zemlju⁹.

Ako se rat nekoć pokazivao u »umijeću opsade«, odsada mir pokušava izaći na vidjelo u umijeću gradnje bunkera, bedema pred »opsadnim stanjem Napretka«.

Ipak, 16. rujna 2003., američki je Senat — s republikanskom većinom — odbacio amandman što su ga predložili demokrati, koji bi zaustavio istraživanja i proizvodnju nuklearnoga oružja »prikladnog za razaranje bunkera«.

Za taj se program nekonvencionalnog naoružanja, čiji je naziv *BUNKER BUSTING BOMB*, smatra da omogućuje prodiranje u podzemna skloništa koja drže regularne vojske, ali i terorističke skupine.

⁷ Ibid.

⁸ Navedimo ponovno: »Vrijeme je akcident akcidenata«. Aristote: *Physique*, IV, op. cit.

⁹ Franz Kafka, »Les armes de la ville«, u *La Colonie pénitentiaire et autres récits*, fr. prij. A. Vialatte, Gallimard, 1948.

Prema računicama svojstvenim američkim stožerima, bilo bi oko 10.000 skloništa te vrste raspršenih na planetu.

Spomenimo još da je Zastupnički dom prethodno prihvatio tekst koji odrjava gotovo 11 milijuna dolara za izgradnju tvornice i dodatnih 5 milijuna za proučavanje »vektora penetracije«, *ROBUST NUCLEAR EARTH PENETRATOR*¹⁰.

To je posljednji ili, točnije, pretposljednji duel između »oružja i oklopa«. Što se tiče posljednjega, evo ga: jedan američki istraživač iz California Institute of Technology de Pasadena, David Stevenson, predložio je u časopisu *Nature* od 15. svibnja 2003. da se ubrza kineski sindrom, drugim riječima, da se ponovi prijetnja akcidenta u Harrisburgu iz 1979., i to radi »produbljivanja [!] naših spoznaja o Zemljinoj jezgri¹¹«.

Da bi se doprlo do »središta Zemlje«, Stivenson predlaže ništa manje nego da se proširi jedna pukotina velike dubine (6.000 km) izazivanjem niza podzemnih nuklearnih eksplozija koje odgovaraju potresu magnitude 7.

Ovaj put bi se radilo o probijanju Zemljine kore do unutarnje jezgre, dok geološka bušenja do sada nisu nikad prelazila nekoliko desetaka kilometara i dok naše poznavanje litosfernog omotača ne prelazi 300 kilometara. »Vektor penetracije« koji bi služio kao sonda, bio bi načinjen od mase rastaljenog željeza od 10.000 kubnih metara, to jest 100.000 tona. Ta kugla, ili bolje, ta »topovska kugla« zabila bi se, kažu, brzinom od 18 km/h u utrobu Zemlje¹²...

Tijekom povijesti sukoba kopljे i mač su se uvijek sukobljavali sa štitom, a kiša strijela s viteškim oklopima, baš kao što su topovska kugla i zatim eksplozivna granata rušile zidine gradskih utvrda. Bomba je pak pridonijela ukopavanju trupa u sve dublja podzemna skloništa, i to sve do pronalaska atomskoga oružja, čije su mogućnosti prodora dotada bile ograničene samo odvraćanjem i nadasve zabranom atomskih pokusa.

Ipak, od 2001. sve se promijenilo, jer je *ubitačnu radijaciju* neutronske bombe zamijenila *snaga prodiranja*, ne više u »sve smjerove« zračnoga prostora geostrategije, nego u »sve dubine« litosfernog omotača, koji bi tako postao posljednja megalitska zidina, posljednji sarkofag čovječanstva.

Tako se černobilskom *zidu vremena* gdje nas arhitektonski otpor betona štiti od radionuklida iz 1986., sutra namjerava suprotstaviti *antitelurska* sila jedne kugle koja može savladati ne samo otpor starog gradevinskog materijala, armiranog betona, nego i tektonski otpor geoloških ploča koje tvore zemaljsku strukturu.

Telurizmu »velikog vulkana« i njegovom pretpovijesnim razaranju znanstvenik XXI. stoljeća namjerava suprotstaviti antitelurizam vojno-geološkog

¹⁰ Jacques Isnard, »Senat ovlašćuje M. G. W. Busha za pitanja antibunkerskog nuklearnog oružja«, *Le Monde*, 18. rujna 2003.

¹¹ Hervé Morin, »Une coulée de métal pour plonger au centre de la Terre«, *Le Monde*, 17. svibnja 2003.

¹² Denis Delbecq, *Libération*, 18. svibnja 2003.

atoma, pretvarajući tako nuklearnu energiju u *svenamjensku* energiju jedne fanične demiurgije, čiju je ekološku štetnost ipak najavila sovjetska katastrofa.

Radioaktivnost zagadenja budućnosti ili *radioštetnost* znanosti bez svijesti, koja više nije samo »propast duše« nego i propast prostora-vremena jedinstvenog materijala: tog nastanjivog planeta Zemlje; te »ispunjenošti« koja nas ipak štiti od kozmičke praznine što je neki teže osvojiti, dok se drugi, jednako odlučni, spremaju proniknuti njezine tajne, sve do središta Zemlje, ne obazirući se na opasnosti kojima se izlažu.

»Istraživači u području naoružanja postali su moderni alkemičari koji rade tajno i odlučuju o našim sudbinama, tumači Solly Zuckerman. Oni možda nikad nisu sudjelovali u borbi, možda nisu nikad osjetili užase rata, ali znaju proizvoditi sredstva za razaranje¹³.«

Od venecijanskog arsenala iz galilejskog doba sve do tajnih laboratorija iz razdoblja nakon hladnoga rata, prolazeći kroz *Manhattan Project* iz Los Alamosa, znanost je postala *arsenal velikih akcidenata*, velika tvornica katastrofa u očekivanju kataklizmi hiperterorizma.

»Onoga tko misli nanositi zlo zovu majstorom lukavstva«, tumači Knjiga poslovica. Što reći o tom vrhunskom lukavstvu koje se sastoji u skretanju s puta ne samo zrakoplova, prijevoznih sredstava svake vrste, nego i u skretanju »velikog prijenosnika«, sveukupnih spoznaja u fizici, biologiji ili kemiji da bi se naposljetku postigla najveća moguća količina straha?

Još uvijek prema Martinu Reesu, od sredine prošloga stoljeća, točnije od afere s raketama u Kubi 1962., opasnost od svjetske atomske katastrofe povećala se na 50%. Otada se tom poznatom i često opetovanom riziku, kako bi se opravdalo stalno ponavljanje trke u naoružanju, dodaje i sve veća prijetnja neumjesnih otkrića, opsega koji nadilazi svaku racionalnost.

Poslušajmo slikovitu priču čistača mina sovjetske armije o razdoblju 1945–1950. »Naša jedinica nije bila raspršena: išli smo čistiti polja od mina, jer trebalo je vratiti zemlju seljacima. Za sve je rat bio završen, ali za čistače mina on se nastavljaо. Trava je bila visoka, sve je raslo za vrijeme rata i put se teško krčio, dok su svuda oko nas bile mine i bombe. Ali ljudi su trebali zemlju i mi smo žurili. Drugovi su umirali svakodnevno. Svaki je dan trebalo nekoga pokopati¹⁴«, tumači jedna žena vojnik, pripadnica inženjerije, Svetlani Aleksijević, koja je i sama bila svjedok nuklearne nesreće 1986... Ali u Černobilu više nisu bili žrtvovani čistači mina, *to je bila Zemlja!* Sahraniti Zemlju... kazalište apsurda ne bi se odvažilo na takav apokaliptički pleonazam.

Danas, ono što je minirano, zagadeno na svim stranama, jest znanost, skup naših znanja doslovno zatrovani jednom »trkom u naoružanju radi masovnog

13 M. Rees, *Notre dernier siècle?*, op. cit., str. 49. Solly Zuckerman, dugogodišnji stručnjak Britanske vlade, čiji trag nalazimo u knjizi W. G. Sebalda, *De la destruction comme élément de l'histoire naturelle*, fr. prij. P. Charbonneau, Actes Sud, 2004., str. 41.

14 Svetlana Alexievitch, *La Guerre n'a pas un visage de femme*, fr. prij. G. Ackerman, P. Lequesne, Presses de la Renaissance, 2004., str. 393.

razaranja« koja nanosi štetu našem znanju i sutra će, ne budemo li pazili, znanost učiniti neraspoloživom za dobro.

Hoće li sutra, nakon Majke Zemlje, trebati pokopati »znanost«, tu »mudrost« znanja koje je ipak bilo vlastitost *Homo Sapiensa*?

»Rat se vodi oružjem, ne otrovom«, odredili su rimski pravnici. Konkretnizirajući tu jasnu tvrdnju, generalni tajnik UN-a, Sithu Thant, izjavio je u srpnju 1969: »Pojam neprijateljstava koje je nemoguće nadzirati nespojiv je s pojmom vojne sigurnosti.¹⁵«

Poznat je nastavak s ekspresionističkim razvojem toga biološkog i kemijskog »oružja« koje ugrožava čovječanstvo jednako kao i nuklearno oružje.

Oslanjujući se na čisto vojne argumente a ne na moralna razmišljanja, tajnik UN-a zavključio je ovim riječima: »Samo postojanje tog oružja pridonosi medunarodnoj napetosti, a ne pokazuje očite vojne prednosti¹⁶«

Tridesetak godina kasnije proročanstvo se ostvarilo s terorističkom hiper-tenzijom koja posve izopačuje medunarodnu politiku.

Doista, ako je masovno razaranje na dohvatu isključenih, teorija odvraćanja nestaje i mi smo izloženi milosti i nemilosti svih katastrofa; katastrofa koje svojevoljno izazivaju tajne grupe, ili pak »velikih akcidenata«, industrijskih ili drugih.

Zaboravljeni primjer između ostalih: jedan je demokratski zastupnik u zračnoj luci u Denveru otkrio skladište sa 21.108 projektila od kojih je svaki imao 76 plinskih bombi, a sve je to bilo izloženo požaru. Kapacitet toga skrivenoga arsenala: istrebljenje stanovništva Zemlje¹⁷.

Ali vratimo se u Rusiju, s ljubaznim prijedlozima mladim žrtvama centrale u Černobilu: »Od 1995. jedan dekret ukrajinske vlade nudi ljetovanje na moru, na krimskoj obali, djeci iz kontaminirane zone. Magnetoterapija, aromaterapija itd., liječenje ima prije svega tu vrijednost da djeci s posljednje obale otkriva radosti plaže¹⁸.«

Kako bi uljepšali njihov ljetni boravak, bivša pomorska baza Kazachya, centar za vježbanje delfina nosača mina, pretvorena je u cirkus na vodi, u Marineland Velike Večeri.

»Bog je mudro postupio kad je rođenje smjestio prije smrti, jer bez toga, što bismo znali o životu?«, pisao je Alphonse Allais...

Otada se taj humor, koji se činilo da Pierre Dac zlorabi, potpuno izmijenio. Uzrok, porijeklo života ili, točnije, opstanka čovječanstva, to je prekomjerno tražena smrt. Ne više smrt drugoga, neprijatelja ili nekog protivnika, nego *smrt svih*, suicidno stanje sigurnog medusobnog uništenja. Ako to nije teatar *besmisla*, silno mu nalikuje, čak tako da bi trebalo izvrnuti aforizam Alphonsea

15 Jacqueline Giraud, »L'arme bactériologique: un boomerang«, *L'Express*, 25. ožujka 1969.

16 *Ibid.*

17 *Ibid.*

18 Vidi: Louis Morice povodom emisije *Thalassa*, »Escale en Crimée« (»Les damnés de l'atome«, *Le Nouvel Observateur*, 14. svibnja 2004.)

Allaisa i napisati: »Demon besmisla mudro je postupio kad je smjestio kraj života prije njegova početka, što bismo inače znali o ne-životu?

Doista, upravo smo to vidjeli, da današnja znanost, u laboratorijima »naprednog« istraživanja, nije više samo *eksternalizacija*, reguliranje ekscentrične nezaposlenosti, nego *istrebljenje*, konac svega, drugim riječima, *preokrenut život*.

Tako je malo–pomalo predosjećanje kraja zaokupilo znanstvenu misao prije nego što će zahvatiti političku ekonomiju globaliziranoga svijeta.

Ovdje i sada postavlja se jedno od najkontroverznijih pitanja povijesti znanja: ono o mogućem DOPINGU tehničke kulture, štoviše, znanstvene misli u cjelini.

»Doping« ne više muskularnih *performanci* atleta uvučenog i protiv volje u delirij bezgranične usavršivosti, nego tih vojnih *spoznaja* u pogledu moći, instinkta smrti; militarizacija znanosti koja odnedavno vodi do propadanja ne više duše, nego znanstvenoga duha uvučenoga u absurdnu perspektivu nadmoći načela smrti, i to od eksplozije atomske bombe do buduće genetičke bombe, prelazeći preko informacijske bombe koja pogoduje svim eksplozijama zajedničkoga smisla.

Uz te »igre što završavaju neriješeno«, Olimpijske igre na neki način, s fatalizmom što pogoda tehnoznanstvenu misao, lakše razumijemo *akcident znanja* koji danas dopunjava akcident supstancija, u svijetu koji je danas žrtva terora s prešutnim pristankom brojnih znanstvenika.

Ovako to tumači Jean-Pierre Vernant u kolovozu 2004: »Moderni sport vezan je s idejom o beskonačnom napretku u tehnikama tijela, u sredstvima kojima se mogu služiti različita natjecanja i u ljudskoj sposobnosti da nadmaši sebe i uvijek poboljšava svoje rezultate.«

I zaključuje, govoreći o Olimpijskim igrama u Ateni: »Pojam rekorda nema svoje mjesto u pravilima olimpijada. Riječ je o tome da se pobijedi, a ne da se postigne nešto bolje od prethodnika, ne samo stoga što još nema tehničkih mogućnosti za najtočnije mjerjenje vremena, nego zato što se i ne pomišlja i ne može se pomišljati da je sport oblik aktivnosti koji se unedogled usavršava¹⁹.«

Zapravo, »naprednjaštvo« Velikog pokreta rasprostranjenog u XIX. stoljeću povezano je sa svim nadmetanjima (političkim, ekonomskim i kulturnim) doba industrijske modernosti sve do te pretjerane konkurenčije na bazi suvremenog TURBO-KAPITALIZMA mondijalizacije.

Otuda tolika raširenost fenomena dopinga i oduševljenja ekonomskog svjetskog sustava, izvan stadiona pa sve do manje ili više tajnih laboratorijskih transgenetskih biotehnologija. To pokazuje jedan autor, vrlo otvoreno nadahnut konceptom »mimetičke želje« koji je oblikovao René Girard: »S medijatizacijom nadmetanja zanos se ne može kontrolirati. Ako su protivnici prije bili obične prepreke ostvarenju »želje za pobjedom«, sada prepreke koje oni predstavljaju

¹⁹ Razgovor Jean-Pierre Vernanta i Roger-Pol Droita u *Le Monde*, 21. kolovoza 2004.

određuju vrijednost. »Želja za preprekom« postaje najvažnija i traži se protivništvo a ne više protivnik²⁰.«

Naš autor nastavlja o toj mimetičkoj kondenzaciji: »U tim uvjetima sportspektakl će se usmjeriti prema uprizorenju što počiva na dosad nepoznatoj dramaturgiji koja će omogućiti da se »karboniziraju« protivnici. [...] Dakle, vjerojatno je da u problemu dopinga najgore tek predstoji. Ako se ništa ne učini, uskoro će neka vrsta patološke želje graditi proces dolaska do pobjede, vukući protivnike prema njihovo vlastitoj destrukciji.«

Nakon starih »olimpijskih igara«, *igre opstanka* čovječanstva prekomjerno su razvile tu mimetičku patologiju. Ali ono što sada ima izgleda da bude »pretvoreno u ugljen«, ili točnije u staklo, više nije *protivnik* nestao na Istoku, nego *protivništvo* s teroristima bez lica i bez obale, spremnih na kolektivno samoubojstvo.

Ne kaže li se da odnedavno u Sjedinjenim Američkim Državama profesori prava teoreтиziraju činjenicu da »ako je tortura jedini način da se izbjegne eksplozija atomske bombe na Time Squareu, ona je dopuštena²¹«.

Nakon zastrašivanja svih vrsta, proširenje prostorije za mučenje opet je na dnevnom redu, redu posljednjega dana... Doista, *ako je sve dopušteno* da se spriječi kraj svijeta, to je *kraj svega!*

Kraj prava, uključujući pravo jačega, zamijenjeno *pravom ludoga*: hitno treba rehabilitirati logore, sve logore, ne samo onaj u Guantanamu, nego i Treblinku, Auschwitz i Birkenau, kako bi se pripremilo ono što je André Chouraqui jučer nazvao PLANETARNA SHOAH²².

Dromosfera

Prije četvrt stoljeća u Federalnoj Njemačkoj načinjen je znakovit pokus: *neograničenost brzine na auto-cesti*. Niz testova i anketa, koje su zajedno organizirali vlada, klubovi i konstruktori automobila, imali su cilj da se odmaknu od stare analize uzroka automobilskih nesreća. Ustrajući iznenada na zanemarenim činiteljima: stanju kolnika, atmosferskim uvjetima itd., činilo se da su se ta privatna i javna tijela odjednom složila da zaniječu izravnu odgovornost prevelike brzine.

Prema njima, brzina nije bila jedini, čak ni glavni uzrok nesreća i njihove težine, drugi su činitelji snosili veću odgovornost za masovno stradanje u automobilskom prijevozu.

20 Alain Loret, »Inéuctable dopage?«, *Le Monde*, 24. kolovoza 2004.

21 William Bourdon, predsjednik udruženja Sherpa, »Forcément coupables«, *Le Monde diplomatique*, rujan 2004.

22 Zatočena u zatvoru u Aldersonu (SAD), jer je prodrla u bazu nuklearnih raketa u Coloradu 2002., kako bi iskazala svoje protivljenje planiranju napada na Irak, sestra Carol Gilbert, dominikanica, uputila je prigodom treće obljetnice 11. rujna 2001., sljedeću poruku: »Neka svatko pokaže da odbija smrt i djeluje u korist života«, *La Croix*, 8. rujna 2004.

Naslućujemo, argument toga obrata bio je drugdje. Prema njemačkim konstruktorima, »osuditi vozila namijenjena vožnji od 150 ili 200 km/h da se kreću sa 130 km/h, znači osuditi tehnički napredak i, prema tome, položaj njemačke industrije na stranim tržištima, otvarajući tako vrata nezaposlenosti«.

Pred tim pledoajeom federalna je vlada odlučila »osloboditi autocestu«. Iako je vozačima preporučeno da ne prelaze brzinu od 130 km/h, 200 ili 250 km/h neće biti sankcionirano, bit će dovoljna samodisciplina vozača...

Uznemireni, francuski su konstruktori morali razviti dodatni argument: »Na auto–cesti kao i na natjecanju, za što je bržu vožnju automobil načinjen, to je pouzdaniji. Tko može više, može i manje.«

Medutim, konkurenčija na stranim tržištima, poglavito u Sjedinjenim Državama ne polaže toliko na brzinu, koja je strogo ograničena, nego na pouzdanost koja ovisi o maksimalnoj brzini, čak i ako se rijetko koristi. Budući da je Njemačka hotimice izabrala »malo više mrtvih danas i manje nezaposlenih sutra«, konkurenčija nas tjeran na isti put, izjavljivali su francuski konstruktori.

Poznat je nastavak što se tiče masovne nezaposlenosti u Njemačkoj, kao i u Francuskoj i drugdje... Medutim, ono što je znakovito u tom razdoblju, prihvaćanje je da žrtve ceste budu i žrtve napretka. Kako svaki vozač otada postaje neka vrsta »pokusnog pilota« vrhunskih tehnologija, oni koji izlažu opasnosti svoj život i život njima sličnih, znaju da ih izlažu opasnosti kako bi osigurali pouzdanost proizvoda, dobro funkcioniranje nacionalnog poduzetništva, drugim riječima, sigurnost posla...

Kako se čini da pretjerana brzina osigurava i jamči napredak automobilske industrije, izložiti svoj život opasnosti za sigurnost brzine jednako je kao izložiti ga za sigurnost uporabe vremena, a ne više kao nekoć za domovinu, za obranu uporabe nacionalnoga prostora.

S tim u najmanju ruku čudnim oblikom organiziranja vremena, što ga potvrduju istodobno socijalno i gradansko osiguranje koja u istu rubriku unose nesreću na radu i nesreću na putovanju, nije se radilo o tome da se, kao u prošlosti, prikriju nesreća ili neuspjeh, nego da ih se, psihološki govoreći, učini produktivnima.

Postupak koji je išao za uspostavljanjem neke vrste nepravilnosti ponašanja koje je već, nakon samouredenosti tradicionalnih društava i uredenosti institucionalnih društava, najavljivalo dolazak ere velike deregulacije u kojoj sada živimo.

Kao što je ruski narod nekoć pozivan na žrtvu kako bi osigurao »blistavu budućnost« znanstvenog komunizma, tehnički napredak kapitalističkih društava bio bi vezan uz žrtvu potrošača...

Čudno, u tom ne tako dalekom vremenu, 1970-ih godina, kad je tehnologički razvoj bio izjednačen s rizikom vožnje brzog vozila, vlada Raymonda Barrea inzistirala je, sutradan od katastrofe u Three Miles Islandu (1979.), na nužnosti ubrzanja izgradnje francuskih nuklearnih centrala, idući tako u smjeru te eshatološke perspektive.

Je li tada trebalo ozbiljno razmotriti uspon službeno cinične vlasti, čak čisto sadističke? Dolazak jedne »samoubilačke države«, manje političke a više transpolitičke, koju je černobilska katastrofa morala uskoro ilustrirati s implozijom Sovjetskog Saveza?

Bilo bi korisno vratiti se na jednu staru novelu Ursule Leguin: *Direction of the Road*, koja je objavljena u Francuskoj 1978. pod naslovom *Le Chêne et la mort*²³.

U toj književnoj fikciji autor daje riječ više nego dvostoljetnom drvetu, koje raste sa sve većim galopom konja diližansi i uskoro s ubrzanjem automobila, sve do kobne nesreće kojom završava priča biljke u prvom licu.

»Nekoć«, priča hrast, »oni nisu bili toliko zahtjevni. Nikada nas konji nisu tjerali da budemo brži od galopa, pa i to je bilo rijetko. Ali danas nas automobil uvlači, mene, naš brije, voénjak, polja, krov imanja u svoju trku s istoka na zapad; moja je brzina veća od brzine galopa i nikad se nisam kretao tako brzo. Tek što sam imao vremena pokazati se divovskim, morao sam se smanjiti.«.

Produžujući tu *dromoskopsku viziju*, naš hrast nastavlja: »Jeste li ikad pomislili na golem napor drveta kad se mora, s jedne strane, povećavati u skladu s pomalo različitim brzinama, i u isto vrijeme smanjivati radi drugih automobila koji idu u suprotnome smjeru?«

Minutu za minutom, sat za satom, sada moram postajati sve brži i brži: rasti svom brzinom, uspravljati se u čitavoj mojoj visini i isto tako brzo smanjivati, nemajući slobodna vremena u kojem ću uživati bez prekida...«

I naš časni hrast postaje »hrast pravde«: »Već pedeset ili šezdeset godina imam ulogu branitelja prirodnoga reda i ljudska stvorenja održavam u njihovoj obmani da nekamo idu. Ali dogodila mi se jedna strašna stvar, protiv koje želim ozbiljno prosvjedovati. Pristajem u isti mah ići u dva smjera. Pristajem istodobno rasti i smanjivati se. Pristajem kretati se, čak brzinama neugodnima za jedno drvo. Spreman sam i nadalje to raditi sve do dana kad će me oboriti, to je moja sodbina. Ali ono što posljednjim snagama odbijam, to je da budem vječan.«

Slijedi iscrpan opis nesreće u kojoj vozač udara u hrast: »*Ubio sam ga odmah. Nisam mogao ne ubiti ga*«, priznaje drvo. »Evo protiv čega ustajem: Kad sam poskočio na njega, vidio me je. Naposljetku je uperio pogled i video me onako kao što me nitko nije video, čak ni dijete, čak ni onda kad su ljudi još gledali oko sebe. Vidio me je čitavog i možda sam ja jedina stvar koju je on ikada video... Vidio me je u obliku vječnosti i umro je u trenutku kad je njegovo videnje bilo iskrivljeno.«

Na kraju naš hrast filozof tumači: »To mi je nepodnošljivo. Ne mogu biti sudionikom takve obmane. Ljudska stvorenja ne žele razumjeti relativnost, pa dobro, ali neka barem shvate relaciju. Nepravedno je da mi se nameće, ne samo uloga ubojice, nego i smrti. Jer ja nisam smrt. *Ja sam život.*«

23 U Jean-Pierre Andreon, *Le Livre d'or de la science-fiction*, Pocket, 1884.

Danas se može činiti anakronistički izvlačiti taj tekst, star više od četvrt stoljeća, ali to je pogreška, ili bolje optička iluzija ubrzanja stvarnosti.

Uistinu, ako su početkom prošloga stoljeća tri milijuna platana, javora i jablana još rasli uz naše ceste, sada ih nema više od 400.000 koji se smatraju odgovornima za 750 smrти godišnje²⁴. Fatalnost koja je prevladavala još prije pola stoljeća zamijenilo je načelo kolektivne odgovornosti. Tada je nastao pojam »cesta koja ne oprišta«.

Statističari službe za održavanje izračunali su da je rizik da se pogine u sudaru s drvetom četiri puta veći nego u bilo kojoj drugoj vrsti nesreće.

Prema njihovim riječima, veličanstvene razlistane grane postale su POTENCIJALNO LEŽIŠTE LJUDSKIH ŽIVOTA, i stoga ih treba žrtvovati, što nareduje cirkularno pismo iz 1970. godine, tražeći njihovo *sustavno iskorjenjivanje*.

2001. ministar poljoprivrede Jean Glavany još je žigosao platane kao JAVNU OPASNOST.

Dakako, neki se usuduju tvrditi da »nisu platane te koje izlaze pred automobile«, ali što odgovoriti onima koji idu dотle da podsjećaju na ukidanje smrte kazne, ne bi li opravdali rušenje *sporednih prepreka*, otežavajućih činitelja svake nesreće na cesti? Dakako, kažu oni, »svaki vozač mora vladati svojim vozilom. Ali ipak, smrt je preteška kazna«.

Sve je rečeno između jučerašnje fikcije i današnje ubrzane stvarnosti, razlika je nestala, a s njom i svaki razum. Priznajući nemoć, jedan je generalni savjetnik morao čak izjaviti: »Što ćete, nikad ih se neće uspjeti natjerati da uspore!«

Kako brzina uništava ne samo *relaciju*, kako je to dobro objasnila Ursula Leguin, nego i *razum*, to bi napokon moralо otkritи važnost akcidenta suvremene misli, drugim riječima: *akcidenta u kolanju znanja* izmeđу »bića« i »mesta«, te životne sredine koja obuhvaćа ne samo životinjsko područje — područje kretanja bićа — nego i biljno i mineralno, što će reci područja stabilnosti, sigurnosti i, napisljetu, trajnosti mesta.

Kada će se uništiti brežuljci, stijene, konačno izravnati reljef svijeta?

Kada će se ukloniti valovi na otvorenom moru, taj skup sporednih prepreka koje još koče ubrzanje tehničkoga napretka?

Kad se udarimo o stol, treba li ga uništiti ili naučiti izbjegavati ga?...

Otkada smo, čini se, izbrisali razdaljine, preostaje nam da poništimo otpor materijala, litosfernih i hidrosfernih elemenata.

Kao što smo jučer znali prevladati skup atmosferskih elemenata, zahvaljujući brzini oslobadanja od gravitacije, zemaljske sile teže, sada valja ukloniti ono što još ostaje od materijalnog suprotstavljanja napretku, *dromosferskoj trci* automotornih aparata.

Nakon svilarskih radnika u Lyonu ili engleskih ludita koji su uništavali strojeve, došlo je vrijeme MOTORISTA, pristalica sustavnog rušenja krošanja,

²⁴ Benoît Hoppquin, »L'arbre qui tue«, *Le Monde*, 13. travnja 2004.

njihovih sjena, koje zamjenjuje klimatizacija u automobilima... Kad će se ukinuti četiri godišnja doba i zamijeniti jedinom umjerenom klimom opće planetarne klimatizacije? Kada će doći do uklanjanja, ili još bolje, sekvestracije, me-teorološke atmosfere, zahvaljujući toj sferi, ili točnije, DROMOSFERI trke za napretkom koja nije ništa drugo nego inflacija treće vrste, manje ekonomска nego eshatološka, jer ubrzanje stvarnosti definitivno zamjenjuje svaku povijesnu akumulaciju?

»Zbog silne želje za posjedovanjem, i sami smo postali podčinjeni«, ustano-vio je već Victor Hugo prije dva stoljeća.

Nepotrebno je i dalje tražiti podrijetlo toga hipernasilja koje danas zaplju-kuje svijet, jer brzina je postala sama srž toga nasilja, ukidajući jednu po jednu, ne samo »vremensku« oznaku, nego i svaku faktualnu granicu.

Uzmimo kao primjer statiku i otpor materijala koji su temelj svake grad-nje: od prošloga stoljeća, primjerice, *idemo sve brže i brže kako bismo ostvarili trajnost*, trajnost konstrukcija, tih zdanja duga trajanja koja uvjetuju stalnost i stabilnost naših društava.

Nakon urušivanja terminala u Roissyu, u svibnju 2004., jedan je arhitekt izjavio: »Gradilišta moraju napredovati sve brže, tehničke performance moraju biti sve suvremenije, na krajnjoj granici kompleksnosti. Može se čak govoriti o jednoj »ideologiji brzine« i performance.«

Ne, dragi kolega, više čak nije riječ o prolaznoj ideologiji kao na početku industrijske ere, nego o DROMOLOGIJI, a to je još gore, jer ona uvjetuje cjeli-nu tehničkih civilizacija, kako je to spominjao Marc Bloch.

Kada je o tome riječ, možda bi bilo umjesno pojam *nadrealizam* pomaknuti iz umjetničke i književne domene i primijeniti ga na politiku, kao što je to učinila plesačica Sylvie Guilhem izjavljujući: »Treba plesati, ne treba *natplesati*«, drugim riječima, zadovoljiti se isključivo koreografskim postignućem.

Zapravo, čim su ta postignuća, te tehničke, znanstvene ili industrijske per-formance uvjetovane ubrzanjem stvarnosti, može se isto tako govoriti o NAD-GRADNJI ili NAD-RUŠENJU... Otuda ta sveopća generalizacija jednog NAD-GLEDANJA koje nadilazi »stanje budnosti/gledanja« onog dalekog vremena kad su »ljudi još gledali oko sebe«, o kojem je tako korisno govorila Ursula Leguin, u očekivanju sutra ili prekosutra toga NAD-ČOVJEĆANSTVA koje nam pripremaju zagovornici Napretka u tajnosti laboratorija transgenetskog stvaranja.

»Ljude žaloste posljedice, ali prihvataju uzroke«, pisao je Bossuet. Parafrasi-rajući drugog velikana kritičkoga pisanja, moglo bi se čak dodati: »Ako zna-nost ne želi svoje učinke, uhvatit će je neznanje²⁵.«

Danas, začudno, sfera ubrzanja teži obrnuti načelo odgovornosti.

Sa stablom koje ubija, realnost krivnje prenesena je s krivca na nedužnoga, na nedužnost *biljne učvršćenosti* koja je prepreka *samopokretnosti vozila* kojega je vožnja sada najčešće potpomognuta....

25 V. Hugo, *Choses vues, op. cit.*

Ovdje dromoskopija — taj optički fenomen brzine odvijanja koji obrće smisao prilaza cesti, sa svojim stablima koja *izgledaju* kao da će se sručiti na vjetrobran prije nego što nestanu u stražnjem staklu, dok se u stvarnosti zbiva obrnuto — pogada cjelinu naših opažanja i remeti naše prosudivanje, tako da žrtva iznenada postaje označeni krivac.

Čudno, uostalom, taj fenomen dromoskopskog transfera pogada danas i naš pravni sustav, a da se vlast zbog toga pretjerano ne uzbuduje: želim govoriti o tom prijenosu krivnje koji potresa mnoge procese porotnoga suda, kad žrtva nesretnoga dogadaja neprimjetno postaje krivac... Ta je zamjena nedvojbeno neizravna posljedica prevelike pokretljivosti gledišta u neprekidnom ubrzaju naših društvenih ponašanja.

Dostatno je pogledati, primjerice, ono što se događa u poduzeću podvrgnutom ekonomskoj globalizaciji: čim u upravi iskrne neki problem, premješta se, delokalizira i, što se situacija čini delikatnijom, to se više nastoji djelovati što je moguće brže... sve do eksternalizacije koja potpuno preokreće život društava.

Zapravo, ako percepcija toliko zasjenjuje stvarnost trenutka, to je stoga što više nema INTERMEDIJACIJE, rokova, meduprostora.

Kako prostor-vrijeme naših djelatnosti, naših interakcija nestaje, ubrzanje iznenada obrće činjeničnu stvarnost. Tako dromosfera posvuda istodobno izaziva iluzornu *promjenu naših znanja i stečenih spoznaja*, gdje vremenska zbijenosť naših aktivnosti vrlo točno ilustrira ono što je Aristotel nazvao »akcidentom akcidenta«.

Primjerice, ono što nastaje u ubrzaju automobilista *kada se čini da sve što stoji bježi*, dok se unutrašnjost vozila doima nepokretnom, danas se ponavlja u medijskoj percepciji televizijske slike aktualnosti.

Ono što sam prije dvadeset godina nazvao DROMOSKOPIJOM²⁶ sada se može primijeniti na cjelinu naših stečenih znanja i spoznaja, plodova jedne daleke i tako spore epohe, da se čini kako i te stečevine bježe, diskreditirane ljudom trkom suvremenih dogadanja.

Otuda ta inercija sadašnjega vremena, nazvana PREZENTIZMOM, koja je samo iluzija akceleracije komunikacija, teleskopija prolazne *teleobjektivnosti* koja teži zamijeniti provjerenu objektivnost, na isti način na koji dromoskopska iluzija automobila narušava i poremećuje okolinu tako da nepokretnost okoliša prikazuje pokretnom, pružajući putniku u automobilu ugodnu stabilnost iz koje će je izvući jedino prometna nesreća, frontalni sudar koji odjednom uspostavlja istinitost činjenica.

Ovdje se učvršćenost prepreke pojavljuje kao mirovni sudac premještanja perspektive, a stablo ili zid tu su uvijek samo figure onoga što dalje predstavlja *prepreka geografske konačnosti* jedinog habitata, za životinjsku vrstu isto toliko »zemaljske« koliko i »ljudske«, ono što nas nikakav transgenetski duh neće natjerati da napustimo, unatoč postmodernim buncanjima o nekom virtualnom prostoru, *šestom zamjenskom kontinentu* za neki isto tako iluzoran neokoloniji

26 P. Virilio, *L'Horizon négatif*, Galilée, 1984.

jalizam kao što je to bilo tijekom 1960-ih godina osvajanje astrofizičkog prostora od strane zagovornika NASA-inih letova s posadom.

Doista, kakvu su *astronautičku iluziju* nosile lunare misije? O kakvim je osvajanjima, o kakvim je »posljedicama« bila riječ, ako ne o onima jednoga prostora kroz koji se može beskonačno *prolaziti*, ali koji je *nenašanjuv*!

Drugim riječima, o kozmičkom praznom prostoru, koji nema nikakve veze s biosferskim prostorom u kojem je ono što je prohodno istodobno i nastanivo, u kojemu su promet i smještanje isto »obitavalište«.

Prepostavlјati tako neprilično egzotične performance na štetu svakog »prebivališta«, nerazuman je čin, čin panične deteritorijalizacije, koji je mogla izazvati samo »ravnoteža straha« između Istoka i Zapada pred vjerojatnošću atomskoga sukoba *koji bi Zemlju učinio potpuno neprikladnom za život*.

Tako je to takozvano »osvajanje svemira« bilo samo potvrda Bossuetove tvrdnje, a uzrok toga »egzotičnog« napretka bio je samo učinak terorističkog odvraćanja između komunizma i kapitalizma. Kao što je to nedavno objasnio jedan mornarički časnik: »Nije li uspješan vojni manevr jedva izbjegnuta katastrofa?«

Ako nikad ništa nije stečeno bez gubitka, i, ako je, dakle, tehnički napredak samo *prihvaćena žrtva*, dokaz o tome još jednom nam pruža lansiranje međuvjezdane astronautike tijekom godina hladnoga rata.

U to vrijeme povijesti, koje doživjava prijetnju sovjetskih raketa u Kubi (1962.) tako krhkoi ravnoteži dvaju blokova, planet Zemlja suočava se s velikim rizikom, u kojem, prema riječima Martina Reesa, »šanse za opstanak ljudi na Zemlji nisu veće od pedeset posto²⁷.«

To će potvrditi i povjesničar Arthur Schlesinger, bivši savjetnik predsjednika Johna Kennedyja, izjavljajući u svojim Memoarima: »Raketna kriza bila je ne samo najopasniji trenutak hladnoga rata, nego i najopasniji trenutak u povijesti čovječanstva²⁸.«

Evo, dakle, uspjela manevra: osvajanje svemira koje proizlazi iz netom izbjegnute katastrofe žrtvovanja planeta u duelu Istoka i Zapada!! ! Čudno, taj se »vojni« manevr čini danas opet aktualiziran, jer je Pentagon tijekom ljeta 2004. pokrenuo postavljanje prvi raketa budućega »proturaketnoga štita«, nadajući se da će biti spremne do predsjedničkih izbora 2. studenog, bez ikakve odlučujuće provjere učinkovitosti sustava. Isto tako predsjednik George W. Bush nije u svojem izbornom programu izmjenio smjer definiran početkom godine u pogledu astronautike. Tako bi, nakon završetka svemirske stanice ISS, nova letjelica morala izvršiti svoju prvu misiju s posadom 2014., prije nego što odvede Amerikance na Mjesec, između 2015. i 2020. Njegov demokratski protivnik, John Kerry otvoreno kritizira te nepotrebno skupe ciljeve i ne određuje ni cilj ni kalendar što se tiče svemirskog istraživanja²⁹.

27 M. Rees, *Notre dernier siècle?*, op. cit.

28 Ibid.

29 »La recherche selon Bush et Kerry«, *Le Monde*, 17. rujna 2004.

Navjestitelj obrtanja perspektive, Nietzsche je pisao: »Ljubite svoga daljnega kao sama sebe.«

Čini se da je u Sjedinjenim Državama ta azimutna projekcija dobila na vrijednosti uz sljedeću maksimu: »Kako bi se uništo bliski neprijatelj, treba najprije udariti onoga koji je daleko³⁰.« Preemptivan udar na kraju hladnoga rata ili preventivan rat protiv terorizma, na djelu je ista »transobzorna« logika.

Dromološka logika trke za premoći »u svim smjerovima«, koja uklanja blisko u korist dalekog, svega udaljenoga, svih egzotizama, drugim riječima svih egzodusu!

Trka onkraj Dobra i Zla koja nijeće *sve ovostrano* i na kraju dolazi do topološkog obrtanja u kojem GLOBALNO odsad predstavlja *interiornost* jednoga gotovoga svijeta, a LOKALNO *eksteriornost*, veliko predgrade jedne povijesti bez geografije — KRONOSFERU sadašnjega vremena, »stvarnoga vremena«, koja se nastavlja na GEOSFERU prostora života.

Baš tu vrijedi zaključak mudre Bossuetove izreke: »Ljudi se žaloste zbog posljedica, ali prihvaćaju uzroke.« Ipak, s jednim pojašnjenjem: »slabe« pogadaju katastrofe tehničkoga napretka, a »jaki« najlakše prihvaćaju uzroke.

Isključeni, prognani sa svih strana, za koje mondijalističko odbijanje vodi do isključenja svih vrsta. A da ne govorimo o velikim transkontinentalnim migracijama bijede.

Što reći, primjerice, o onim starim umirovljenicima koji ne prestaju putovati oko svijeta, pokušavajući *sve vidjeti* prije nego što ga napuste, dok nikoga ne rastužuju oni besposleni mladi koji su već *sve vidjeli* prije nego što su počeli živjeti?

Napokon, progresistički pritisak DROMOSFERE samo je bijeg naprijed koji vodi EKSTERNALIZACIJI što je samo postmoderan naziv za EKSTERMINACIJU. Otkrivanje konačnosti u kojoj se, kad globalnost isključi svaki lokalitet, pojavljuje Hegelov *schöne Totalität* bez uljepšavanja.

Nakon dva tisućljeća iskustava i neuspjeha, nesreća svake vrste, treći milenij sa svojom globalizacijom otkriva *paradoks neuspjeha uspjeha*, jer uspjeh Napretka izaziva velike nesreće. Potpuni akcident znanosti odsada lišene svijesti, čija arogantna pobjeda briše sve do sjećanja na nekadašnje dobrobiti.

Velik dogadaj duge povijesti spoznaja u kojem mondijalizacija istodobno otvara i odmah prikriva tragično obilježje.

Prema tome, nisu pogreška, slabosti, pa čak ni katastrofa velikih razmjera ti koji priječe polet znanja, nego sama pretjeranost njihovih performansi suočenih s granicama jednog uskog planeta. Kao da je tijekom prošloga stoljeća promaknuće tehnoznanstvenoga napretka *dopingiralo znanost*, baš kao neki zabranjeni proizvodi tijelo atleta. Dakle ovdje više nije granica prirodna slabost znanja, nego moć znanosti koja je postala »hipermoć« u toj trci prema smrti koju je, ne tako davno, s *trkom za naoružanjem* predstavljala militarizacija znanosti.

30 Razgovor s Jonathanom Randalom u *Sud-Ouest Dimanche*, 12. rujna 2004.

Ova je granica nepremostiva jer je plod sve većeg uspjeha koji nitko uistinu ne osporava, ali koji ruši spoznaje, još jučer utemeljene na *manjem znanju* s početaka znanstvenoga mišljenja, koje je postalo *veće* zbog pretjerane širine svojih učinaka i svojih paničnih posljedica.

Čini se da je i tu za dokazivanje koristan primjer sportskog dopinga: što uistinu vrijedi napredak koji ne samo izopačuje, nego i doslovno uništava onoga ili one koji su, kaže se, njegovi »korisnici«?

Katastrofa otvorenoga napretka koji granice svijeta sada ne podnose više od svih živih bića... Zapravo, i suprotno neuspjesima eksperimentalnoga znanja, slom napretka više se ne može premostiti kao što su to nekoć, još ne tako davno, bile slabosti neke posve nove spoznaje, kada je još skromnost duha pozvezivala »znanost« i »filozofiju«³¹.

Ali vratimo se fenomenu ubrzanja stvarnosti, danas tako osjetnom u obrtanju perspektive vanjske politike naroda.

Već najviše jedno desetljeće Ujedinjeni narodi medudržavne sukobe osjećaju kao *građanske ratove*, s više ili manje »huliganskim« državama.... Ali u tom ih ekstrovertnom svijetu brza projekcija njihovih oružanih snaga vara, dovodi u zabluđu o realnosti njihove premoći.

Kao što prilagodavanje očiju ovisi o brzini napredovanja vozača automobila, jer se optička točka širi prema ubrzanju vozila, tako se danas *geostrateška percepcija američke hipermoci prenosi izvan granica Ujedinjenih naroda da bi se spojila s krivuljom Zemlje*.

DROMOSFERA, prema tome, za njih više nije metafora napretka, nego dokazana činjenica njihove geopolitičke percepcije u kojoj topološki preokreti postaju sve češći.

Nedavno je jedan mudar čovjek postavio sljedeće pitanje: »Kako američko društvo, tako bogato, tako multikulturalno, može imati vani tako monolitnu projekciju? Mnogo se govori o američkom carstvu, ali to je zatvoreno carstvo. Amerikanci su u bunkerima«³².«

Odgovor je ipak jednostavan, čak simplicistički. Taj monolitizam više nije monolitizam jedne »totalitarne« vlasti usporedive s onima iz nedavne prošlosti, to je monolitizam konačnoga zatvaranja, isključenja svijeta.

Ta »globalitarna« percepcija upravo je percepcija DROMOSFERE koja se tjesno veže s posljednjom krivuljom Zemlje, i tu dromoskopija dostiže svoj vrhunac jer njezin obzor nije ona *linija* koja je odvajala nebo i zemlju, nego jedino *geodetska linija koja dijeli ispunjenost od praznine*. »Biosferna« ispunjenost te »egzosferne« konačnosti, ta meduzvjezdana sredina koja uvjetuje sve do vo-

31 U jednom pismu Jeanu Paulhanu, 1943., Antonin Artaud piše: »Što više vrijeme odmiče, sve se više udaljavamo od mjere VREMENA i njegova POJMA, kao uostalom i mjere prostora, to se više naše svijesti približavaju beskonačnosti i vječnosti, ukratko, tom sjedinjujućem i kontemplativnom životu u kojem su svi veliki mistici i svi sveci komunicirali s Bogom.« *Oeuvres*, Gallimard, 2004.

32 Henri Laurens, u razgovoru s Joséom Garçonom i J.-P. Perrinom, *Libération*, 2004.

lumena Zemlje, jer »svaka granica dolazi izvana« i jer sferni oblik nebeskih tijela proizlazi iz njihova stalna kretanja, njihove manje ili više brze rotacije.

Pred tim BIG-BANGOM, koji čini se nikog ne uznemiruje, poznati *monolitni bunker* nije ništa drugo nego klaustar povijesti.

Stigavši do kraja svojeg orbitalnog kruženja, dromofera okončava razdoblje političkih *revolucija* da bi odškrinula Pandorinu kutiju transpolitičkih *otkrića*. Možda je baš tu bit intuicije Andréa Malrauxa u pogledu XXI. stoljeća.

Kao potvrdu toga »povijesnog telurizma«, čujmo Thomasa Ferenczija u jednom uvodniku posvećenom proširenju Europske zajednice: »Europa, to je i unutrašnja politika. Budući da su europska politika i nacionalne politike sve tješnje povezane, može li ih se valjano rastaviti u trenutku glasovanja, a da se ne suprotstave lijeva i desna Europa, čak do karikature? Nema li se prava čekati neki određeni kontinuitet?« I na kraju: »U tim je prijeporima upitna francuska politika u svojoj europskoj dimenziji³³.«

Ono što naš uvodničar ne primjećuje, to je »kriza pojma dimenzije³⁴.« Križa tih potpunih dimenzija, istodobno geometrijskih i geopolitičkih, koja danas vodi do *fraktalizacije koncepta identiteta* (nacionalnog, zajedničkog) i prema tome do »kritičnoga prostora« u kojem više ništa nije čitavo osim te »astropolitičke« sfere koju se nitko ne usuduje zamisliti osim Maloga princa! Baš to razdoblje otkrića slijedi vrijeme iscrpljenih rotacijskih revolucija koje je prošlo stoljeće doslovno iskorijenilo viškom svojeg ubrzanog »progresizma«.

U jednom je proročanskom razgovoru, Alain Rousset, predsjednik francuskih regija izjavio: »Društvo je uznemireno, ne uspijeva se vidjeti u budućnosti, zamisliti da sutra može biti bolje nego danas. Potrebno nam je razmišljanje da nademo ideju napretka. Ona je jedna od onih koje su najviše vezane uz ljevicu, isto kao pravda³⁵.«

Nasljećujemo da ovdje više očito nije riječ jedino o parlamentarnoj ljevici, jer prepreka konačnosti izdaleka nadilazi demokraciju političkih skupština. U žargonu službe za održavanje i izgradnju cesta, primjerice, drveće, ograde protiv buke ili zaštitne ograde na auto-cestama obično se nazivaju BOĆNIM PREPREKAMA... Što onda reći o *frontalnoj prepreci*, koju čini geodetska krivulja, za one koji još žele »ići u smjeru povijesti«? Te branitelje historijskog materijalizma koji prezire tako očit geofizički materijalizam. Proleterski internacionализam jučer, ili turbo-kapitalizam jedinstvenoga tržišta danas; *dolazi dan kad zvijezda više neće podnijeti katastrofu napretka*, tu KOLATERALNU ŠTETU koja proizlazi, kako smo vidjeli, iz ubrzanja ne samo povijesti čovječanstva, nego i svake stvarnosti.

Doista, i možda prvi put na tako osjetan način za svakoga, *životni perimetar strogo je ograničen prazninom*.

33 Thomas Ferenczi, »Analyse 2004«, *Le Monde*.

34 P. Virilio, *Espace critique*, Christian Bourgois, 1984.

35 Sud Ouest, jesen 2004.

Umjesto nekadašnje biosferne ispunjenosti sada dolazi taj negativan obzor koji istodobno definira svijet i njegovu onostranost.

»Vani, to je uvijek unutra«, tvrdili su arhitekti jučer trijumfirajuće modernosti. Odsada, vani je egzodus, egzosfera prostora nepogodnoga za život.

Umjesto potvrde te nedostatne konstatacije, pogledajmo astronomsko istraživanje *egzoplaneta* koji više ne pripadaju Sunčevu sustavu. Telurni planet, kaže se za označavanje zvijezde zemaljskog tipa, *istodobno malen i krut*.

Teško traženje, jer dosad nije uočen nijedan planet pogodan za život, a svi oni koji su već popisani samo su golemi mjeđuri plina, prevrućega da bi pogodovali nužnoj kemiji za pojavu područja nastanljivosti, prikladnog za život³⁶.

Unatoč tome, *Astrophysical Journal* javio je krajem kolovoza 2004., da su ga američki istraživači upravo otkrili!

Ali ubrzo nakon toga morali smo saznati da ta tri egzotična planeta imaju četrnaest do dvadeset puta veću masu od naše stare Zemlje. Još su jednom u toj trci za SUPERZEMLJOM Sjedinjene Države pokušale lansirati stari mit o »granici«, taj ne više »transobzoran« Far-West pionira seljenja stoke po svaku cijenu, nego onaj o jednom »transčovječanstvu« koje bježi prema prostranijoj zemlji, obećanoj zemlji za neki novi »Novi svijet«, ne više na zapad jednoga kontinenta, nego iznad naših glava, u nebesko prostranstvo!

Nakon rušenja 2001. njujorške *skyline*, valjalo je hitno naći nešto drugo da bi se uvijek iznova nastavljaо američki san, mit o očitoj sudbini Sjedinjenih Američkih Država. Propovjednik Billy Graham to je jasno izrazio u svojoj propovijedi 14. rujna 2001: »Sada imamo izbor: ili eksplodirati i raspasti se kao narod i kao nacija emocionalno i duhovno; ili kroz te teškoće postati jači i graditi na čvrstom temelju³⁷.«

Hoće li nakon Sovjetskoga Saveza i SAD doživjeti imploziju i raspasti se pred našim očima kao Twin Towers?

Ili ćemo biti svjedoci egzotičnog novog uteviljenja ne samo Amerike nego i Ujedinjenih naroda?...

Konačno, hoće li čovječanstvo na kraju poletjeti, postati neidentificirani letći objekt, kako su to davali naslutiti pristalice *New Agea* ili »survivalističke« sekte koje se u Americi sve više množe?

Ako globalizacija zasigurno nije kraj svijeta, ona je ipak nalik nekoj vrsti *putovanja u središte Zemlje*, u to središte stvarnoga vremena koje tako opasno zamjenjuje *središte svijeta*, taj prostor doista stvaran, koji je još birao intervale i rokove za akciju — prije posvemašnje interakcije.

Odmah! to je mahnita uzrečica hipermodernih vremena, toga hipercentra vremenskoga pritiska u kojem se sve neprekidno sudara, prožima pod strahovitim pritiskom telekomunikacija, u toj »teleobjektivnoj« bliskosti kojoj je konkretna samo komunikacijska hysterija.

36 Philippe Pajot, »Terres géantes d'autres soleils«, *Le Monde*, 3. rujan 2004.

37 Sébastien Fath, *Dieu bénisse l'Amérique! La religion de la Maison Blanche*, Le Seuil, 2004.

Sjetimo se: previše svjetlosti i to je zaslijepljenost, sljepoća; previše pravde i to je nepravda; previše brzine, brzine svjetlosti i to je inercija, *polarna inercija*.

Nakon stare tvrdnje o utjecaju atmosferskog pritiska na meteorologiju, ne bi li bilo dobro napokon otkriti štetno djelovanje *dromosferskog pritiska* ne samo na povijest i geografiju, nego i na političku ekonomiju, odsada podložnu DROMOKRACIJI strojeva, strojeva za proizvodnju sustavnog razaranja, koja je isto što i ratni stroj³⁸?

Za ilustraciju toga bunila navedimo jednu anegdotu. U SAD-u odnedavna planet stavljuju u staklenku: proizišla iz nekadašnjeg istraživanja NASA-e, EKOSFERA je pojednostavljena inačica našeg ekosustava, ali i posljednji gadget, posljednje ludilo što se tiče dekoracije interijera. Zatvorena u staklenu kuću, ta atmosferska maketa ima trajnost dvije godine. Optička varka, a njezin vlasnik postaje gospodarom svijeta u smanjenom modelu.

156

Naslov izvornika: *L'Accident originel*, Galilée, Pariz, 20

S francuskoga prevela JAGODA MILINKOVIĆ

³⁸ Primjerice, s *tradersima* u traženju brzih povećanja veće vrijednosti, kapitali u istom danu više puta obidu svijet. Warren Buffet (drugi po bogatstvu u svijetu) usporeduje finansijske instrumente koji omogućuju takve profite s »oružjem za masovno razaranje«. *Le Journal du Dimanche*, 3. listopad 2004.

Maja Bošković–Stulli**Drenovac****157**

Moji rani dani vezani su za dva slavonska sela, no nisam ondje stanovaла, obitelj je živjela u Zagrebu. Sela se zovu Voćin i Slatinski Drenovac — oba imena znana iz nedavnog rata. U Voćinu je hrvatsko žiteljstvo pobijeno i prognano, sada tamo žive drugi ljudi iz nekih dalekih krajeva. Iz Drenovca su srpski seljaci pobegli, protjerani, ubijeni — ne znam točno što se sve dogadalo. Potom su neki gospodari rata popalili njihove opustošene kuće.

Moja bliskost s tim selima nije ni domorodačka, nisu mi ondje korijeni. Djed Koloman Szarvas bio je liječnik u Voćinu a zatim u Drenovcu; doselio je pred kraj 19. stoljeća s bakom u Voćin iz Madarske kao mlad liječnik; krajem dvadesetih godina prešli su u Drenovac.

U tim selima provodila sam ferije, a prije polaska u školu i mnoge dane svih godišnjih doba. Voćina se sjećam približno do svoje šeste godine (nekoć gospodski, pomalo zapušten park s nogometnim igralištem; »turski grad«; ogroman i zajažen dio potoka Voćinke kao mjesno kupalište; glavna ulica sa za mene proustovski zapamćenim mirisom velikih okruglih žemičaka iz Novakove pekarne).

Pisala bih o Slatinskom Drenovcu. Ne o povijesti, koja mi je slabo poznata, niti o dijelu sela gdje su živjeli domaći seljaci na prostoru prema Papuku u prizemnim kućama, mnogima sa slamnatim krovom. Taj dio sela zvao se *prevenda*, po svoj prilici kao trag katoličkoga crkvenog posjeda zvanog *prebenda* iz predturskih vremena. Tu su poslije živjeli seljaci pravoslavne vjere.

U mojim uspomenama traje jedan drugi krajolik Drenovca, njegov središnji dio s kućama selske »inteligencije«.

Cestom se od Čačinaca (gdje je prolazila željeznička pruga za Osijek), preko selā Humljani i Pušina stizalo kolima do središta Drenovca. Tu je bila dugićka, prilično ružna prizemna zgrada s lokalnom upravom Guttmannove firme — bavila se poslovima oko sječe, transporta i ukupne organizacije, s upraviteljem i nekoliko činovnika, i zvala se, koliko se sjećam, »šumska manipu-

lacija«. Šumski radnici pretežno su bili Ličani. Vjerojatno zbog te djelatnosti Drenovac postaje središtem općine — s nadšumarom, lugarima, bilježnikom, blagajnikom, liječnikom, šefom stanice (na Guttmannovoj uskotračnoj pruzi), učiteljem pučke škole s opetovnicom, s tri dućana i dvije birtije, mlinom vodenicom, poštomicom, bricom, obrtnicima (kolarom, opančarom, kovačem itd.).

Iz Čaćinaca se dolazilo, zapravo »gospoda« su dolazila fijakerom, žutim fijakerom, za razliku od onih malo nižih koji su putovali običnjim kolima sa žbicama i tapeciranim *sicom*. Tim takozvanim fijakerom upravljaš je kočijaš Stevo, stanovao je na *pustari*, a ne znam da li se vožnja plaćala ili je to bila firmina usluga.

Struju je Drenovac dobio tek negdje pred rat oko 1939. ili 1940. Svjetlilo se petrolejskom stolnom lampom ili stropnim lusterom. Nije bilo vodovoda, imali smo bunare s hladnom i čistom izvorskom vodom. Naša kuća imala je i neku vrst hidrofora: voda se iz bunara ručno pumpala do tavanskog bazena, a odatle je stizala u kupaonicu i u engleski zahod. No, trebalo je tu vodu jako štedjeti.

158

Živjelo se kao svuda: bilo je u porodicama materijalnih tegoba, briga oko uspjeha ili neuspjeha djece, bilo je ljubomora i preljuba, tračeva i ogovaranja — o čemu sam ponešto načula a nije me tada baš zanimalo.

U mome unutarnjem filmu traju neke druge slike. Pamtim povremena zabavna druženja drenovačkih »boljih« obitelji. Bila je to tanka površina jednoga privida što se uskoro rastocio u Drugom svjetskom ratu. Prizori nekih spokojnih trajanja u, kako se tada činilo, sigurnome mirnom okružju. Sjećam se:

Rakovi. Jedanput godišnje polazilo se kolima, biciklima, a čini mi se i *drezinama* na uskim tračnicama u lov na rakove u bistri potok Vojlovicu, gdje je tada bilo raka. Lovili su rakove neki vještiji muškarci iz društva, a i posebno dovedeni momci. U Drenovcu bi se potom u jednoj od obitelji pripremila večera s kuhanim rakovima. Kuhali su se u velikom loncu, bilo mi je strašno vidjeti kako još živi pokušavaju pobjeći iz vrele vode. Nisam ih jela.

Večere i užine. Za imendane, rodendane, godišnjice pozivali bi se gosti. U jednoj obitelji, kao posebnu atrakciju, pravili su sladoled. No, bio je neukusan, zaista tek sladak led.

Kad su jedne večeri gosti bili kod nas, bilježnikov sin je cendrao da je pospan i da hoće kući. Moj djed, koji nikad nije naučio dobro hrvatski, ponudi mu: »Ideš u sobu, legneš na divan i malo drmaš« — što je postalo općom veštom uzrečicom.

O djedu je bilo i drugih pričica. Kad su jedne noći u kasnu jesen došli po njega seljaci volovskim kolima iz udaljenoga brdskog sela Meljani, gdje nije bilo ni prave ceste, a zvali su ga da dode pomoći pri porodu, te stigli onamo poslije dugoga mučnog putovanja — odvedu djeda u štalu. Poradala se, naime, krava, a ne žena. Moj djed, ljut i zapanjen, tada drekne: »Ja ne doktor marva, ja doktor ludi!«

Majstor i majstorica. Djed je bio općinski liječnik i ujedno liječnik Okružne blagajne za osiguranje radnika (mislim da se to tako zvalo). Vodio je, uz

medicinsku sestru, i zdravstvenu stanicu za higijensko prosvjećivanje (što je osnovao Andrija Štampar).

Propisivani lijekovi većinom su bili najjedostvаниji (aspirin protiv temperature, sredstvo protiv proljeva ili dječjih glista), pa ih je, ako nije bilo djeda, mogla dijeliti i moja baka. Propis radničkog osiguranja bio je čudan i nesocijalan — smio se davati samo po jedan lijek; ako bi bolesnika boljela i glava i želudac, morao je odabratи što ga više muči. Djed strog i činovnički savjestan, baka međog srca. Kršila je taj propis. Ujedno bi ženama davala korisne savjete, a i nešto dodatno za bolesno dijete. Kad bi se pred našom kućom, gdje je bila i ambulanta, pojавio osiguranik ili neka snaša, izdaleka bi pitali: »Dobar dan, el' kod kuće majstor?« Pa ako bi netko od nas potvrdio da je doma, čuo se katkada odgovor: »Doć će ja poslije, kad bude majstorica.«

Djed je za svoj rad primio orden svetoga Save četvrtoga reda. Odlikovanje je ležalo izloženo u rasklopljenoj kutiji na posebnom stoliću u primaćoj sobi, s pijaninom, visećim petrolejskim lusterom te velikim radijem sa slušalicama i punjenjem na akumulator.

Udavače. Obiteljske zabave imale su katkada dodatnu zadaću da udome nećiju sestru, sestričnu, nećakinju, da joj nadu poželjnu partiju (kakav je primjerice bio Lacika Kaufmann, činovnik u Guttmannovoј firmi). Mlada djevojka, šogorica upravitelja Bradičića, udala se tako za perspektivnog mladića iz Belešća s nadimkom Dečko. Gošća obitelji Wirth, visoka privlačna plavuša zavodnički je pjevala stojeći uz klavir:

»Danas ja, sutra ti,
vrlo važno,
I na tebe će jednom doći red.
Ja što kažem, to ne lažem,
vrlo važno...«

Svi su joj pljeskali, poglavito muški.

Seoska gospoda imala su i drugu zabavu. Govorilo se da odlaze u *prevendu* k lijepoj snaši Draginji — mladoj ženi, dotjeranoj na neseljački način, doduše djelomice još u narodnoj nošnji, ali s visokim štiklama i svilenim čarapama.

Škola. Učitelj Dušan Laloš imao je ženu, koju smo zvali učiteljka, i dvije male kćerke. Bio je strog, možda čak tvrd. U Zagrebu je nastava završavala prije nego na selu, pa kad bih za ferije stigla u Drenovac, odlazila sam katkada u školu. Jedan dječak je nešto skrivio, tužili su ga učitelju. Morao je skinuti svoje platnene seljačke gaće i leći na klupu, a učitelj ga je vlažnim prutom tukao po stražnjici. Dječak je urlao i bacakao se, a djeca su se veselila i poslije su mu se rugali. Bila sam na čudan način zgrožena i uzbudena. Više nisam odlazila u školu, no zavlačila sam se na školski tavan, gdje su bile hrpe odbačenih knjiga. Pronadoh tvrdo ukoričena godišta časopisa »Smilje« iz austrougarskih vremena. Na crnouokvirenoj stranici procitala sam kako je zločinac anarchist nožem usmrtio našu dobру kraljicu i cesaricu Jelisavetu, dok je šetala uz jezero. Gorko sam plakala, premda nisam znala tko je cesarica Jelisaveta.

Bazen. Iza dvorišta i voćnjaka upravitelja Bradičića (a prije njega Mikše Schwartza, koji je s obitelji odselio u Orahovicu) nalazio se drvom opločan bazen. Voda je dotjecala u bazen drvenim kanalom iz rijeke, zapravo širega potoka s izvorom ponad Drenovca. Bazen je imao metalnu pomicnu ploču i svake se večeri praznio. Nama djeci voda je u bazenu sezala do vrata, a odraslima do prsa. Tu se ljeti dnevno okupljalo cijelo »bolje« društvo, tu sam naučila plivati i skakati naglavce u vodu. Imam fotografiju s negdašnjim društvom na okupu — sliku mrtvih sjena. Amo je dolazila i moja prijateljica Joja, naša susjedica. Još je živa u Poreču, rijetko se čujemo.

Jednom su nam iznenada stigli gosti iz Osijeka, poslali su me na kupalište po tetu, no ona, premda su joj bili dragi, samo se okrenula i rekla »baš me briga« — što sam ja vjerno prenijela. Primljeno je to, na sreću, bez uvrede, jer i gostima je bio poznat čar našega bazena.

Jankovac. Možda su poticaji za ova prisjećanja vezani najviše za Jankovac, izletište povrh Drenovca na planini Papuku. Cijelo društvo, odrasli i djeca, kretali bi iz sela pješice duž potoka kroz prevendu, pokraj pravoslavne crkve, pa šumskim putem u brdo uz vlažni šumski miris — sve do mjesta s kojega se čuo slap. Tu bi se zastalo i duboko udahnulo, potom se produžilo do zapunjnjeg dna vodopada. Malo smo se pokvasili. Postrance strmim puteljkom mimo slapa uspelo se društvo na visoravan, na Jankovac. Nazvan je po grofu Janoviću, nekadašnjem vlasniku tog područja. Tu bi nas, u sjeni velikog drveća s dugačkim stolovima i klupama, dočekali lugar i lugarica, okrijepili su nas sirom i kajmakom s mladim lukom. Stigli su i konji, dognani iz Drenovca, natovareni pohancima i pečenjem, salatama i kolačima, te dekama — što je posebno važno. Alkoholnog pića, koliko se sjećam, uglavnom nije bilo. Bilo bi to svojevrsno svetogrde jer na Jankovcu se odmah po dolasku ili nakon ručka odlazilo još malo poviše u šumu na izvor. Tu se iz limenih čaša ritualno pila hladna izvorska voda. Dio društva odlazio bi još više u goru na grob grofa Jankovića te dalje u Maksimovu špilju — gdje se u 19. stoljeću krio sa svojom družinom i gdje je poginuo slavonski hajduk Maksim. U špilji bi nas poplašili šišmiši.

Poslije ručka i šetnje — odmor na livadi na dekama kraj jezera s trstikama smedih vršaka. Niye to bilo baš uređeno jezero, no fino je bilo tamo počivati uz dalek šum vodopada.

* * *

Nostalgična staromodna prisjećanja, možda. Fragmenti iz vremena ni pravednoga ni osobito lijepog, no ljudski pristojnog, uglavnom normalnog. Slijedila je krvava zbilja.

Vrijeme od svršetka ljeta do proljeća 1942. proživjela sam u Drenovcu pobjeđavši iz Zagreba pred ustaškim progonom, uz djeda, majku, dvije tete i tetinog muža Radu. Odatle smo odvedeni u sabirni logor — o čemu pišem drugom

zgodom (u knjizi *O usmenoj tradiciji i o životu*). Tih mjeseci u Drenovcu cestom su odjekivale ustaške pjesme (»Puška puca, a top riče, barut miriše«), a od nekadašnjeg društva nije bilo nikoga. Nisam znala kamo je tko nestao, tek poslije rata saznadoh ponešto.

Nadšumar Klumpner kao *Volksdeutscher* (o čemu prije nisam znala niti je to koga zanimalo) zajedno sa suprugom Gretom i kćerkama Elvikom i Sekicom, približno mojim vršnjakinjama, odselio je u Njemačku. Njegov šogor, trgovac Ebner mislim da je također krenuo u Njemačku. Čula sam da mu je supruga Irma umrla i da se oženio Draginjom. Drugi trgovac, Karlotto, kako mi rekao, vezao se s ustašama. Treći trgovac imenom Mane, Srbin, ne znam gdje je završio. Prijateljica Joja je s ocem i bratom prebjegla u Srbiju, a majka i mlada sestra ostadoše u Drenovcu. Laci Kaufmann i obitelj Schwartz ubijeni su kao Židovi u logoru. Upravitelj šumskog pogona Anzelmo Bradičić početak obiteljske nesreće doživio je već uoči rata, kad mu je umrla supruga, a on ostao sam s kćerkom Vesnom, čarobnom djevojčicom. Anzelmo i supruga bili su kao Hrvati izbjegli iz tada talijanske Rijeke; u Drenovcu su ih posjećivala njezina braća i sestra prezimenom Simihen, čini mi se iz Sušaka. Supruzi Bradičić, poglavito kad bi se prepirali, govorili su temperamentno talijanski, što je u toj slavonskoj zabiti, svikloj od tudiš govora samo na madarski i njemački, zvučalo nekako neobično. Anzelmo i Vesna odseliše poslije majčine smrti u Slavonski Brod. Tamo se on ponovo oženio, a 1944., kad su saveznici bombardirali Brod, izgubio je i Vesnu i svoju drugu ženu.

* * *

Protekle su godine, Drenovac za mene gotovo zaboravljen. Znala sam da je u Drugom svjetskom ratu više puta bio rušen i paljen, pa tako i naša kuća, a ono što je od nje ostalo, skupa sa zemljишtem bilo je (bez moga udjela) nakon rata više puta prodavano.

Negdje sedamdesetih poželjeh vidjeti Drenovac. Zajedno sa suprugom i jednim znancem krenuli smo za praznik Prvoga maja autom u Drenovac. Putem, a ni u samome selu ništa nisam prepoznala. Jedine dvije katnice, škola i općinska zgrada nisu više postojale, sve je bilo drukčije. Nekako pronadoh mjesto gdje je stajala naša kuća: tlocrt i glavni zidovi ostali su isti, ali ona kuća i vrt koji su tu prije bili, nisu se mogli nazrijeti. Vlasnik bijaše neki umirovljeni nadlugar iz obližnjega mjesta. Primio nas je ljubazno, pokazao kuću, pohvalio se kako ju je iz ničega lijepo dogradio, ponudio nam da popijemo po čašu vode iz njegova bunara, najbolju vodu u cijelome kraju — kao da ja nisam tu vodu pila u vrijeme dok ni slutila nisam da taj čovjek postoji i da će se jednom amo useliti.

Uz plot kraj kuće stajala je nekoć, a slično i sada mala sirotinjska kućica. Odatle me obradovano pozdravila starica sa štakom, jedva pokretna. »Zar me ne poznaš, pa ja sam vaša komšinica Jela.« Sjetih se: mlada žena trči po bašći

i zove upomoć, a gonio ju je s batinom pijani ljubomorni stari muž Ilija. Jela mi sada reče, s malo tuge, da je Ilija već davno umro.

Nismo namjeravali poći na Jankovac, no rekli su nam da se sada onamo lako dolazi automobilskom cestom, pa smo ipak krenuli. Cesta je zaista postojala. No šuma je opustošena, vodopad nismo ni primijetili. Gore na platou nije bilo lugarske kućice ni klupa ni stolova. Nekadašnji zemljani kanalić, kojim je tekla voda od izvora do slapa, bio je sada ružno proširen i betoniran. Na izgađenoj livadi ogoljen je stajao, bez ikakva raslinja uokolo, veliki novi planinarski dom. Djelovao je pusto i nelijepo.

Bio je državni praznik, Jankovac kreat sindikalnim i običnim izletnicima. Na svaka dva–tri metra okretalo se prase na ražnju i jedini je taj miris prožimao jankovački zrak. Na preostalom slobodnom dijelu livade kružilo je kozaračko kolo. Svi ovi dojmovi zapečaćeni su nečime strašnim: jedan izletnik pao je s vrha vodopada i ostao mrtav.

Zbogom Drenovac, zbogom Jankovac.

Post scriptum. Čula sam ovih dana da je Jankovac sada lijepo ureden. O počaranom Drenovcu ništa novo.

Darija Žilić

Iz pjesništva suvremenih arapskih autorica

Literarni pejzaž arapske književne scene, posebno u drugoj polovici 20. st., pokazuje svu različitost i kontraste, manifestira bogatstvo glasova i imaginacija te reflektira značajne kulturološke i društvene promjene koje se događaju u arapskom svijetu. Arapske žene izražavaju se u različitim žanrovima — u feminističkoj teoriji i društveno-povjesnoj kritici, drami, romanima, poeziji. No treba istaknuti kako je upravo poezija važan žanr, jer ona odražava i povezanost Arapa s njihovom prošlošću. Naime, bez obzira na konflikte među Arapima, invokacija te tradicije u modernim vremenima — literarne ili religijske — postaje moći temelj za potvrđivanje arapskog identiteta. Pjesnici su itekako sudjelovali u toj tradiciji još od predislamskog doba. Osobito je snažno sudjelovanje žena u pisanju elegija (od predislamskog doba do početka 20. st.), kao i jaka oralna tradicija izvođenja poezije, koja je imala veliku ulogu u evoluciji i u literarnoj povijesti arapskog i islamskog svijeta. No potrebno je istaknuti da su nakon kraja vladavine Abasida (750–1258) arapske žene izgubile slobodu i nisu je dobiti sve do 19. st. kada su muslimanski reformatori počeli inzistirati na ženskoj edukaciji i na društvenoj i intelektualnoj inkluziji žena. U ovom će malom izboru biti predstavljene autorice koje stvaraju u drugoj polovici 20. st. Možda bi trebalo upozoriti da do djevelovanja velikog broja autorica u tom razdoblju ne bi došlo da nije bilo nahdaha, a riječ je o arapskoj literarnoj renesansi koja je započela u različitim razdobljima u arapskim zemljama (počela je u Libanonu, zatim se preselila u Egipat u drugom dijelu 19. st.). U Libanonu je bila naglašena prozna scena, dok u Egiptu u drugoj polovici tog stoljeća započinje pjesnička renesansa. Dolazi do promjena u neoklasističkoj poeziji koju ponajviše mijenjaju Mahjar, tj. emigrantski pjesnici. To su pjesnici koji dolaze iz Mashriq područja (Libanona,

Palestine, Sirije i Jordana), a koji su emigrirali u SAD i u Latinsku Ameriku. Oni unose nove stilističke, tematske i lingvističke obrasce, pod utjecajem zapadnjačke umjetnosti i literature. Njihovo kritičko pisanje također je pomoglo da se utvrdi njihova poetska revolucija. Mahjar pjesnici, zajedno s egipatskim pjesnicima i mnogim arapskim intelektualcima i piscima koji su otišli u Egipat tražeći slobodu, svi su oni sudjelovali u tom pokretu za promjene. Naravno, to se odnosi i na autorice koje su otišle u Egipat. Autorice koje su tada pisale bile su uglavnom dobro obrazovane žene iz visoke i srednje klase, ali nisu imale privilegije pa su uglavnom pisale o ženskoj podređenosti, o nužnosti društvene reforme. Premda njihova poetska ekspresija nije tada imala neka osobita obilježja, stvorila je temelj za individualističko, različito. Naime, u tom razdoblju pjesnikinje su više inzistirale na kolektivnosti pa su počele stvarati literarne salone, društva, novine. Premda je žensko novinarstvo započelo u Egiptu, treba naglasiti kako se etabliralo u Libanonu, a pokrenule su ga kršćanske žene koje su zajedno sa svojim obiteljima emigrirale u Egipat. Tijekom 20. st. razvija se i feministički pokret u ostatku arapskog svijeta. Na početku 20. st. porastao je utjecaj europske literature. Pjesnikinje unose nove elemente u tradicionalno pjesništvo koje se temelji na klasičnoj arapskoj tradiciji. Autorica koja je predstavljena u ovom kratkom pregledu, iračka pjesnikinja Nazik al-Malaika je započela s novim pokretom pišući slobodnim stilom, a taj je termin odmah izazvao raspravu između kritičara i pjesnika. Ona je sudjelovala i u iniciranju tematskih promjena, a budući da je bila i kritičarka, o tome je i pisala. Još jedan važan eksperiment od početka 20. st. je tzv. prose poetry i prose poem, poezija koja se temelji na ritmu proze, izvlači iz njega razne ritmičke elemente. Od pedesetih godina 20. st. događaju se razni eksperimenti u poeziji, potaknuti nadrealizmom — promjene u slikama, jeziku. No treba reći kako su u transformaciji arapske poezije veliku važnost imale i razne društvene i političke promjene — npr. gubitak Palestine 1948. godine, alžirski rat za nezavisnost (1954–1962), libanonski građanski rat, iračko-iranski rat koji je započeo 1980. godine. Na književnost je utjecala i kolonizacija tih područja koja je donijela obrazovne sustave i jezik kolonizatora. Tako, na primjer, mnogi libanonski pisci pišu na francuskome. Autorice koje ovdje vrlo sažeto predstavljamo su iz Iraka, Libanona, Saudijske Arabije, Ujedinjenih Arapskih Emirata, Palestine, Sirije, Tunisa. U kratkim bilješkama će se vidjeti kako su mnoge od njih mješovitog podrijetla, uglavnom žive izvan svoje domovine, a obrazovale su se u Europi i SAD-u. Njihovo pjesništvo reflektira spomenute političke promjene, unutarnje i vanjske borbe za vlastiti identitet, zaokupljenost dvostrukom pripadnošću i dvojezičnošću. Pjesme ovih autorica su uvrštene u knjigu Poezija arapskih žena, suvremena antologija; urednica je Nathalie Handal, a

izdavač *Interlinsk books* (New York, Massachusetts, 2001). Urednica Handal navodi kako je ta antologija pripremljena s namjerom da se pruži uvid u arapsko žensko pjesništvo i učini vidljivim rad velikog broja arapskih autorica koje su gotovo nepoznate na Zapadu, kako bi se također predstavile arapsko-američke pjesnikinje koje su marginalizirane unutar američke književnosti i etničke scene te pokazala široka različitost ženskog arapskog pjesništva, koje se proteže i na druge jezike osim arapskog i engleskog (arapske autorice pišu na i francuskom i švedskom). No intencija urednice je i da poveže arapske autorice širom svijeta te da se tako premoste religijski, lingvistički i geografski prostori koji ih dijele. U antologiji su zastupljene autorice koje stvaraju u 20. stoljeću. Treba naglasiti kako je u pripremi te antologije sudjelovao velik broj prevoditelja na engleski jezik. A od važnijih recenzija treba izdvojiti posebno onu slavne pjesnikinje i esejistice Adrienne Rich koja ističe kako je antologija »nevjerojatno, internacionalno okupljanje arapskih pjesnikinja koje pišu od prve četvrtine 20. stoljeća do danas...«

165

Amal al-Juburi

ENHEDUANNA I GOETHE

Mi smo različiti,
ti si promislio i govorio svoje stihove,
ja dala sam rođenje mojim pjesmama,
tako začela se moja misao.
Zašto me osuđuješ kada okupljam
plemena ljubavnika i izgnanika
u dnevna groblja?
Ti imaš budne žene koje zatvorila sam u tamnicama pakla.
O Zapad, ja sam bolna...
Nema pobožnosti u mom srcu
premda svećenica sam velike patnje,
izvlačim tvoju zemlju iz mreže riječi
dok me ti povlačiš u svoj »Zapadno-Istočni Divan«.
Oboje smo održavali se na istom konopu,
a išli odvojeno prema dva bezdana.
Kad otvorila sam prozore tvojih riječi,
našla sam svoj lijep u tvojim elegijama,
izgnan, napušten od udaljenog Istoka...

Moje godine su konji ranjeni tvojim kopljima...
 oni nikad ne prestaju rzati.
 Stranac sam u tvom domu
 ali i u vlastitom.
 Gospodarica sam naricanja.
 O, Istok, što si mi učinio?
 Voljela sam te, a ti si mi donio sramotu.
 Unakazio si me kao stado slijepih Šeherezada,
 prekoračio si sve kosti plešući po mom tijelu,
 nahranio si me žudnjom zvijezda
 u prolaznim trenucima sjaja –
 ali sve to ispod vela.

Prevoditelj ove pjesme s arapskoga na engleski jezik Salih J. Altoma piše: En-heduanna (2300. prije nove ere) bila je sumerska princeza (kćerka kralja Sargona), visoka princeza boga sunca Ura i pjesnikinja posebno poznata po himnama koje je pjevala božici Inanni. No u himnama, više od religijskog tona, prevladava reflektiranje osobne patnje, egzila iz Ura, te političkih prilika svoje zemlje. Al-Juburi pokušava uklopiti njezine poetske elemente u svoje pjesništvo.

Amal al-Juburi je rođena 1967. u Iraku. Ona je i novinarka i prevoditeljica, trenutno živi u Njemačkoj. Objavljivala je u raznim časopisima u Europi i u arapskom svijetu. Dosad je objavila dvije knjige pjesama, a njezina druga knjiga Release Me O Words prepoznata je kao važan doprinos suvremenoj arapskoj poeziji zbog tema i njezina evokativnog jezika.

Dhabya Khamees

KRATKE PJESME
 za jamajkanskog pjesnika Benjamina Zephaniaha

Pismo

Što je to što ljubav kaže kad se izgovori?
 Ona kaže mnoge stvari
 ona kaže da u toj izolaciji bila je
 »Čista, kreplosna
 i slatka
 i da je nepatvorena tajna svemira.«

Bljesak

Ti hodaš zrakom...
oduševljen iznutra,
tvoje srce leti u svim smjerovima.
Gdje god pogledaš, stvari se pretvaraju
u veliko čudo,
i lica u lude propovjednike
s tajnom ljepotom... na licima drugih ljudskih bića

Vječna molitva

Kažem *bismillah* u tvom imenu, Pjevač,
krpam tkanje moje prozirne svile –
svila je bila rastrgana u krpe...
njezine su niti mnogo nježnije od paukove mreže
Okus gorčine obojen je bojom
ambre, mošusa
i šećerne trske.

167

Most plamena se proteže dugo
»petlja« boja — vrsta ljudi
Bosih stopala...
plešu »sambu«
na tijelima mrtvih prijatelja...

Lice kaže mnogo stvari,
izrazi razgovaraju sa svemirom...
šake na licu — čovjek — svemir
oci udaraju oči
okrutnost ključa u čitavoj gradskoj utrobi.
Milost ubija, stojeći na licu okrutnosti.
Nevinost plače da bude spašena...
nevinost nikog ne pronalazi.

Bismillah — izgovor invokacije; »U ime boga blagotvornog i milostivnog«.

Dhabya Khamees je rođena 1958. u Abu-Dhabiju (Ujedinjeni Arapski Emirati). Magistrirala je modernu arapsku književnost na američkom sveučilištu u Kairu i onda odlazi na doktorat u London. Godine 1987. bila je kidnapirana i zatvorena u Abu-Dhabiju nekoliko mjeseci, bez suđenja, a razlog je bilo njezino pisanje. Iza sebe ima tri knjige literarne kritike, tri knjige kratkih priča, brojne poetske knjige. Istaknimo samo *Over the earth* (1981.), *I am the woman, the earth, all the ribs* (1983.), *Walking in romanit dreams* (1995.).

Lisa Suhair Majaj

PJESMA JERUZALEMA

Tvoji zidovi grle se nježno.
Rasponom krila
obgrljavaju grad koji spava.

Tvoji zračni uzdasi s mirisom tamjana,
ženski glasovi koji dižu se uvis,
izvrtanje molitvi prema nebeskom uhu.

Držim tvoje ime ispod našeg jezika
kao sjeme
okliznuto u usta za čuvanje.

168

Jeruzalem, grliš me kao džepni rupčić
na tvojim prsim. Ja sam
jedna riječ u pismu ljubavnika.

krhotina plavog crijepe na tvom nebu.
Čak i oni koji te nikad nisu vidjeli
hodaju tvojim ulicama noću.

Mi brišemo tvoju prašinu s naših nogu
svako jutro, dižemo se iz naših kreveta izmoreni
dugom udaljenošću.

putovali smo da bi stigli do tebe.
Vidjeti kako možemo sačuvati čak i slomljena dna posuda,
spajajući fragmente zajedno

uzduž okruglih linija da te zapamtimo.
Jeruzalem, mi smo ptici
koji plaču za gnijezdom!

Lisa Suhair Majaj rođena je u miješanom braku majke Amerikanke i oca Palestinka. Odrasla je u Jordanu, trenutno živi u Cambridgeu (Massachusetts) i dovršava doktorat o arapsko-američkoj literaturi na sveučilištu u Michigenu. Suurednica je triju zbirki eseja o suvremenoj arapskoj književnosti i o ženama trećeg svijeta. Njezina je poezija objavljivana u raznim časopisima, uvrštavana u antologije.

Claire Gebeyli

MUŠKARAC JE MRTAV

Preplanule oči
Isklesane u figuru
Ništa ispred
Osim plača
u srcu njegove tame

Muškarac je umro
Njegovo vrijeme tone
Krošnja
Ispušta to lišće slovo po slovo
I hoda po datumima
Preko ogledala
Da bi iznova odredilo njegov život

169

Dijete pada dolje kao kiša
Sjena ispod arkade
»Tvoj veo, mala djevojko
Da osuši tvoj miris«

Voden gore
Glasom pauka
On hoda
I hoda
Prema mislima koje se raspadaju
Oči kao spužve
»Tvoja pjesma pustinjska djevojko,
Tamnooka djevojko«

Srna se budi
Prasak u stijeni
Udaljeno talasanje
Odzvanja kao pozdrav
Muškarac je umro.

Četvrtak pada u obilju kruha
I dolina anisa
Traga za novim trnom

Ništa osim jednog trenutka...
Imena odnose
Gradove

Živi trenuci se penju
Na otrgnutim vratima
Kocke godina
sakupljaju sve što je okolo
Sanjiva melodija
Prigušene flaute

Ništa ispred
Osim plača

Sat
Bog
Žena
Sve pojedeno tim trenutkom

Kada pohlepni san
ispunjava svoj raspored

Njegovi putevi se stanjuju
Ljetna trulež
Koža se oprezno širi
Da bi produžila to tijelo

Muškarac je mrtav

Sa svojim kostima
Sa svojim šakama
Sa svojim prsima
Ja crtam svoj put

Kolibrić iz bezdana
Svi koraci
Na rubu mača
Bijeli, slomljeni
Isti plač otkriva me

Ovo podne u suncu
žene
slatke da gledaju
blizu djece koja pjevaju

Claire Gebely je podrijetlom Grkinja, rođena je 1930. u Aleksandriji, Egipat. Udana je za Libanonca, pa sad živi u Libanonu. Piše romane, poeziju, a dobitnica je brojnih nagrada. Predaje frankofonu književnost na Sveučilištu St. Josephs u Bejrutu.

Thurayya al-Urayyid

ŽED

Kada žudiš razmak od zemlje
drevni korijen
koji žeda za kapljicom vode
... Kada lica su još jednom
smanjena na sjene tištine i usamljenosti
da li pitaš za mene
moja krv ulijeva se ravno u tvoje pitanje?

Je li naš život bio tek jedan dan?
Jesmo li mi lovili goneće bilo struja?
Jesu li zrake Sunca položile naše snove u plamen?

Tu smo
danasa, na raskršću odvojenosti...
Žedamo, tijelo i sjena.
Odvojeni kao zemlja od neba.
Spojeni odvajanjem.
Zauvijek usidreni na marginama znanja
duboko u oblaku iluzije.
Zajedno smjeramo prema nemogućem snu.

Kada bacam pogled na poskakivanje srne u travi,
nevine kao moji snovi
moje srce preskače.

Moje srce skače divlje
kada u prašnjavom prostranstvu neba
sunce odražava svjetlučajućeg galeba
bljesak krila
i ona je otišla.

Ovdje, stojim iza blijedih sjena
Galeb krilima skače,
duša čezne za dalekim horizontima,
u stisku veriga
probodenih.

171

Thurayya al-Urayyid rođena je u Bahrainu (Saudska Arabija). Već je za vrijeme studentskih dana dobivala brojne nagrade, a pjesme su joj uvrštavane u razne bilingvalne antologije. Objavila je tri zbirke poezije; Crossing the empty lands Alone (1994.), Where is the direction the trees (1995.) i Woman—... without a Name (1998.). Značajna je i po svojem britkom novinarstvu.

Mohja Kahf

PRVA STVAR

Ja sam Hajar imigrantica
Tamo došlo mi je otkrovenje
vode
Napustila sam svijet Abrahama
zatvore zapečaćene plutom,
od kuhane životinjske masti vrćeve
Sarine brižne kućne vatre

172

Horizont je britva
krećem se preko, raspuknuti
škriljevci zemlje,
rude drevnih mora
da stojim sama, migrantica, ovdje,
gdje oblik šalice jutra je stran,
gdje kupole neba, prostirke na pragu zemlje se pomiču
gdje Bog još uvijek nema kuću
i vrijeme za molitvu nije još određeno.

gdje jedina voda je zakopana duboko
ispod teške zemlje i moram je naći
ili će moji nerodeni ljudi umrijeti u meni
Prva stvar
koju osnivač čini
je traženje vode
Ja sam Hajar, majka
ljudi,
stojim ovdje raširenih nogu
kraj i početak
Svaka stijena urezuje se u petu kao Bog
Svaki korak je krvav, je rizik;
je molitva.

Mohja Kahf je rođena u Siriji, ali još u djetinjstvu njena je obitelj odselila u SAD. Njezini članci, prijevodi, književni ogledi, eseji i poezija su publicirani u raznim antologijama i književnim časopisima — Exquisite Corpse, Jusoor, Banipal, Islamic Horizons. Autorica je studije »Western representation of the Muslim Women; From Termagant to Odalisque«.

Amina Said

JEDNOG DANA ZNAM DA STRANICA

prestat će prevoditi tišinu
u ljudski govor

same riječi
prestat će kucati na moja vrata

vrijeme će me gledati kako umirem
možda daleko od mora
obgrjenog horizontom

zvijezda koja sije za mene
će nježno izblijedjeti

i noć će me slijediti mirno
u tamno jaje smrti

kada zora mog prvog djetinjstva
će me se sjećati

drevno drvo koje mašući rukom odlazi
i sve ptice
koje su prolazile mojim nebom

kada moja sjena
će biti dodirnuta sjajem

Znat će ona je bila ja
točno udvostručena

samo sjena mesa
može hodati tom zemljom.

173

Amina Said je rođena u Tunisu 1953., otac joj je Tunižanin, majka Francuskinja. Studirala je u Parizu. Objavila je osam knjiga poezije, za dvije od njih je dobila brojne nagrade. Objavila je i dvije knjige tuniških narodnih bajki koje je sama obradila.

Nazik al–Mala ika

KOLERA

Noć je.

Slušaj odzvanjanje jauka
koji se dižu iznad tišine u tami
prema obmanjujućem plaču mrtvih,
umirućih, preplavljujuća žalost
sudara se s jaucima
u svakom srcu je vatra
u svakoj tijeloj baraki, tuga,
i posvuda, duša plače u tami,
Glas plače na svakom mjestu;
to je ono što je smrt uništila,
Smrt, smrt, smrt.
O, oplakivanje Nila to je ono što je smrt donijela.

174

Zora je.

Slušaj korake prolaznika,
u tišini zore,
Slušaj, gledaj u žalobne povorke,
deset, dvadeset, ne... bez broja.
Slušaj žalovatelje,
kako sažalijevaju dijete.
Oni su mrtvi, mrtvi, mrtvi,
bez broja, bez budućnosti,
Posvuda leže leševi, žalovani bez hvaljenja ili trenutka tišine.
To je ono što je ruka smrti donijela,
Smrt, smrt, smrt.
Ljudskost protestira protiv zločina smrti.

Kolera,

u pećini leševa i terora,
u okrutnoj tišini vječnosti,
u kojoj smrt je lijek,
kolera je podigla svoju glavu,
osveta, nestajanje
sjajne, vesele doline,
urliče u ludilu,
gluha za one koji plaču.
Njene pandže ostavile su tragove posvuda;

u baraci seljakove žene
odzvanja samo plač smrti,
Smrt, smrt, smrt.
Kolera je osveta smrti.

Tišina je gorka,
osim za zvukove slavljenja Boga.
Čak i grobari su podlegli,
Mujezin je mrtav,
i tko će hvaliti mrtve?
Tu su samo oplakivanja i uzdasi,
i djeca bez očeva i majki
plaču s tjeskobnim srcima,
osudenim da budu istrgana zlom bolešću.

O kolera, fantomu smrti,
nisi ostavila ništa osim patnje smrti,
Smrt, smrt, smrt.
O Egipte, moje srce je razdirano pustošenjima smrti.

175

Nazik al-Mala ika je pjesnikinja i kritičarka, rođena je 1923. u Bagdadu. Ona se smatra pionirkom arapske književnosti, zato što je izšla iz okvira klasične forme arapske quaside, ali i zbog doprinosa razvoju modernoga arapskog stiha. Objavila je mnoštvo knjiga ako bismo naslove preveli na engleski The woman lover of the night (1947.), Splinters and ashes (1949.), The bottom of the wave (1957.), The moon tree (1968.)... Njezina poezija prevodena je na mnoge svjetske jezike.

Venus Khoury-Ghata

ZATO ŠTO SU OKLIJEVALI IZMEĐU RUŽA I TAME

Zato što su natovarili puške kišom

umrli su od ravnodušnosti

Samo su lakovjerni umrli
koji zaklanaju strane oblake ispod svojih krovova
koji utiskuju njihova lica ispod gradskog mulja
obuhvaćajući kanone da izbjegnu stisak samoće

Samo naivni umiru
krhkost na njihovim stabljikama
koja krvari u skladu s makovima
Oni umiru kada su sati podcrtani
kada su povukli oštice u usta sunčeve ure.

*Venus Khoury-Ghata rođena je 1937. u Libanonu, sada živi u Francuskoj. Objavila je devet zbirki pjesama i sedam romana. Dobitnica je brojnih nagrada. Za zbirku *Monologue of the death* (1987.) dobila je Mallarmèovu nagradu, a dobitnica je i nagrada za svoj cjelokupni pjesnički rad. Pjesme su joj prevodene na mnoge svjetske jezike.*

Naomi Shihab Nye

176

MALE VAZE HEBRONA

Vršak njihovih ustiju otvoren prema nebu.
Tirkiz, jantar,
duboko zeleno s ručkom koja zviždi,
vrč za vodu veličine dva palca,
tanka usna i dražesna prsa.

Ovdje stavljamo najmanji cvijet
koji može živjeti nevidljivo
na labavom tlu pokraj puta,
grančica sočnog ružmarina,
klanjanje metvice.

Oni rastu dublje u središtu stola,
Ovdje mi povjeravamo mali život,
nit, fragment, dah.
I oni se pokoravaju. Oni čekaju čitav dan.
Kao svježi kruh djeca
otvaraju svoje sive bilježnice
da bi oblikovala pismo koje izgleda kao
dimnjak koji se uzdiže iznad kuće.

I što će reći naslovi?

Ništa o maloj latici
savršeno uredenoj unutar veće latice

ili o načinu kako obojeno staklo cijedi svjetlo.
 Muškarci i dječaci, moleći se dok umiru,
 ispadaju iz svojih koža.
 Čitava abeceda života,
 glave i repovi riječi.
 Rečenice, način na koji kažu.
 »Ya Allah!, kada su zapanjeni
 ili »ya ani« za »to znači« –
 slomljeno staklo ispod nogu
 još uvijek sja.
 Ali djeca Hebrona spavaju
 s braćom koja padaju s teškim udarcima
 i s dugom tugom crvene boje.

*Naomi Shihab Nye je trenutno možda i najpoznatija arapsko-američka pjesnikinja. Rođena je 1952. u St. Louisu, od oca Palestinca iz Jeruzalema i majke Amerikanke. Već za svoju prvu zbirku *Different Ways to pray* dobila je nagradu 1982. godine. Njezina iduća zbarka *Hugging the Jukebox* također je nagradjivana, a hvaljena je i zbarka *Yellow Glove* iz 1986.*

Munia Samara

VRATA RUŽA

Metvica

Sudnji dan vjetra
 govor vrta
 zasjeda rubina
 koje se skriva u rukavima
 list prizora
 i bojenje
 čaja siromašnih

mirta

drskija od metvice
 za svako jutro
 njiše seljakove krevete
 i priprema vrčeve za pranje
 i kad je uhvaćena

pada krvareći
ispod nogu mučenika.

crvena anemona

drskija od mirte
i mnogo krhkija također.

narcisa

ako posjeduje drskost mirte
i ima malo zatvorene oči
dok gleda u knjigu crvene anemone
odmorila bi se, udaljena
od prizora ispred

178

jasmin

ukrašenja na košuljama kuća
i parfem za ruke prolaznika
zabavlja sliku vremena
i kada vjetar ga strese
on oslobada svoje galebove
prema selima

Ruža Damaska

Doba
širenja parfema mladosti
na linijama njihovih lica
koketiranje s
prošlim danima
onima iza vrtne ograde
nikad ne sjeda
na pragovima geografije
i nikad ne nalazi svoj put
u povijesne knjige
sve u njoj
otkriva omraženu želju.

*Munia Samara je pjesnikinja i prevoditeljica, rođena je 1955. u Kuvajtu, a palestinskog je podrijetla. Radovi su joj publicirani u raznim časopisima. Njezina hvaljena zbirka pjesama ima naziv *The book of the river, the sea and in between. Živi u Jordanu.**

Etel Adnan

TAMO

Tamo, u prostranstvima duše, unutar njenih ponavljanja, gdje se pitamo ima li razlika između misaonih unutarnjih odaja i vanjskih područja mašte, leži sukob između sebe i onog po sebi.

Gdje teritorija je čisto sjećanje, razrijeden zrak, gdje je linija tanja od horizonta. Ja susrećem zahtjeve definicija, pritisak stvarnosti za koje sam smatrala da više nisu moje.

Slušaj, moramo te zvati, vratiti tvoju pažnju prema tom posebnom mjestu; mi ne možemo ukinuti vrijeme, ne čini se još prikladnim da se prebrodi prostornost, ne možemo izdati materiju, pobijediti gdje su bogovi pokušali i nisu uspjeli.

179

Tamo je kamenje u Grčkoj, njihov bijeli mramor još uvijek spava tamo, gdje se stvari kreću, gdje netko može iskusiti micanje slobode, ti, noćni posjetitelj s infracrvenom odjećom možeš me vidjeti dok ja ne mogu vidjeti tebe, zato bitka nema časti, ono što je trebalo biti ubijeno je već mrtvo, ne trošimo vrijeme koje je preostalo za te andele koji se žele mijesati s ljudima; mi smo ih preplašili, zemlja je postala siromašna, a mašte nedostaje, bogovi nas neće kazniti, mi malo značimo.

Mi ne možemo pobrkati znakove, ne, ne možemo, oni nas neće preživjeti. Njihova priroda zahtijeva da ostanu čisti, kao što je nebo danas, nepodnošljivo, bića se pojavljuju svako jutro, znakovi su raspoređeni preko horizonta. Moralna nemoć čini nas uspješnima. Rat je ranjivo mjesto. To je jasno. On pojačava želju, osobito jednu, onu koja znači uništenje što i čini da se dogodi ono što nije bilo, preokreće metafizički pothvat ljubavi u mržnju.

Rat je naš dijalog. On donosi eksplozije kući, krhotine ljudskih udova, minirana ljubavna pisma. Mi smo ožalošćeni ratni veterani, imamo napisana žalovanja na mnogo kostiju. Uvijek pisanje, ono bilježi tiki glas koji preskače generacije da bi dostigao vječnost krvi. Pa što te dovodi natrag preko planina, u srpanjsku sušu, pod sunčevu dominaciju, roditelji koji nedostaju, gdje izlazi slijepa energija, zemlja, nebo, praznina.

Etel Adnan rođena je 1925. u Bejrutu, od oca muslimana iz Sirije i majke podrijetlom iz Grčke. Piše poeziju na francuskom i na engleskom jeziku, slika i radi tapiserije čime je stekla međunarodnu reputaciju. Živi u Parizu, Libanonu i u Kaliforniji. Objavila je dvanaest knjiga, uglavnom poezije, ali i knjigu pisama, romana, priča. Nazivи nekih zbirki poezije su: The Arab Apocalypse, From A to Z, Five sense for one death, Pablo Neruda in banana tree.

Akutna pitanja suvremenosti

Žarko Paić: *Politika identiteta. Kultura kao nova ideologija.*
AntiBarbarus, Zagreb, 2005.

U svijetu u kojem živimo neki su pojmovi postali dijelom svakodnevnog žargona. Ali oni nisu, adornoški govoreći, uopće dijelom »žargona autentičnosti«. Jedan je od njih svakako i pojam globalizacije. Izvan njegova medijskog i kolokvijalnog izravljanja, knjiga Žarka Paića poduhvaća se kritičkog razmatranja suvremenih teorija globalizacije. Ovo filozofijsko, sociološko i antropološko istraživanje poduzeto je kako bi se konačno rastvorile pojmovno-teorijske prepostavke novog razumijevanja kulture i ideologije.

S druge strane, sama naslovna sintagma studije govori i o namjeri da se tematiziraju i termini suvremene politike, ali i suvremenog konstruiranja identiteta. Dakle, cijela problematika ove knjige bavi se onim najakutnijim pitanjima suvremenosti.

Pitanjima o onome *hic et nunc, sada i ovdje* novog, globaliziranoga svjetskog potresa. Naravno, isti se nužno oblikuje svojim političkim konzekvencijama. Da prejugidiram.

Politika identiteta. Kultura kao nova ideologija svojom metodologijskom akribijom, ali i ozbiljnošću namjere da detektira svijet u kojem živimo — jedinstvena je knjiga. Jedinstvena po svojoj sveobuhvatnosti. Izvorna po svojim zaključcima. Inicijalna po svojim dosezima. Knjiga je to koja, upravo zbog svega gore navedenog — *neće imati odjeka u akademskoj i znanstvenoj, uopće društvenoj sredini u kojoj je nastala*.

Zašto? Jednostavno zato što je ista — naime, hrvatska akademska i znanstvena sredina, a da ne govorimo o političkoj nomenkaturi — previše zaokupljena samom sobom i pukim opašanjem inačica dominantnih liberalno-demokratskih obrazaca.

Žarko Paić je dugogodišnji pisac, čovjek od neumorne akribijske energije. Osim teorijskih tekstova — uvjetno žanrovske, primarno filozofijskih i sociografskih — piše i poeziju, te eseistiku. Glavni je urednik časopisa za književnost, umjetnost i znanost *Tvrđa*, zamjenik glavnog urednika ča-

sopisa *Europski glasnik* te je prisutan i u uredništvu časopisa za vizualne umjetnosti *Art-e-fact*.

Sve nabrojeno, naravno, govori o »neobičnosti« ove osobe na ovdašnjim prostorima. Naime, Žarko Paić piše. Osim što neumorno piše — uređuje najaktualnije temate iz suvremene teorijske misli, ali i iz književne produkcije te predstavlja i uvodi u fenomene aktualne hrvatske umjetnosti. I to kako analogne tako i digitalne estetike.

Knjiga je podijeljena u četiri tematske cjeline, s naslovima: *Postmoderna — ideologija kulturnih razlika, Moć i granice globalizacije, Neoimperializam protiv kulture te Kraj identiteta?*

Pitanje identiteta, kao osnovno pitanje Zapadne civilizacije — danas primarno anglo-saksonske dominante i njezina tradicionalno europskog protupola — pitanje je i začetaka »filozofije subjektivnosti«, inicirano Descartesovim *cogito*.

Smisao identitetu treba se podariti na svim njegovim razinama.

Neovisno, radi li se o kolektivnim društvenim identitetima — naciji-državi, narodu, društvenoj skupini — ili individualizaciji životnih stilova pojedinaca.

Pitanje politike, zapravo, upit je o »onom nedostajućem« današnjih teorijskih diskursa. O ispraznjenom mjestu politike u njezinu izvornu značenju.

Politika se više ne bavi polisom, zajednicom, građanima...

Politika više nije umijeće vladanja, niti upravljanja životima ljudi u jednoj zajednici, već lažna krinka i formalni privjesak totalizirajućoj ekonomiji.

Kultura se, pak, pokazuje dominantnom teorijskom kategorijom suvremenosti.

Iako je kulturi svojstven partikularizam, ona u suvremenom, globaliziranom svijetu biva univerzaliziranom za objašnjenje gotovo svih fenomena.

Kultura postaje »partikularna univerzalnost globalizacije«.

Eagleton u svojoj *Ideji kulture* nalazi tri njezina određenja, i to u svezi s tzv: »kulturnim ratovima«. Ona je, dakle, kultura kao *civilnost*, kultura kao *identitet*, te, konačno *kultura kao komercijalna i postmoderna*.

Medutim — i to je jedna od osnovnih teza Paićeve knjige — danas su sve društvene pojave i svi socio-politički fenomeni suvremenog doba, od znanosti do mode, prožeti kulturnim značenjima.

»Kultura više ne označava integraciju kolektivnog identiteta u suvremeno društvo upravo zato jer je društvo već postalo totalno kulturalizirano.« (206)

U ovaj kontekst, ulazi i diskurs o metapolitici kao novom teorijskom uporištu.

Kako bi rekao jedan slovenski filozof srednje generacije, Dean Komel, uz priču o interkulturnosti naspram vladajuće paradigme multikulturalizma: *metapolitika* jest ono što slijedi iz metafizike kao kulture filozofije, koja je stoga prešla u **filozofiju kulture**.

U doba globalizacije, kultura preuzima funkciju *ideologije*.

S druge strane, globalizacija je univerzalna ideologija novoga svjetskog poretku. Ista je ozbiljena kultura postmoderne kao potrošačka kultura, kultura stilova života i hibridno-transnacionalna kultura promjenjivih identiteta.

Kultura, jednostavno, postaje onoliko ideologička koliko je ideologija postala kulturnom.

Ipak, razlika između kulture i ideologije ostaje u tome što je kultura kao »svijet života« (Lebenswelt) nesvodiva na ideološke predloške moći.

Paić, dakle, sustavno i suvereno vodi analizu suvremenosti gledajući na »postmodernu kulturu« kao novu ideologiju de-bordovskog »društva spektakla«.

To je jednostavna socio-politička čijenica.

Rješenje, da opet ovdje prejudiciram, Paić vidi u repolitizaciji kulture, kao nužnom uvjetu dekonstrukcije njezina ideo-loškog sadržaja.

Svoje će konačno izvođenje *kultura kao ideologija* doživjeti u posljednjem poglavljju Paićeva rada, kada autor uvodi tematiziranje »biopolitike« identiteta.

U suvremenoj »biopolitičkoj paradigmi« radikalno se mijenjaju značenja kulture i identiteta kao takvih, pod utjecajem napretka biotehnologije i biomedicine.

Prikaz povijesne metamorfoze kulture u biopolitiku identiteta označava i kraj velike priče o postmodernim identitetima uopće.

U prvoj poglavljju knjige, Paić se vraća na svoju inicijalnu, spisateljsku temu. Nai-me, prva njegova teorijska knjiga zvala se *Postmoderna igra svijeta* (1996.).

Predstavljanje visokoglobaliziranog svijeta u kojem živimo, detektirano je Lyotardovim »postmodernim stanjem«.

Postmoderna kao nesvodivost kulturnih razlika, pretvara se — tijekom razvoja digitalne, medijske civilizacije — u »ideologiju kulturnih razlika«. Kroz poglavljja o Lyotardu te iz njega proizlazećeeg nastanka tzv. »kulturnih studija« (anglo-američki fundiranih *cultural studies*) izvodi se analitika svojevrsne »dogme o razlici«. Ista je prouzročena osebujnim »kulturnim obratom u doba globalizacije.

Načela su ovoga svijeta: tolerancija, multikulturalizam i kultura dijaloga.

No, sve se ovo pokazuje tek deklamativnom gestom suvremenog svijeta.

Svjetska kultura (*world culture*) pokazuje se samo relociranom kulturom Zapad-

noga hegemonijalnog iskorištavanja u svrhu njegova veličanstva Kapitala i neizostavnog paža — Profita.

Druge poglavlje bavi se analitičkom interpretacijom suvremenih teorija globalizacije. Iste su protumačene kroz tri temeljene paradigmе.

Prva se bavi ekonomsko-tehnologijskim determinizmom u pristupu fenomenu globalizacije kroz teoriju o informacijskom društvu Manuela Castellsa. Kroz analizu njegova *Informacijskog doba* i »umreženog društva« prikazuje se kompetentan Castellsov opis »stanja stvari«, ali i opasnosti ovakva, neutralnog pristupa problemima suvremenosti.

Druga struja analize bavi se utjecajnim teorijama Ulricha Becka i Anthonyja Giddensa. Dok Beck iznova tematizira pitanje velikoga prosvjetiteljskog projekta kroz teze o Drugoj moderni i »politiku refleksivne modernizacije«, Giddens nam nudi »treći put«.

Kako Beckova, tako posebice ova potonja teorija globalizacije nove socijaldemokracije Blairova tipa — prikazuju se deficitarnima glede iznalaska rješenja iz mrvouzica neo-liberalističkog totalitarizma tržišta.

Konačno, Paić analizira i osebujne »krajolike kulturne hibridnosti« u radovima korjenki ne-zapadnih autora, Arjuna Appaduraija i Homi K. Bhabhe.

Istinsko mjesto gibanja kulturnog kapitala kroz prostor-vrijeme hibridnosti i transnacionalnosti, za oba autora, nalazi se u neprestanim *relokacijama*.

Ipak, niti jedan od ova tri modela ne uspostavlja univerzalnu emancipaciju kulture od ekonomije i politike globalizacije.

»Kulturalne zablude« ne vide da je kultura tek nova ideologija neo-liberalističkog svijeta.

Sljedeći stadij Paićeve analize zadržava se na fenomenima neoimperijalizma i neoliberalizma SAD kao vladara i hegemonu novoga svjetskog poretka.

Kultura, kao nova ideologija, zorno se pokazuje u svojoj funkciji stvaranja političke strategije porobljavanja okolnog svijeta.

Kultura biva »nastavkom politike drugim sredstvima«.

Paić izvodi vrlo kritičku analizu Hardtova i Negrijeva *Imperijska — Manifesta* Novih ljevice za 21. stoljeće.

Globalizacija se pokazuje kao totalni, deteritorijalizirani i decentrirani poredak novoga informacijskog doba u kojem se Imperiju treba suprotstaviti Protuimperiju utjelovljen u ontološkoj kategoriji Mnoštva.

Multikulturalizam, kultura prevedenja i hibridna kultura transnacionalne politike identiteta — a koju paradigmu između redaka prihvacači Negri i Hardt — nemaju snagu autentičnog otpora.

Hardt i Negri, svojim »spojem sv. Franje i utopijskog komunizma« ne nude niti jedno konkretno rješenje razaranja Imperija unutar njega samog.

Završno poglavlje knjige, pod indikativnim naslovom »Kraj identiteta?«, rekapitulira najširi spektar suvremenih teorija i filozofske stavove za doba visoko razvijenog neo-liberalističkog kapitalizma.

Na površini ostaju tri temeljna koncepta identiteta za spomenuto doba.

Isti su: *transnacionalna hibridizacija* provoga svijeta, njoj suprotstavljen *fundamentalizam duhovne obnove*, te »*biopolitička identiteta*«.

Između migrantskih skupina nepriznatih subjekata u suvremenim liberalnim demokracijama Zapada, i promjene prirode i društva putem humane genetike, uspostavljena je veza upravo u »*biopolitici*«.

Biopolitika je pojam potekao od kasnog Foucaulta, a filozofsko i teorijsko

ovjerovljenje stječe nakon izlaska knjige *Homo sacer* Giorgia Agambena.

Paradigma je to koja jasno ukazuje na metapolitičko obilježje filozofije kulture i u njezinu bilježenju sadržane refleksije tehnoznanosti.

Agamben je raširio metapolitički parafenomen ljudskih parkova u »lager« kao metapozičiju Zapada (»'Lager', a ne država, jest biopolitička paradigma Zapada«), a zoopolitiku je preformulirao u skladu s ishodišnjim razlikovanjem *zoe* i *bios*, koje proizlazi iz grčkih izvora humanističke tradicije.

Biopolitika predstavlja završni udar na koncept zatvorene, nacionalne kulture i identiteta kao izdanaka tradicionalnog pojma suverenosti.

Tzv. »treća kultura« kao ideologija prevladava dualizam kulture i prirode.

Kroz jedino mogući pristup izgradnje hibridnih i fluidnih identiteta — a to je teza što ju Paić između redaka implicite izvodi — kultura se istodobno naturalizira i prelazi granice vlastita određenja time što se **repolitizira**.

Na taj se način autor stavlja u niz velikih analitičara i kritičara neo-liberalne demokracije, postmoderne kulture tržišta i globalizacijskih imperijalizama.

Mnogo je bliži, naravno, postmarksističkoj kritici kulture i ideologije — na tragu Badioua, Laclaua i Žižeka — negoli dekonstrukcionizmu kulturnih studija.

Ipak, Paić **nije** mislitelj revolucije!

Za razliku od svojeg velikog učitelja filozofije, Vanje Sutlića, on je realist široke znanstvene akribije, ali koji se zalaže za **kulturalni preobrat u političko**.

Takav pristup pretpostavlja dezideologizaciju kulture i dekulturnizaciju ideologije.

To uopće nije mali korak.

Teorijska literatura ovdašnje sredine, knjigom *Politika identiteta. Kultura kao nova ideologija*, ušla je u svjetski relevantnu filozofiju i sociološku raspravu o globalizaciji.

Nažalost, već se pokazuje, ne kao inicijalna studija za moguće buduće druge. Knjiga je ovdje tek iznimka nastala marom i rijetkom nadahnutošću njezina autora!

MARIJAN KRIVAK

Mučan teret neokajane ljubavi

Dora Kinert Bučan: *Zamalek*.
Znanje, Zagreb, 2005.

Možemo se složiti da je Venecija europski grad koji je najviše nadahnjivao i intrigirao europske pisce raznih nacionalnosti, ali mogli bismo se složiti i da je Kairo afrički grad kojem su zacijelo upravo Europljani posvetili nebrojene književne stranice. I kad spomenemo samo Durrella, odmah se doima nekako neobičnim onaj pridjev da je riječ o »afričkom« gradu, zar ne? Da, dosjetili bismo se toga, ali po svoj prilici ipak bismo pomislili kako doista jest riječ o gradu na afričkom kontinentu, samo što mu priliče neki posve drugačiji i europski pridjevi, u našem umu slabo povezani s asocijacijama na »afrički«. Grad na stječištu mnogih kultura koje se u njemu izmjenjuju kao u kaleidoskopu, s jakim štimanjem britanskog kolonijalizma i uvjek provokativnom drevnom egipatskom civilizacijom sa svim njezinim opipljivim materijalnim ostacima i nedokućenim duhovnim tajnama, bio je dovoljno egzotično misteriozan i dovoljno nepronican da bude po-

godan kao poprište svakovrsnih dogodovaština i pustolovina europskoga sebičnog, ali pustolovnog duha. Netko je rekao da sve što se može dogoditi, doista se dogodi u Kairu. Jer tamo ništa nije kako mislite da jest.

Da ne duljim, toj plejadi pisaca koje je Kairo fascinirao tako da ga imaju potrebu fikcionalizirati, sada se pridružuje i hrvatska autorica Dora Kinert Bučan. Kao supruga prvoga hrvatskog veleposlanika u Egiptu, tamo je boravila 1993–1998. Ona čak i precizira fokus svoga interesa — Zamalek, otok na Nilu koji je, premda više nije kao neko ekskluzivni rezidencijalni revir odabranih, fascinant u svojim izmješanim fragmentima supostojećeg starog i novog, dekadentnosti bogatih i nedužnosti siromašnih. U koncentričnim, ali i eliptičnim krugovima lutanja romaneske junakinje Ane, koja je u neku ruku zatravljeni Zamalekom, naposljetku će biti zaokružena stanovita, prethodno zacrtana, slika Kaira i njegovih stanovnika, ali ponajprije ozračje u kojem žive i kojem se sve to, što nam je pruženo kao priča, naposljetku i dogodilo. Netrendovski roman kunderovske provenijencije u kojem se želi nešto reći o ljudskoj sudsini, o vremenu u kojem obitava, o unutarnjim previranjima koja prouzrokuju vanjska zbivanja — i obrnuto, uspijeva čak spojiti i različite svjetove (kairski i u dubokoj pozadini hrvatske prve poratne prilike), donijeti suprotstavljenja i neobična mišljenja, kozmopolitskim se natruhama na mahove otrgnuti ukorijenjenosti u jedan etnicitet. Usto, već i zbog zanimljivosti i egzotičnosti mjesta, pomnjivom i razradenom odabiru motiva i istančanosti za detalje, kako u vanjskom tako i u unutarnjem krajoliku, knjiga je pravo osyeženje u našoj suvremenoj književnoj produkciji. Čita se brže nego što Nil teče, ali ima njegovu gustoću i neprozirnost, barem u matici. Možda za današnje prilike i (nažalost!) prevladavajući (ne)ukus, mogli bismo reći iskvaren masovnom (uglavnom američkom a u knji-

ževnom pogledu slabom) produkcijom *transha*, u ovom se romanu zapravo malo toga zbiva i cijeli bi se zaplet i rasplet dao svesti na nekoliko rečenica, ali vjerovati je kako autorici nije ni bila nakana podilaženje širokoj publici (osim možda u pomalo neuvjerljivom samom konačnom raspletu). Premda je čak priču smjestila u svojevrstan okvirić tek tim elementom naznačenog trilera, ipak je najjača snaga ovog romana dočaravanje, prizivanje ili oživljavanje duha grada, njegovih ljudi ukupno a drugih pak kao individua koje su zaslužile mnogo obzira i predanosti, te ozračja koje se poput kakve nevidljive, ali ubojite, kao smog, kape spustilo na sve. Ljepljivo kao neisperiva ljetna gusta vlaga.

Čini mi se da je upravo *ozračje* jedna od ključnih riječi ovog romana — dočaravanje duhovnog (široko zahvaćenog, u smislu i kulturološkog i povijesnog i psihičkog) prostora u kojem se oblikuju i obitavaju pojedinačne egzistencije koje pak nose vlastito duševno ozračje. Bazično ozračje Kaira dano je, s jedne strane, iz dviju kontrastriranih perspektiva: isprva, muškog lika koji o svojim kairskim doživljajima pripovijeda znancu u zagrebačkoj kavani, hladno–racionalno razlažući i grad i sudionike romaneske zmode; te u nastavku, glavne junakinje koja je »meka« u svojim prosudbama, iracionalna u pristupu, senzibilna u doživljaju ljudi i prostora. Dodatno, kao usput i ovlaš nabačeno, tu su, doduše iz druge ruke tj. posredovano protagonistkinjom, maleni fragmenti motrišta nekih drugih stanovnika grada i otoka: npr. junakinjine priateljice Engleskinje ili njezinog sluge Afrikanca. Druga ključna riječ je *introspekcija* — intrigantna u tome mnogovrsnom meandriranju premda čini glavni tok narativnog tkiva; pomnjiva, na mahove bolno psihanalitična, ali uviјek cenzurirana u detaljima i zbivanjima na fonu kojih su osjećaji nekoć nastali; iskrena, naizgled hazarderski otvorena, ali uviјek gradanski suzdržana. Upravo zbog te sofisticirane introspektivnosti, koja je

(opet) u kontrastu i s kozmopolitskom vremenskom megapolisom i s površnošću, distanciranom i bahatošću diplomatsko–trgovačkog kruga u kojem se junakinja kreće, nastaje intimističko ozračje romana — čitatelj (uz uvjet da mora imati sklonosti za tu vrstu štiva!) začas bude uvučen u Anin mekušan i podatan svijet, povjeruje joj i pušta da ga vodi sve dalje i dalje. Treća ključna riječ romana, a ujedno i najomiljenija autoričina (barem zbog tako čestog pojavljivanja) jest *osjećenost*: ne samo što Ana osjeća zamalo posvemašnju osjećenost u životu, nego je to ujedno osjećaj koji ona, a budući da je i glavna pripovjedačica ima tu moć, pripisuje većini drugih likova. No, možda to i nije ono što bismo obično, razgovorno, nazvali frustriranošću, nego neko stanje posvemašne neostvarenosti osobnih potencijala, ali pritom postoji i pomirenost s tim stanjem, bez obzira nazivali to nekom vrstom fatalizma ili prikladno europski psihologizirali, kao što će napisljetku zaključiti i osjećena pripovjedačica: »Koliko god se trudili, ostajemo zatočenici vlastite prirode.« To je sjajna izlika za sve grijehu počinjene mišlju i propustom.

Dakle, u tom introspektivnom ozračju te unutarnjoj i vanjskoj osjećenosti, u Kairu zatječemo Anu, punu nade da će se moći »izgubiti« ili bolje rečeno zatomiti sebe i prošlost hodeći u sjenama Durrella, u bolu i užitku. Ona je diplomatska supruga, »kao svi sebičnjaci« nije mogla živjeti sama a cijenu toga je platila i odustajanjem od vlastite profesionalne karijere i pristajanjem »na posvemašnju pasivnost«, ali i dalje je to otplaćivala: »Bila sam ovisna i mogla sam se time pomiriti, ali sam prezirala svoj položaj, prezirala sam ga oduvijek.« Mislila je da će u toj drevnoj zemlji postati drukčjom, valjda je i zato odlučila da će se ponašati »kao da je sama«, a sebi je dala dijagnozu: »umišljeno mučeništvo« i »stanje akutne praznine«. Dokona supruga isprva se bavi kućom Noor u koju je taj par uselio (nitko drugi od obitelji nikad nije ni spomenut), starom i osebujnom

zgradom, koja je privlači i odbija. Kuća joj je važna jer u njoj mora naći neko svoje uporište — da opstane ona sama, ali i u tom braku — i utjecište — da utekne kad vanjski svijet postane odveć prijeteći, odveć nasilan za njezinu tankoćutnost. Premda ona nije žena s atavističkim porivom »osvajanja« prostora kuće, ponajmanje kuhinje i ložnice, ipak se naposljetku pomirila s kućom, možda zahvaljujući ponajprije slugi Justinu. I kad smo već kod Justina, koji je krasno plastično načinjen lik, neobičan, ali vjerodostojan u svojoj egzistenciji, valja reći da se Ana »kao da je sama« ponaša samo u odnosu na supruga, a ni malo u odnosu na, recimo, svoju poslugu, prijateljice, fatalnoga »bivšega« — od čijih samo i pogleda strepi. Taj suprug se, zahvaljujući kojem na kraju krajeva i može tako lagodno živjeti i baviti se jedino svojim osujećenostima, tako znakovito ne pojavljuje u cijeloj priči da to upravo bode oči, stvara crnu rupu te »sakati« samu junakinju i pobuduje na psihanalitično raščlanjivanje, ali to neka svaki čitatelj učini za sebe. Ana u jednom trenutku čak priznada se u spavaćoj sobi nikad ne zadržava ni časka duže nego što je to neophodno potrebno — dakle toliko koliko joj treba da tamo samo i isključivo spava? — te da nikad u nju čak niti ne ulazi tijekom dana ili u drugu svrhu. Ona se budi sama, ona jede sama, izlazi sama — i taj animozitet ili što već prema suprugu u ženi o koju se nisu okrznuli ženski (da uopće ne spominjem blasfemičnu riječ feministički) pokreti i mijene 20. stoljeća zapanjujuć je i izaziva pitanja. Ujedno, to je strašna neizrečena dijagnoza toga formalnog braka (iz interesa?). K tome, taj suprug je u Aninom životu samo jedna velika (nevažna) praznina ili pak samo onaj kojeg ona zbog toga što je »zatočenica vlastite naravi« slijedi u diplomatskim misijama, a inače što se nje tiče biće koje ona apsolutno ignorira i ne posvećuje mu ni misao a kamoli nešto više. Njega nema u njezinom dnevnom kairskom životu, njega nema u kući, kao da on

u kući ne boravi: ne jede, ne hoda, ne ostavlja tragove, ali valjda ipak spava u toj velikoj postelji iz koje ona šmugne čim oči otvori — premda što se nje tiče njega zapravo ni tamo nema. I tako ta simptomatska odsutnost muža zapravo prilično narušava samu ravnotežu romaneskne priče — jer, primjerice, muž njezine engleske prijateljice, koliko god u jednakoj mjeri bio odsutan u smislu svagdana, ipak postoji kao osoba, a ne duh. U svakom slučaju ostaje dojam da tu nešto ne štima.

Tim više kad se u Kairu nenadano pojavi Fran, njena bivša ljubav, nesretne-neispričana-neokajana (Marina Cvetajeva: »Sve što je ostalo neispričano, neprekidno traje. Tako, na primjer neokajano ubojstvo — traje. Isto je s ljubavlju.«). Njegova načinost osuđeti Anu u njezinim nastojanjima da baš njega zaboravi u tom gradu koji se doima nadrealnim u svojim labirintima i babilonskom žamoru pa stoga pogodan. No, što se zapravo medu njima dogodilo, čitatelj ne saznaće. Opet. Oni su se voljeli, on je bio muška sebična svinja i povrijedio ju je — to je više-manje pojednostavljeni i grubo rečeno sve što saznamo o njihovu odnosu. Ostatak je kreativno vježbanje stila o istoj temi — doduše produbljeno, lucidno, vješto ispisano i moglo bi biti ogledno za mnoge druge suvremene (površne) autorice. A riječ je i (opet) o tome da je Ana isto tako na neki način lik poput duha — jer ona nema prošlosti, osim te nedorečene veze s Franom, nema drugih prošlih i sadašnjih bliskih joj ljudi, nema razjašnjenja niti razrješenja traume koja se dogodila toj sirotoj ženi, strašne traume, koja vlada njezinim životom — iako je tek slutnja, ali zlokobna, zastrašujuća. Zbog te je traume ona postala takvom kakva sada jest, a možda je i zbog toga tako obuzeta svojom preosjetljivošću. Zapravo, obuzetost vlastitom preosjetljivošću i jest jedino što nju istinski i duboko zanima i u tome je pronicava, suptilna, ali konzervativna. Stoga se čitatelj osjeća osuđenim jer mu je uskraćena i natruha o

tom nečem grozomornom što je Anu, koju je tako lako zavoljeti, povrijedilo u samim dubinama njezina bića, što joj je trajno »okrhnulo« porculansku krhkost njezina bića i ostavilo neestetsku zločudnu brazgotinu u njezinom biću. I tako je s jedne strane u svom tom jadu simpatična i izaziva suošjećajnost u čitatelj(ic)a, a s druge je antipatični zgubidan koji se stalno na nešto žali (jer ona ipak nije junakinja egzistencijalnog romana, koliko god strašno osamljena bila!).

Njezina na brzinu i nekako bez napora (usprkos lakoći i ovlašnosti u međusobnom komuniciranju, s ipak poprilično strogim pravilima, toga diplomatsko-bjelosvjetskog svijeta) stečena engleska prijateljica Marion, koliko god se doimala površnom i površno prikazanom, na neki je način Anin kontrapunkt. Premda i sama tek diplomatska supruga, ima u startu prednost u vidu nemušto uvažavane čijenice »the« kolonijalnog porijekla, ali i u genski kod ugradeno stajalište dominacije. Fućka se njoj za sve, za razliku od Ane. Naizgled. Ipak je Marion odabrala Anu za prijateljicu (štogod to značilo u tim društvenim krugovima, a jamačno nema mnogo dodirnih točaka što mi, običan svijet, pod time podrazumijevamo), a ne obrnuto. I kad, na inicijativu te iste Marion koja je poželjela ostaviti muža i flertuje s fatalnim muškarcem frustrirane pripovjedačice koja je usput zdrušno ogovara čitateljima, njih troje — Ana, Fran i Marion — krenu na izlet na znamenitu goru na kojoj je Bog drugoredašu Mojsiju napokon dao na znanje što mu se čini problematičnim u ljudskoga roda — a što je na svakome da otkrije za sebe u dramatičnom i sudbinskom trenutku susreta tame i svjetla, neba i zemlje. Naša Ana u takvom je fatalnom trenutku odlučila i dalje živjeti. Koliko god to bilo (is)prazno. Ili baš usprkos tome.

Za razliku od svoga crnog afričkog sluge koji je za sebe »znao reći da je rođen zato da bi opstao, a ne da bi spoznao«, bjeloputa Hrvatica neprestano ima nasu-

šnu potrebu spoznavanja, makar i pogrešnoga, te ne može poput njega anticipirati »zlo koje nas čeka«. I kad se to zlo naposljetku dogodi, neuvjernjivo je u odabiru mete i »izvedbi« same akcije. Ali, budući da je riječ ipak o intrigi, nije fer spram značiteljnih čitatelja razotkriti o čemu je riječ. Valja samo sa žaljenjem konstatirati kako je šteta što autorica nije našla vjerodostojniju satisfakciju za svoju osujećenu junakinju.

Kao i u mnogim drugim književnim aspektima (zaplet, karakterizacija junaka, završnica), tako je i u stilsko-jezičnom pogledu ovaj roman začudujuće ambivalentan i polariziran. Stječete dojam kako je autorica uložila znatan trud pri uobličavanju svoga izričaja, bruseći rečenice i dotjerujući stilske figure, razradujući ekonomičnost izričaja, potanko promišljajući svoj »protok« riječi u kojem se naslućuje bujica koja je neprestano obuzdavana nekim velikim branama — da ostanemo u primjerenom okružju goleme mitske rijeke i njezinih simboličnih naplavina. A onda se kao od kakva neočekivana i neobjašnjiva poplavnog vala »zagrcnete« od neprimjerenih leksičkih naplavina (kao što je zapanjujuća uporaba nekih izrazito »nacionalno obilježenih« riječi poput *ubrazilje* — koju hrvatski autori ni posvemašnje jugoslavenske orientacije niti u najsjajnije doba novosadskog pravopisa ipak nisu rabili!), neobjašnjivih brojnih i trivijalnih lektorskih propusta na razini elementarnog poznavanja pravopisa (što inače nije karakteristično za biblioteku pa time više »bode oči«), zapanjujuće prevladavajuće i shizofrene (zato što je tu i tamo »prošla« ipak i neka riječ prenesena prema hrvatskim pravopisnim pravilima) engleske transliteracije arapskog nazivlja, mnogih nedosljednosti, šlampavosti i ponavljanja. Još jednom valja istaknuti da sva ta jezično-pravopisna papazjanija ne bi bila nimalo čudna (budući da imamo pisce koji se naših dana deklariraju kao »hrvatski«, ali rabe jezik i jezični kaos nekih drugih vremena ili pak

sadašnjih prostora) kada ne bi bila umetnuta u kontekst inače naizgled posve nacionalno osviještenog »diskurza« početkom 1990-ih (premda će zvučati ironično, nije mišljeno tako: primjerena za damu koja je samozatajna sjena muškarca u misiji promicanja hrvatske stvari i istine). Ukratko, lektorica koja se potpisala na knjigu s »ubraziljom« ili nije obavila svoj posao ili je bila osujećena, ali može se prepostaviti i da autorica nije imala sluha i snošljivosti spram lektorskog posla, uza sve poštovanje njezinih umjetničkih sloboda.

JADRANKA PINTARIĆ

mentira tude tekstove, rastvarajući palimpsestne slojeve u njima te dodaje kroz taj složen postupak razvijenu vlastitu tezu. Pri tom se kristaliziraju ključna pitanja zajednice, suverenosti, djelovanja i slobode koja su predmet tekstova objavljenih u hrvatskom prijevodu pod naslovom *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*. Trodijelna struktura knjige otvorena je tekstrom u kojem nekadašnju formulu papinskog blagoslova »urbi et orbi« koristi kako bi pokazao kako su danas i *orbis* i *urbs* zahvaćeni *aglomeracijom* kao konglomeratom, gomilanjem i nagomilavanjem koje s jedne strane (u nekim kućama i četvrtima ili čak zaštićenim mikrogradovima) stvara blagostanje — nekada urbano i gradansko, a s druge neumoljivo zgrće bijedu. Civilizacija Zapada koja je sebi pripisivala um i univerzalnost sada se suočava s naličjem vlastite projekcije, s relativnošću svojih normi. Gomilanje i posvemašnja nivelacija vrijednosti na status robe dovodi do toga da je ono što se nekada nazivalo globusom (kuglom) danas, prema Nancyju, glomus (klupko) u kojem se odvija neograničeni rast tehnologiji, stanovništva, pogoršanja nejednakosti svake vrste — ekonomiske, biološke, kulturne i »zabludejelog rašapa izvjesnosti, slika, identiteta nekadašnjega svijeta s njegovim dijelovima i čovječanstva s njegovim obilježjima.«

Nancy razvija pojam mondijalizacije polazeći od kritičkog čitanja ranog Marxa (*Njemačka ideologija*), smatrajući da globalizacija omogućava mondijalizaciju, i to time što posreduje pri obratu globalne prevlasti koja se zasniva na otimačini rada, tj. njegove vrijednosti, dakle vrijednosti apsolutno. Trgovina, smatra Nancy, rada komunikaciju koja zahtijeva zajednicu — komunizam. Dakle, »čovjek stvara svijet koji pak proizvodi čovjeka koji se stvara kao apsolutna vrijednost i užitak u njoj.« Riječ je, dakle, o oslobođenju vrijednosti kao stvarne vrijednosti naše zajedničke proizvodnje. On pri tom naglašava već znani učinak globalnosti (»glomicidnosti«) tržišta

Globalnost kao glomicidnost

Jean-Luc Nancy: *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*. Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004. preveo Živan Filippi.

Stvaranje svijeta ili mondijalizacija druga je knjiga suvremenoga francuskog filozofa, sveučilišnog profesora Jean-Luca Nancyja (1940.) prevedena na hrvatski. U počecima svog rada je zajedno s Philippeom Lacoue-Labarthem zacrtao postlakanovsku misao (1973). *Le titre de la lettre*, formulirajući specifičnu vrstu kritičkog odmaka prema psihanalitičkim pojmovima poput Zakona, Oca, Drugog, Subjekta. Kasnije je, pogotovo sa slavnom *La communauté désœuvrée* (u hrvatskom prijevodu T. Medaka, *Razdjelovljena zajednica*) temeljitije počeo raditi na pitanjima zajednice, uspostavljajući reference na Batailla. U ovoj knjizi, kao i kasnijima (primjerice u *Etre singulier pluriel*, inspiriran Derridom, čita i ko-

po kojem pretvaranje svega u oblik robe uvjetuje lomljenje neovisnosti suverenosti — lomljenje cijelog jednog poretka predodžbi o pripadnostima, zastirući i trujući i otvarajući često bolna pitanja »vlastitoga« i »identiteta«. Mondijalizacija za Nancyja znači da se o »ovom« svijetu i kao »ovaj« svijet — u cijelosti odigrava ono što je Marx nazvao proizvodnjom ili stvaranjem čovjeka. Pri tom referira na Derridine *Salbsti Marxa*, dovršavajući njegovu misao o Marxovoj izmještenosti i neprihvaćenosti, o paradoksalnom zahtjevu njegove reaktualizacije koje današnje vrijeme traži. No, Nancy se odmiče od prešutne teleologičnosti ili eshatologičnosti Marxova pojma »čovjek« u kojem vidi instancu izvora i razvoja, ishodište i mjeru postignuća vrijednosti po sebi. Za Nancyja, pojam se svodi na načelnu i apstraktnu danost (»osoba«, »dostojanstvo«), odvojenu od zbiljskog stvaranja. Dapače, lik »čovjeka« i poznati oblik »humanizma« briše, ne želeći ga, u postfukoojskoj misli, zamijeniti ni »nadčovjekom« ni Bogom.

On pokušava zacrtati obrise jedne mondijalizacije svijeta koji je lišen izvanskih uporišta, ali i jedinstvene okosnice, subjekta dominacije, definicije, žarišta, svesti ili sličnog. Predočeni svijet je izložen pogledu subjekta svijeta, ali taj subjekt koji je istodobno i subjekt povijesti ne može biti sam u svijetu jer bi se time, čak i u odsutnosti religijske predodžbe, zadržao u položaju »Boga stvoritelja, redatelja, adresanta (štoviše adresata) svijeta«. Svijet za Nancyja nije neka cjelina objektivnog ili vanjskog poretka: on nikada nije zadan — postavljen preda mnom. On je to što jest samo time što je nastanjen, što je učinjen vlastitim mjestom »u snažnom značenju te riječi, što čini mogućim da se nešto doista dogada«. Tj. svijet je mjesto cjeline mjestâ: prisutnosti i sklonosti za moguće dogadaje, prema francuskoj frazi »avoir lieu« koja doslovno znači »imati mjesto«, ali i »dogoditi se«.

U dalnjem leksičkom izvodenju, prema izrazima srodnima u latinskom, *habitare* i *habitus* proizlaze iz *habere* (»držati«, »održavati se«, zauzimati mjesto, posjedovati ga i imati), imanje je podudarno s vrijednošću bivanja. Za Nancyja, svijet kao takav, u međuovisnosti s mnoštvenim oblicima njegova nastanjivanja, dobiva status subjekta. Mondijalizaciji ili stvaranju svijeta prethodi mondianizacija (deteologizacija) koja »premešta vrijednost — ponutruje je — prije nego što mondijalizacija premjesti proizvodnju vrijednosti čineći je univerzalnom«. To premeštanje nije, smatra Nancy, »sekularizacija« onto-teološke ili metafizičko-kršćanske sheme — već je prije njenog produbljenje, dekonstrukcija koja stvara novu vrstu rizika.

Zadaća je zapravo u stvaranju oblika ili simbolizaciji ovako od svake svrhovitosti ogoljenog svijeta. Riječ je o etičkom pitanju koje se postavlja svakom ethosu i habitusu: kako se ti uključuješ u svijet? »Kako daješ oblik ralici vrijednosti koja ne bi bila razlika bogatstva u općoj ekvivalenciji, već ona razlika singularnosti.« Stvoriti svijet za Nancyja ima ne samo ontološke već nužno i političke reference. Njegovo je stvaranje, na tragu kasnog Derride u razmatranju aporija pravde, prava i djelovanja, poziv koji traži neodloživost i hitnost djelovanja. To znači »odmah, bez odgadavanja ponovno otvoriti svaku moguću bitku za svijet, to znači za ono što treba oblikovati suprotno od globalnosti nepravde na temelju opće ekvivalencije«. Stvaranje — ne konstruiranje već upravo stvaranje, sa svim bremenom judeokršćanske duhovnosti koju ovaj izraz odnosi, za Nancyja je otvaranje pitanja Dobra u svijetu bez svrhe ili s pojedinačnim svrhama. Njemu ne samo da ne izmiče kulturna uvjetovanost pojmove koje koristi; štoviše, upravo na tome gradi dekonstrukciju metafizičke i religijske povijesti Zapada, tematizirajući *absentizam*, odsutnost smisla prema Blanchotu, ovdje prevedenu u odsutnost stvaralačkog načela kojemu stavljaju nasuprot

stvaranje kao razdjeljivanje i razdvajanje (noći od dana, muškog od ženskog itd.).

U trećem poglavlju knjige predstavlja stvaranje kao denaturiranje, kao dugu povijest Zapada videnu kroz odmicanje od zamišljene prirodnosti stvorenog. Nancy te početke pokušava misliti bez početaka, »dekonstruirati« ih: »rastaviti ono što se izgradilo na počecima da bismo omogućili da izbjije ono što prokopava ispod njih«. Time je, naravno, uzdrmana ne samo judeo-kršćanska, već uopće zapadnjačka tradicija davanja smisla koja je započela na maloazijskom poluotoku između 12. i 9. stoljeća prije naše ere. On zapravo drži da metafizika »možda i ne prestaje počinjati i završavati 'bez-početka-i-kraja', te da je ona završena u strukturalnom, ali ne i u dijakronijskom smislu.«

U dodacima knjizi nalaze se tekstovi u većoj ili manjoj mjeri osvjetljavaju pojedine aspekte napisanog u središnjim trima tekstovima. Tematiziraju se problemi biopolitike, suverenosti i njenog zasnivanja u najširem smislu riječi, te na koncu pitanja jedinstva svijeta načinjena od raznolikosti, nejednakosti i suprotnosti. Sukladno tezama iz ranijih radova, Nancy ustanovljuje misao svijeta bez temelja — bez strukturalne okosnice, bez *Grunda*, svrhovitosti i racionalnosti. Upravo zahvaljujući tome, u tom je svijetu moguće misliti odgovornost i angažiranost u promjenama koje idu on-kraj pukog »mišljenja svijeta«. Zakon svijeta, mišlen kao beskonačna napetost tog svijeta, preobražen je u »jedinstveni zakon apsolutnog dijeljenja« u kojem pravda ne dolazi iz (nepostojećeg) vanjskog svijeta, ne kao misao (ruka, ideja) vodilja dovršenja ili popravljanja svijeta, već je »dana sa svijetom u njemu i kao sam zakon njena davanja«. Jedini posao pravde stoga je neminovno stvaranje svijeta kao prostora »jedne neutažive i uvijek nemirne suverenosti smisla«.

MARINA PROTAKA

Šopova filozofska slika svijeta

Fedora Ferluga-Petronio: *Kozmički svijet Nikole Šopa. Život i rad metafizičkog pjesnika*. HFD, Rijeka, 2005.

191

Monografija Fedore Ferluga-Petronio, *Kozmički svijet Nikole Šopa. Život i rad metafizičkog pjesnika* (Udine, 2000.), sada u hrvatskom prijevodu Ljerke Hofman, djelo je poznate i ugledne profesorice kroatistike Sveučilišta u Udinama od 1987. do danas. Fedora Ferluga-Petronio prisutna je i u hrvatskoj znanstvenoj javnosti svojim knjigama, studijama i raspravama, sudjelovanjem na brojnim simpozijima te priznanjima koje je stekla kao promotor hrvatske književnosti i kulture u sredini u kojoj živi i djeluje. Autorica je svoj doprinos dala u disciplinarno raznorodnim područjima: proučavanju klasične filologije te filološko-etimološkoj analizi kršćanskog leksika u slavenskim jezicima, s posebnim osvrtom na renesansno razdoblje, tematiki slovenske moderne, kao i zapaženim prilozima proučavanju hrvatskog latinizma te plurilingvizma hrvatske književnosti 16.-18. stoljeća. Za hrvatsku književnu teoriju posebice su značajne autoričine monografije o Anti Tresiću-Pavičiću, njegovu plodnom opusu, književnom i povijesno-političkom te njegovim vezama s klasičnom i talijanskim kulturom (*Cultura classica e italiana nel Dalmata Ante Tresić-Pavičić (1867-1949)*, Trst, 1992.). Nadalje su to monografije i rasprave o Milanu Begoviću, o hrvatskom baroknom teatru; dvije knjige o Juniju Palmotiću, o grčko-latinskim izvorima njegovih drama, klasično-mitoloških sadržaja (Rijeka, 1999.) i o njegovu teatru (*Del teatro di Junije Palmotić; Fonti*

italiane e slave nel teatro di Junije Palmotić, Udine, 1992.). Dobitnica je medunarodno priznate nagrade »Davidias« za najbolje inozemno djelo iz kroatistike za 1999. godinu. Urednica je niza zbornika i antologija te organizatorica i sudionica brojnih medunarodnih seminara bogate interdisciplinarnе problematike.

Premda autorica nije filozof po struci, valja istaknuti njezin rad na otkrivanju i rehabilitiranju hrvatskih pjesnika koji su ili po svom obrazovanju filozofi (»Kritičko razmatranje Leibnizova determinizma«, doktorska je teza Ante Tresića-Pavičića obranjena u Beču), odnosno onih autora čiji opus ulazi u obzor estetske refleksije, te šire, u *corpus* hrvatske filozofije, ali i znanosti. Vidljivo je to u spomenutoj monografiji o Tresiću-Pavičiću, u kojoj se proučuje filozofska i znanstveno-pojmovni »aparat« i motivika njegova pjesništva, refleksivnost i filozofska meditativnost (»filozofsko pjesništvo«), filozofski izvori i inspiracije, srodnost i utjecaj filozofskih ideja na Tresićeve poglеде (kozmološke, spoznajne, estetičke) o univerzumu, misteriju stvaranja, životu, vremenu, vječnosti i dr.

Otkrivajući iz zaborava osobnosti i djela, rehabilitira ona neke dosad ili nedostatno uočene ili neproučene i zanemarene aspekte kompleksa hrvatske književnosti i filozofije, ispravljajući površna etiketiranja ili simplifikacije i neobjektivne prosudbe. Time potiče i intenzivira medusobni dijalog dviju kultura, nadoknade propuste i previde, revidira neke postavke dosadašnje historiografije, nastavljajući na dosadašnje rezultate, otvarajući putove dalnjih specijalističkih istraživanja i proučavanja.

U cjelokupnom svom znanstvenom, stručnom, književno-povijesnom i teorijskom bavljenju, izdvojiti je izuzetno mjesto koje zauzima osobnost hrvatskog pjesnika bosanskog podrijetla, Nikole Šopa (1904 — 1982), njegov pjesnički, narativni, dramski i prevodilački opus, sudsina i europska recepcija. Istaknuti je edicije i zbornike radova koje je autorica uredila, npr. »Pe-

snički svet Nikole Šopa u slovenskom prostoru. Ob 100. obljetnici rođstva Nikole Šopa (1904 — 1982)«, Neogenesis, Trst, 2005.; »Pjesničko stvaralaštvo Nikole Šopa (1904 — 1982); Između filozofije i kozmologije. Uz stotu obljetnicu rođenja Nikole Šopa«, Sarajevo — Zagreb, 2005.).

Vec desetljećima, s uporištem u dosadašnjoj književno-teorijskoj historiografiji koja s različitim vizura, stajališta i naglasaka nastoji odrediti opus N. Šopa, autorica nastoji odrediti duhovni identitet ove jedinstvene stvaralačke osobnosti i njegovo mjesto u domaćoj književnoj povijesti.

Ako djelo jednog čovjeka rasvjetjava tog čovjeka, a on sam tek dijelom zadobiva svoj duhovni identitet, postajući unekoliko »vlastitom metaforom« (kako za Nikolu Šopa ustvrđuje autorica), tada svekoliko nastojanje Fedore Ferluga-Petronio, njezin istraživački eros i entuzijazam, interpretativni *ductus*, metoda i cilj kojem je posvetila svoje pručavanje jedinstvenih i kompleksnih osobnosti iz široke panorame hrvatskog pjesništva, dobiva svoju punu potvrdu. Odnosi se to i na najnoviju knjigu — monografiju o Nikoli Šopu, prema autoričinu sudu »nedvojbeno najvećem hrvatskom pjesniku-filozofu« te, štoviše, »jednom od najvećih pjesnika filozofa europske književnosti«, »gigantu u panorami suvremenog hrvatskog pjesništva«.

Nastavljajući na dosadašnje osvrte, napisе i analize Šopova djela (Ivo Kozarčanin, Vlatko Pavletić, Nikola Miličević, Dragutin Tadijanović, Miroslav Šicel, Dubravko Jelčić, Dubravko Horvatić, Saša Vereš, Zvonimir Mrkonjić, Mladen i Višnja Machiedo, Miroslav Palameta, Branimir Donat i dr.), autorica tumači i prosuduje Šopov pjesnički i filozofski Ego, s uporištem u vlastitu poimanju njegova stvaralačkog umjetničkog diskursa, produbljenoj i suptilnom razumijevanju Šopove poetike i njegova pjesničko-filozofskog mikrokozmosa. Nit vodilja u autoričinom traganju za cjelinom njegova raznorodnog opusa (lirsko-prozogn, prevoditeljskog, ra-

dio-dramskog, latinističkog i dr.) i života — Šopova je filozofska slika svijeta.

Prateći kroz kronološku formu velike faze Šopova pjesničkog razvoja, orijentacije te bogatu tematsko-motivsku i sadržajnu skalu njegovih pjesničkih ciklusa, ali i niz drugih književnih vrsta u kojima se okušao, autorica pomno analitički, akribički i eruditno ulazi u tkivo Šopova opusa, u sve njegove dimenzije i aspekte: biografsko-dokumentarni, faktografski, književnostilski, semantički, komparativni, filozofski — prateći duhovni profil Šopa pjesnika, prozaista, klasičnog filologa, latinista i prevoditelja. Najposlje ne mimoilazi ni onaj dosad u književnoj kritici zanemaren, ali značajan segment njegova opusa — radio-dramski. Prateći i rekonstruirajući genezu njegova, kako ga definira, »kozmičkog« mišljenja, autorica pomno analizira sve njegove sastavnice, izvore i značajke.

U pojedinim tematskim cjelinama rasvjetljena je životna sudbina i djelo, u autoričinoj optici usustavljeno i svojevrsno ogledalo povijesti duha. U toj se samosvrhovitosti i gospodarenju duha sastaju pjesništvo i filozofija: kao rezultat, stvaranje je to Šopova osebujnog kozmičkog svijeta. Autoričino razlikovanje kozmičke, mističke, nihilističke, skeptičke, pesimističke faze otvara istodobno prostor tematiziranju nekoliko bitnih razina odnosa, kao što su to umjetnost — filozofija, umjetnost — spiritualnost, umjetnost — religija/mistika, sve to kao izraz temeljnog odnosa pjesnik — svijet. Ono prepoznatljivo filozofsko, prema autorici, nije tek pozade Šopove poetike nego unutarnje samorazvijanje jedne temeljne, zajedničke osnove pjesništva i apstraktnog mišljenja. Tako izvore i konotacije bogate i raskošne Šopove orkestracije ideja otkriva autorica u antičkoj, platoničko-neoplatoničkoj, aristotelovskoj, srednjovjekovnoj, kao i hermetičkoj tradiciji mišljenja — zahaljujući Šopovu sestranskom interesu, obrazovanju i duhovnom stajalištu. Presudnu će ulogu u tome imati i njegova tragična životna sudba,

susret sa zbiljom i svjetom ideja koji, u autoričinu tumačenju, bivaju uvučeni u problem stvaranja kao estetski, ali i spoznajno-filozofski i metafizički fenomen što kulminira u konstantno prisutnom odnosu djela i smrti. Pjesništvo, kao uron u duhovno, smrt čini ništavnom. Pjesničko se, prepoznaje to autorica u Šopovu primjeru, ne sastoji u *iskazivanju ideja* (u tome Šop i nije filozof), nego u *traganju za mišlju* svojih pjesničkih iskaza (i u tome on jest filozof). Motreći svijet okom filozofa, biježeći ga poetskom riječju, simbolom i metaforom, amblemom i slikom, Šopova pjesnička avantura igra na rubovima poetskog čina kroz koji sve prolazi i sve postaje zagonetnim u suočenju sa smrću (moglo bi se reći kako je Šop, poput Rilkea, »pjesnik vlastite smrti« /M. Blachot/, s paradoxom vladavine vremena bez sadašnjosti, s vječnošću. Relativnost prostora i vremena, antitetičnost — život-smrt, ljudsko-božansko, zemaljsko-kozmičko, konačno-beskonačno, mikrokozmos-makrokozmos, svjetlo-tama, sveto-svetovno, vječnost-praznina — neki su od temeljnih motiva Šopove poetike, koje autorica iščitava u filoziskom ključu. Pitanja Jednog i mnoštva; logosa, istine, bitka i biti; misterij života i univerzuma, od ranih pjesničkih ciklusa (1928–34), apokaliptičnih vizija (kozmička Eva, zbirke *Tremenda*, *Nokturno*), sve do početaka Šopove tzv. »kozmičke« faze pedesetih godina i astralne tematike (*Kućice u svemiru*, *Svemirski pohodi*, do *Astralija*, Šopove, kako je naziva autorica, »Božanske komedije«) i metafizičko-religiozne faze — Fedora Ferluga-Petronio sagledava kao cjelovit, jedinstven organizam. Nastoji pritom omogućiti nam razumijevanje fenomena pjesnikove intuicije pred težinom životnog iskustva (posebice prostora i vremena). Pjesnička intuicija, naime, korespondira filozofskoj spoznaji, a takoder i znanstvenoj intuiciji; premda izmiče apstraktnom promatranju, upravo u tome uspostavlja vlastitu, pjesničku autonomiju. Tom svojom pjesničkom intuicijom, gradi

Šop vlastitu kozmologiju, novu kozmolоšku realnost beskonačne dimenzije materije (*Pjesnik u svemiru*), virtualni kozmos, univerzum ljepote (*Osvajanje kocke*), svoju filozofiju lijepog i savršenstva (*O kugli*). Šopovim filozofemima korespondira njihova jezična ravnina. Autorica tako ispituje i raščlanjuje Šopovu jezičnu inovativnost, njegov rafinirani pjesnički jezik pun neologizama i stilističko-retoričkih figura. Idejama prostora i vremena, novim dimenzijama bez-prostornosti i bez-vremenitosti, ideji produševljenosti svijeta, signiferačije stvari i njihove transformacije — odgovara pjesnikov eliptičan jezik, pun aliteracija, asonancija, onomatopeja itd.

Autorica pokazuje kako na tragu poimanja pjesnika kao čuvara božanskog govora, Šop sluti drevno jedinstvo pjesnika-teologa, naravi i značenja pjesničkog diskursa, podržavajući tezu o umjetniku kao svojevrsnu filozofu (stajalište koje asocira na ono Browningovo, »kad sam stvarao pjesmu, njezino je značenje shvatio Bog i ja, a sada samo Bog«).

Šopov kozmički svijet, njegov pjesničko-filozofski konstrukt, izraz je traganja misliteљa za Apsolutom, točkom doticanja božanskog i ljudskog, vremenitog i vječnog/nadvremenog, smrtnog i besmrtnog, ukidanja tragične podijeljenosti na duhovno i tjelesno. Rekla bih: *Passio Hominis* i *Passio Christi* susreću se i razrješuju u pjesniku — simbolu žrtvenog bića, ali i nadmoćnika u toj borbi, oslobođena fizičkog udešaja, u ideativnom smislu. Drugim riječima, riječ je o realizaciji utopijskog (Šopova transpozicija mita o Faetonu i Ikaru), čovjekova (pjesničkog, filozofskog) osvajanja svemira. Ali shvaćeno i u stvarnom smislu Šopove životne tragike.

Detektirajući i tumačeći neka otvorena filozofska pitanja Šopove poetike — posebice se to odnosi na pjesnikovo mišljenje, na pjesničku intuiciju, blisku modernim znanstvenim teorijama o strukturi univerzuma (premda Šop nema namjere tematizirati u svojoj poeziji filozofski neke

probleme, primjerice prostora i vremena) — autoričina monografija budi pažnju ne samo za Šopovu osobnost u panorami suvremenoga hrvatskog pjesništva, nastojeći mu utvrditi dosege i mjesto i vrednovati mu značenje, nego i značenje u obzoru izgradnje njegove filozofske i znanstvene slike svijeta.

Kažimo na kraju da se na primjeru Šopa još jednom potvrđuje valjanost Proustova suda kako originalnim umjetničkim djelima treba mnogo vremena da im bude u potpunosti shvaćena vrijednost. Ukažujući i na svu množinu unutarnjih i vanjskih paralelizama (difuzija Šopova djela u Italiji i Engleskoj), monografija Fedore Ferluga-Petronio predviđa nove i trajne vrijednosti velikog hrvatskog pjesnika, pridonoseći time uvelike rezultatima domaće književnoteorijske povijesti.

LJERKA SCHIFFLER

Upute jezičnim cenzorima

Andela Frančić, Lana Hudeček i Milica Mihaljević: *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005.

Zadnjih godina je kod nas poplava knjiga jezičnosavjetničkog tipa. Svima njima je zajedničko da im je cilj širenje jezičnog šovinizma i učvršćivanje nacionalističke ideologije u hrvatskom društvu. Veličaju purizam i preskriptivizam, predstavljajući ih kao znanost o jeziku, iako se radi o pojmovima koji su suprotstavljeni lingvistici. Oni se u lingvistici koriste kao pejora-

tivne oznake za nešto abnormalno i neprirodno, što sam već pokazala citirajući brojne inozemne lingviste u *Književnoj republici* (br. 11–12, 2003, str. 176–179; br. 5–6, 2004, str. 221–225; br. 9–12, 2005, str. 213–218).

Na najnovijem primjeru knjige jezičnosavjetničkog tipa pokazat ćemo da je funkcija tih knjiga usadivanje jezičnog nacionalizma, pogotovo u nove generacije studenata, razvijanje mržnje prema drugim nacijama, i razvijanje poslušnosti u obliku bespovornog prihvaćanja zahtjeva za mijenjanjem jezika, koji autori savjetnika ni ne pokušavaju znanstveno obrazložiti. Te knjige navodno savjetuju, a ustvari nareduju predstavljajući svoje kreacije kao »općeobvezatni standard«, dok uobičajenu upotrebu predstavljaju kao pogrešku. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa redovito financira ovakav tip knjiga koje u Hrvatskoj šire jezični šovinizam. A osim toga, isto ministarstvo je u prvim redovima prilikom primjenjivanja jezičnih promjena koje su suprotstavljene jezičnoj praksi većine Hrvata i koje se uvode u tim savjetnicima (to se vidi već i iz naziva Ministarstvo športa). Recenzent knjige je Josip Silić — njemu ovo nije prvi puta da preporučuje za objavljivanje rukopis čija je osnovna funkcija raspirivanje jezičnog nacionalizma.

Osnovna teza autorica je da nitko u Hrvatskoj ne zna standardni jezik i da ga svi moraju učiti (19, 23, 28). No, zar nije malo čudna predodžba da preko četiri milijuna Hrvata ne zna svoj jezik. Osim toga, ako ga nitko ne zna, onda taj jezik i ne postoji. Kad bi netko u drugoj državi, npr. u Njemačkoj izjavio da nitko ne zna standardni njemački jezik, taj bi bio ismijan. Je li, dakle, problem u milijunima izvornih hrvatskih govornika ili je ipak problem u autoricama savjetnika, koje nemaju ni osnovna lingvistička znanja pa ne znaju što je to standardni jezik. Jer standardni jezik je ono što je neutralno, uobičajeno u upotrebi kod većine ljudi u Hrvatskoj i što

omogućava nadregionalno sporazumijevanje. Nasuprot tome, autorice savjetnika žele napraviti iluziju da se standardni jezik nalazi negdje izvan hrvatskih govornika i da samo one imaju spoj s njim i mogu ga posredovati ostalim smrtnicima.

Takov način razmišljanja dovodi do stanja koje se, kako kaže Dubravko Škiljan (*Jutarnji list* 20. 1. 2006.), »ponavlja na svim nivoima i u svim situacijama, pa se autocenzura i cenzura (koju lektori ponegdje provode dok im je u rukama sasvim doslovno neki Index verborum prohibitorum) ukazuju kao vrhunski dokazi jezične lojalnosti, a posljedica je toga da se raznolikosti naših iskaza sve više uniformiraju i svode na unaprijed zadan model«. Teza da nitko u Hrvatskoj ne zna standardni jezik dovodi do absurdne situacije da i sveučilišni profesor lingvistike u Zagrebu, autor tridesetak lingvističkih knjiga, D. Škiljan mora moliti urednike novina koje čak nisu na glasu kao nacionalističke da mu ne cenzuriraju jezik: »Zato bih i Vama i redaktorima i lektorima 'Jutarnjeg lista' bio silno zahvalan kad ne biste moje odgovore podvrgnuli dodatnoj jezičnoj cenzuri: moja je autocenzura, vjerujem, sasvim dovoljna.«

Autorice savjetnika nastoje kod svih uništiti povjerenje u vlastita jezična znanja kako bi sebi osigurale monopol na to. Kajkavci ili čakavci će još i povjerovati da im je čitav život nešto iz standarda nepoznato jer je standard štokavski. Ali štokavce je teže uveriti da ne znaju svoj standard. Zato se autorice savjetnika na njih specijalno okomljuju: »Koliko god u prvi mah čudno zvučalo, novoštakavci trebaju najviše učiti hrvatski standardni jezik jer 'nemaju svijest o razlici između narječja i standardnog jezika, pa se i ne trude učiti ga'« (23). No, zašto bi ljudi učili jezik koji već znaju? A očito ga znaju jer kad ga ne bi znali, ne bi se mogli sporazumijevati s drugim stanovnicima Hrvatske.

Takvu činjenicu zanemaruju autorice savjetnika, kao što zanemaruju i druga

osnovna lingvistička pravila. Jedno od njih je da izgled norme, na koju se autorice pozivaju i u naslovu knjige, oblikuje jezična upotreba. No, ne za autorice savjetnika: one se ne ravnaju prema upotrebi, nego joj žele nametati. Preskriptivne su, što je u suprotnosti s lingvistikom. A temeljno svojstvo lingvistike — deskriptivnost — toliko im je tude da čak kad žele dati definiciju deskriptivne gramatike nisu u stanju prevaliti preko usta riječ 'opisuje', nego umjesto nje koriste preskriptivnu riječ 'određuje': »deskriptivna gramatika određuje kakvo što jest bez obzira na to što o toj pojavi kaže eksplisitna norma« (31–32).

Ne žele pokazati da iza proizvoljnih odredbi suprotnih jezičnoj upotrebi stoe one, nego svoju ulogu samovoljnih cenzora prikrivaju korištenjem konstrukcija poput: treba razlikovati (152), normativna gramatika propisuje (32), norma daje prednost (111), gramatička norma zahtijeva (128), norma standardnoga hrvatskog jezika ne dopušta (154), stroža norma preporučuje (125), u funkcionalnim stilovima koji imaju stroži odnos prema normi preporučuje se (84). Kažu npr. da »glagol *sipati* treba razlikovati od glagola *lijevati*« jer »*sipati* se može samo što sipko (npr. brašno, šećer), dok se *lijeva* što tekuće (npr. kava, voda)« (109). Njihova rečenica je strukturirana kao da se radi o činjenici, a ustvari se radi o subjektivnoj izjavi autorica, koja je usto i neistinita jer govornici im u praksi svakodnevno pokazuju da se može sipati i vino i pivo kad kažu *sipaj mi vina u čašu*. To je poznato već desetljećima jer i Rječnik JAZU, koji opširno opisuje normu, a objavljen je u Zagrebu 1956. navodi da se tekućina može sipati.

Samovoljno tvrde, u suprotnosti s jezičnom uprebom a time i sa standardom, da nije standardno: *koristim ovu priliku* (186), *mojaj majci, Petrovog sina* (26), *dječakovog* (32). Priznaju da govornici u praksi najčešće govore upravo tako (32, 38), ali bez obzira na praksu, u ovom savjetniku

proglašavaju navedene oblike neispravnima i obilježavaju ih zvjezdicom kao neprihvatljive. Kao da se norma nalazi negdje izvan korisnika jezika, i kao da one mogu samovoljno odrediti normu. Osim toga, kad kažu da »posvojni pridjevi na -ov, -ev, -in uvijek« imaju nastavke poput *dječakova*, a ne *dječakovog* (116), svjesno govore neistinu jer i same su osamdeset stranica ranije napisale da »deskriptivna bi gramatika sigurno utvrdila da govornici najčešće govore **dječakovog*«, a ne *dječakova* (32). Bez ikakvih argumenata označavaju »normativno neprihvatljivim riječima« *razbojnjeli*, *čitalac* (37). Uklanjuju *naglašavati*, *naglašavam* i na njihovo mjesto stavljuju *naglašivati*, *naglašivam* (111), iako svi mi *naglašavamo* a ne *naglašivamo*. Naravno, ne kažu zašto odbacuju *naglašavati*. Ako želimo nekoga *dopunjavati*, one nam preporučuju da ga radije *dopunjivamo*, ali opet ne kažu zašto (111). Čitatelj nema ni pravo da njih pita zašto, nego bi morao pitati normu jer autorice savjetnika kažu da to »norma daje prednost«. Kao da postoji neka norma koja nije u govornicima, koja se ne ravna prema jezičnoj upotrebi i s kojom govornici nemaju dodir.

Na isti način propovijedaju odbacivanje *moreplovca* i *ribolovca* jer »norma daje prednost« *pomorcu* i *ribaru* (171). Također treba izbaciti riječi stranog porijekla jer »norma načelno daje prednost domaćim riječima« (164). Spoj glagola i imenice poput *obaviti pretragu*, *pružiti pomoć*, *postaviti pitanje* itd., za koji i same zapažaju da se često koristi, »osobito u administrativnome i znanstvenome stilu«, zabranjuju pomoću »ne — nego« bez ikakve argumentacije, tvrdeći »To nije oznaka njegovana standardnog jezika i ne može se smatrati poželjnom značajkom kojega od njegovih funkcionalnih stilova, nego pogreškom« (112). Međutim, upravo za taj spoj glagola i imenice poznato je u svjetskoj lingvistici da je znak intelektualiziranog izražavanja, da se zadnjih desetljeća pojačano koristi u drugim evropskim jezicima, i to prvenstve-

no u znanstvenom i administrativnom stilu. Točno onako kao i kod nas. Ali autorice savjetnika očito nisu upućene u lingvistiku, one primjenjuju svoju subjektivnu i autističku mjeru, prema kojoj onda ni drugi evropski jezici nisu »njegovani standardni jezici«. Nareduju da se spoj glagola i imenice zamijeni glagolom, premda su i same svjesne, ne računajući stilističke razlike, da to čak nije uvijek ni moguće: »*Obaviti pretragu* ne može se uvijek zamjeniti glagolom *pretražiti*, npr. u rečenici *Moram obaviti pretragu jetre*« (112).

Zalažu se za dodavanje nastavaka *-a*, *-e*, *-u*, usputno navodeći da nemaju nikakvu gramatičku funkciju i ne utječu na značenje riječi, usp. *dobrom i dobromu*. O tim nastavcima kažu: »navesci se smatraju znakom dobrog, biranog stila« (119). Svoju tvrdnju potkrepljuju citatom iz savjetnika Instituta za hrvatski jezik, kojemu su takoder one autorice: »uvriježeno je mišljenje među kultiviranim govornicima« da u dativu treba dodati *-u* (119). Znači, govornici koji ne kažu *Dodao je piće dobromu prijatelju* nisu kultivirani. Tri reda kasnije u citatu se priznaje »To se pravilo veoma rijetko dosljedno provodi, čak i u pismu tih istih kultiviranih ljudi«. Usprkos tome, o navedenom proizvoljnem pravilu zaključuje se u citatu: »možemo ga ipak poduprijeti kao jednu od osobitih hrvatskih stilskih značajka i navika«. No kako se mogu pozivati na navike, kad su maloprije priznale da se to pravilo ne ubraja u navike čak ni »kultiviranih ljudi«.

Kažu da se nastavak mora dodati i posvojnim zamjenicama kad iduća riječ počinje istim suglasnikom kojim zamjenica završava, npr. ne može *našem moru*, nego je »obvezatno« *našemu moru* (127). Međutim, kad bi bilo točno da sljedeća riječ ne može počinjati istim suglasnikom kojim prethodna završava, onda se ne bi moglo reći *moram malo prošetati*, nego bi trebalo glasiti *moramu malo prošetati*.

Autorice savjetnika su svjesne da u upotrebi pridjevi mnogo češće imaju oblike

o zelenom, od zelenog, a mnogo rijede o zelenu, od zelena. One žele taj odnos prisilno preokrenuti (ne kažu zašto): »Budući da je u razgovornome funkcionalnom stilu (pa i u publicističkome i u administrativnome) imenička sklonidba neodređenih pridjeva rijetka, nju treba posebno učiti da bi se mogla upotrijebiti u funkcionalnim stilovima koji imaju stroži odnos prema normi« (116). Istovremeno priznaju da se »i u funkcionalnim stilovima koji imaju stroži odnos prema normi upotrebljavaju obje sklonidbe« (117), što znači da sasvim svjesno rade protiv upotrebine norme jer žele istrebljivati one oblike koji su uobičajeni u svim stilovima, a nametati one koji nisu općeprošireni ni u jednom stilu. Potpuno otudeno od upotrebe norme, tvrde da ne postoje oblici posvojnih zamjenica *njegovog, njezinog, njihovog, njegovom, njezinom, njihovom* (118), iako su navedeni čak i u gramatikama na koje upućuju kao na osnovne suvremene jezične priručnike. Sedam stranica kasnije prisjećaju se da ti oblici ipak postoje (125), ali kažu da su mogući samo »u razgovornome funkcionalnom stilu«, što nije točno jer upotreba dokazuje da su mogući u svim funkcionalnim stilovima. Na sljedećoj stranici i same navode takve primjere iz drugih funkcionalnih stilova. O zamjenici *njen* takoder netočno tvrde da »pripada razgovornom stilu« i da nema oblike *njenog, njenom* (125), premda su ti oblici navedeni čak i u gramatikama preporučenima u savjetniku (36). Što je još važnije, praksa pokazuje da se zamjenica *njen* koristi i u drugim stilovima i da ima oblike *njenog, njenom*. Kad prikazuju oblike posvojnih zamjenica *moj, tvoj*, prešućuju da postoje oblici *mog, twog, mom, twom* iako su ti oblici u praksi čak češći od *mojega, tvojega, mojemu, tvojemu* (126). Umjesto da ta dva tipa oblika navedu barem onda kad spominju »dulje i kraće likove«, one pod dulje/kraće navode *mojega/mojeg, tvojega/tvojeg* (126).

Bez ikakvog obrazloženja tvrde da se ne smije upotrebljavati *netko, nešto* u rečenicama poput *Javi mi ako netko dođe, Hoćeš li nešto pojesti?* i da te rečenice moraju glasiti *Javi mi ako tko dođe, Hoćeš li što pojesti?* (131). Praksa, međutim, pokazuje da su rečenice s *netko, nešto* sasvim uobičajene u svim funkcionalnim stilovima. Kod brojeva dva, tri, četiri također se direktno suprotstavljaju praksi. Svojne su da »u praksi se brojevi često ne sklanjaju«, npr. *Ocean se nalazi između dva pola*, ali one praksu označavaju zvjezdicom kao neprihvatljivu i tvrde da se brojevi moraju deklinirati (135–136). Pritom preporučuju čak i *razgovor s četirma mladićima*, samo da ne bude onako kako je u upotrebi uobičajeno *razgovor s četiri mladića* (136).

Niz uobičajenih izraza navode pod »pogrešno«, npr. *na taj način, red vožnje, uputstvo, biografija*, i zamjenjuju tvrdeći da je »točno«: *tako, vozni red, uputa, životopis* (256–258). Na osnovi svog subjektivnog ukusa zabranjuju i čitav niz ustaljenih konstrukcija s prijedlogom *po*, npr. *To je opasno po život*. Svaki put kad praksa nije u skladu s njihovim ukusom, proglašavaju je pogrešnom: »Prijeđlog po često se pogrešno upotrebljava« (154). Na udaru su im baš one pojave koje su česte, što i same primjećuju kad na više mjesta ističu »U praksi se to načelo često krši« (158). Jedan od takvih primjera je i kad kažu »Često se uz česticu *li* pogrešno upotrebljava čestica *da* (*da li* umjesto *je li*)«, pa zabranjuju *Pitam se da li sam dobro čuo i Da li lijepo pjeva?* (162–163).

Na isti način tvrde »pogrešno je« reći *S obzirom da ne znate*, mora se reći *S obzirom na to da ne znate* (161). Zabranjen je i *vanzemaljac*, on mora biti *izvanzemaljac* jer *izvan* »ima normativnu prednost« (176). Zabranjeno je *www* čitati kao *ve ve ve*, nego »bi se ta kratica trebala čitati *duplo ve duplo ve duplo ve ili trostruko duplo ve*« (177). Nadalje, zabranjuju *aerobik* tvrdeći da »u hrvatskome imenica mora glasiti *aerobika*« (215). Zabranjuju *Hva-*

la na posjeti, iako znaju da se najčešće baš tako kaže jer priznaju da se takav natpis često može pročitati u trgovinama (216). Odbacuju riječ *posjeta*, premda i same navode da je proširena u razgovornom jeziku. Za njihov preskriptivizam tipično je da kažu: »ta je konstrukcija veoma živa u razgovornome funkcionalnom stilu«, »ali je isključena iz standardnog jezika« (154). Kao da razgovorni funkcionalni stil nije dio standardnog jezika.

Ni drugi funkcionalni stilovi nisu savsim po ukusu autorica savjetnika, pa i njih izbacuju iz standardnog jezika (zaboravljajući da se standardni jezik uopće ne može drugačije ostvarivati nego u okviru funkcionalnih stilova, bez njih nema ni njega). Tvrde da je sporno je li književnoumjetnički stil dio standardnog jezika (231). No, kad ne bi bio dio standardnog jezika, ne bismo ga mogli čitati i razumjeti. I administrativnom stilu prijete izbacivanjem iz standardnog jezika ako nastavi slati *dopis kojeg je potpisao* umjesto *dopis koji je potpisao*: »Nepoštivanje tih norma dovodi u pitanje administrativni stil kao stil hrvatskoga standardnog jezika« (254). Valjda će postati stil francuskoga ili nekog drugog jezika. Takav izgon mu ozbiljno prijeti od strane autorica savjetnika jer »za jezične pojavnosti suprotne normama hrvatskoga standardnog jezika nema mješta u tekstovima pisanim administrativnim stilom hrvatskoga standardnog jezika« (254). Istovremeno su autorice u kontradikciji same sa sobom kad kažu »da administrativni funkcionalni stil ima strog odnos prema normi« (254) — kako ima, kad su mu maloprije prijetile izgonom baš zato što nema.

A razlozi za spomenutu upotrebu oblika *kojeg* umjesto *koji* jednostavni su i poznati u lingvistici: govornici žele jasno razlikovati objekt od subjekta, a to je moguće upotrebom oblika *kojeg*, dok je oblik *koji* dvosmislen. Npr. u sljedećoj rečenici se zahvaljujući upotrebi zabranjenog *kojeg* odmah zna tko koga zamjenjuje: *Obratite*

pažnju na nastavak -u, kojeg zamjenjuje nastavak -e. Kad bi se upotrijebio oblik *koji*, kojeg autorice zahtijevaju, ne bi se znalo tko koga zamjenjuje jer su moguća dva tumačenja zato što oblik *koji* ne razlikuje subjekt od objekta: *Obratite pažnju na nastavak -u, koji zamjenjuje nastavak -e.* Potreba za jednoznačnim razlikovanjem objekta od subjekta jedna je od temeljnih, pa ne čudi što primjere s *kojeg* umjesto *koji* nalazimo i u tekstovima iz prethodnih stoljeća (npr. kod Reljkovića u 18. st.), a nalazit ćeemo ih i ubuduće koliko god se preskriptivističke autorice trudile da ih zabrane. Potpuno je razumljivo da se pojavljuju i u administrativnom stilu jer tamo je jako bitno tko je subjekt, a tko je objekt. No sve ovo teško je shvatljivo autoricama savjetnika jer njihove spoznajne mogućnosti ograničene su preskriptivistički plitkim poimanjem jezika.

One preskriptivistički zabranjuju i ljudnost u poslovnom pismu, i to u primjeru kada se nekoga odbija, iako svatko zna da je baš onda potrebno biti ljubazan ako se poslovni kontakt želi zadržati i ubuduće. No, one odbacuju u poslovnom pismu *Žao nam je što Vas moramo obavijestiti da tu robu trenutačno ne posjedujemo na zalihamu i zahtijevaju Ta je roba trenutačno rasprodana* (275).

Veznik *pošto* preporučuju u vremenskim rečenicama, a zabranjuju u uzročnim: »Veznik *pošto* vremenski je veznik i ne treba ga upotrebljavati na mjestu uzročnih veznika *jer* i *budući da*« (160). Međutim, zabranjivanje da se vremenski veznik *pošto* koristi i kao uzročni veznik nije logično jer poznato je da se i drugi vremenski veznici upotrebljavaju na mjestu uzročnih, npr. *čim*: usp. vremensku rečenicu *Javi se čim dođeš* i uzročnu rečenicu *Čim je tako raspevan, znam da je malo popio*, u kojoj se *čim* koristi na mjestu uzročnog veznika *budući da*. Ako se drugi vremenski veznici upotrebljavaju na mjestu uzročnih, zašto to onda ne bi mogao i *pošto* ako se želi da on uopće opstane u jeziku

kao veznik? Jer očito je da nasilno zabranjivanje prirodnog razvoja uzročne upotrebbe kod tog veznika ima za posljedicu da se on prestaje koristiti i kao vremenski veznik i da nestaje iz jezika.

Kod veznika *da* takoder su preskriptivne: »Veznik *da* (između ostalog) namjerni je veznik i stoga ga ne treba upotrebljavati u rečenicama poput [...] jer se tim rečenicama ne izražava namjera« (158). A same su napisale da je namjerni veznik »između ostalog«, što znači da se koristi i u nenamjernim rečenicama. I trideset stranica kasnije, kad prikazuju tabelarno tipove rečenica, vidi se da se veznik *da* upotrebljava i u nenamjernim rečenicama jer tamo je naveden i u posljedičnoj rečenici (189).

199

Preskriptivistički žele mijenjati redoslijed riječi u rečenici pa preporučuju rečenice s neuobičajenim i umjetnim mestom nenaglašene riječi je poput: *Naš prvi hrvatski je gramatičar Bartol Kašić. Gramatičar je Bartol Kašić autor prve hrvatske gramatike. Bartol je Kašić autor prve hrvatske gramatike* (182), a prešućuju najobičniji redoslijed riječi, kakav je u sljedećim rečenicama: *Naš prvi hrvatski gramatičar je Bartol Kašić, Gramatičar Bartol Kašić je autor prve hrvatske gramatike. Bartol Kašić je autor prve hrvatske gramatike.* Nije slučajno upravo takav redoslijed riječi postao nauobičajenijim: govornici se rukovode logikom da riječi koje zajedno čine jednu cjelinu ne treba razdvajati. Nai-me, riječi ispred *je*, npr. *naš prvi hrvatski gramatičar* čine jednu cjelinu (jednu sintagmu) jer zajedno definiraju jedan pojam. Povezane su i formalno jer se slažu u rodu, broju i padežu. Zajedno čine subjekt rečenice, dok riječ *je* ne pripada toj cjelini nego drugoj: predikatu rečenice. Stoga je sasvim razumljivo da govornici najčešće neće razbijati subjekt umetanjem jednog dijela predikata u njega.

Među primjerima pomoću kojih autrice u tabelama oslikavaju deklinaciju i koji bi zato trebali biti svakodnevne riječi

nalaze se riječi koje ne samo da nisu sva-kodnevne nego se čovjek mora pitati i što one uopće znače, npr. *kotac* (72), *brijestak* (76), *plastak* (77). Tu je i *hrasku* (77), *Babogredac* (179). One smatraju da se koristi izraz *sine njegov* i da tako zovemo nekoga *Hej, sine njegov, dođi ovamo* (126). Uvjereni su da se kaže *ovolik metež, tolik trud*, a ne *ovoliki metež, toliki trud* (130). Sigurne su da kad putujemo s četvoricom prijatelja kažemo *putujem s četirima prijateljima* (132). Tvrde da se 600 piše *šeststo* (132), iako su, kako na sljedećoj stranici priznaju, našle samo jedan jedini primjer takvog pisanja u čitavom Hrvatskom nacionalnom korpusu. Pa zašto onda odbacuju sve one milijune govornika koji pišu *šesto*, a ne *šeststo*? Odgovor je jednostavan: zato što »Babić–Finka–Mogušev pravopis daje rješenje *šeststo*« (133). Onda nije bitno što se drugi »način pisanja mnogo češće susreće u praksi« (134).

Navode više puta oblike *kod nas dvo-ga, između njih dvoga* uz obrazloženje da je konstrukcija s *dvoga* »izrazito teška i izvornim govornicima« pa bi im se ponavljanjem u ovome savjetniku trebala usjeći (141). No zašto da im se usjeće kad je izvorni govornici ne koriste? Toga su svjesne i autorice savjetnika jer pišu da bi se tu danas upotrijebio drugi oblik. A oblik *dvoga* oslikavaju npr. citatima iz djela Mile Budaka (141).

Istovremeno zabranjuju uobičajene konstrukcije, npr. rečenicu *Doći će kasnije, kad obavi posao, zahtijevajući da se kasnije zamijeni s poslje* (145). Tvrde da se ne može reći *Iznad krovova sjalo je sunce* (152). Zabranjuju rečenice koje su česte i u govorenom i u pisanim jeziku *Gdje ćeš?, Kud si navalio?* i zahtijevaju *Kamo ćeš?, Kamo si navalio?*, tvrdeći »prilog gdje ne upotrebljava se za cilj kretanja«, »ne dolazi uz glagole kretanja« (146). No, praksa dokazuje suprotno, i to neprestano još od 16. stoljeća (npr. Bartol Kašić, Ivan Gundulić, Jerolim Kavanjin).

Kažu da je »jasno, neupitno i jednoznačno« da ne može biti *zubarika*, nego mora biti *zubarica* (173). Ali zašto bi to bilo »jasno, neupitno i jednoznačno« kad postoje *novinarica, uličarka*, a ne postoje *novinarica, uličarica*. Po uzoru na S. Babića proganjaju posvojni genitiv pa proglašavaju nepoželjnim *planiranje provedbe, uvjete vozarine, broj telefona, plan proizvodnje* (183). Međutim, posvojni genitiv je ustaljeno izražajno sredstvo s tradicijom još iz pradavnih vremena — on je čak stariji od posvojnih zamjenica *njegov, nje(z)i/n, njihov* (usp. *Književna republika* br. 5–6, 2003, str. 168–173). Progoneći posvojni genitiv, tvrde da nije dobro reći *ovjera javnog bilježnika* i da je mnogo bolje *javnobilježnička ovjera*, ne svida im se ni *pečat javnog bilježnika*, zahtijevaju *javnobilježnički pečat* (183).

O tom prognou uobičajenih riječi i izraza kritički govori Nives Opačić u članku »Politički strah diktira jezične norme« (*Novi list* 12. 2. 2006.), zapažajući o Hrvatima danas da »u strahu su od standarnoga jezika zato što je u njemu, i to najviše u leksiku, došlo do mnogih promjena koje nisu bile lingvistički, nego politički motivirane. Te su promjene počele mijenjanjem mnogo toga što je u jeziku postojalo prije 1990. godine. Ono što se govorilo i pisalo prije, u tom je trenutku postalo nepočudno. Zašto je, recimo, riječ cjenik loša? Poput mnogih drugih riječi, doživjela je sasvim nepotrebnu promjenu, u koštovnik. U nekoliko navrata zatekla sam se tako u restoranu, pa bih upitala konobare: 'Zašto piše koštovnik?' Na to bi me oni uputili svojim šefovima, koji bi mi kratko objasnili kako 'su tako u Općini rekli da se mora pisati'. Isto je objašnjenje bilo i kad sam ih upitala zašto na vratima piše djelatno, a ne radno vrijeme. Naravno, administracija je mnogima najčešće prvi kontakt s vlašću, i kako kaže 'vlast' tako mora biti. Slična stvar je s našom policijom — mogu navesti primjer jedne kolegice s fakulteta: ako napišete molba, a ne zamol-

ba, predmet vam neće primiti. Kao da je molba gora riječ od zamolbe. A tužba i žalba, načinjene po istom obrascu kao i molba, mirno žive i dalje. Mene nitko ne može uvjeriti da je bilo nužno promijeniti npr. domaću zadaću u domaći uradak, nitko mi ne može reći kako je zbornica loša riječ te da se smije reći samo vijećnica. Ta je priča ponekad išla tako daleko da su me neki prodavači iz susjedstva jednom pitali zašto se oni više ne zovu prodavači a njihove mušterije kupci. Kad sam ih pitala što su oni sada, odgovorili su mi: prodavatelji i kupitelji. A sve se to dogadalo zato što je sufiks -telj proglašen hrvatskim od svih drugih. Zato su se neki, naravno anonimno, jedno vrijeme bunili i protiv novinarke, tražeći navodno hrvatskuju novinaricu. Medutim, kada sam im skrenula pažnju na kršćanku, riječ koja se tvori istim sufiksom — brzo su ušutjeli«.

Od takvih pokušaja mijenjanja jezika i nametanja ograničavanja sastavljen je čitav savjetnik. Njegove autorice npr. tvrde da se prijedlog *između* koristi samo ako se radi o dvije jedinke (152), što nije točno jer može se reći *došlo je do sukoba između prisutnih žena*, bez obzira koliko žena je bilo prisutno. Primjeri u kojima se *između* ne ograničava na brojku dva imaju dugu tradiciju, o čemu svjedoče djela npr. I. Gundulića, A. Kanižlića. I prijedlog *kod* pokušavaju umjetno ograničiti pa zahtijevaju *Idem k bratu* umjesto *Idem kod brata*, iako je prijedlog *kod* potpuno uobičajen u takvim rečenicama. A bio je to i proteklih stoljeća, što dokazuju djela npr. I. Držića, M. A. Reljkovića.

Budući da je standardni jezik ono što je neutralno i općeprošireno u nadregionalnoj upotrebi, a autorice savjetnika konstantno odbacuju ono što je neutralno i općeprošireno u upotrebi, očito je da odbacuju standardni jezik. Ali one svoju publiku nastoje uvjeriti u suprotno tako što se stalno pozivaju baš na standardni jezik. U njihov kvazistandardni jezik riječi ne ulaze na osnovi upotrebe, nego isključivo »nam-

jernom intervencijom hrvatskih normativista«. Dovoljno je da neki podobni autor rječnika, gramatike ili pravopisa nešto proglaši i već je to za autorice savjetnika dio »općeobvezatnoga neutralnoga standardnog jezika«, bez obzira što upotreba pokazuje suprotno. Takav pristup znači da se ne radi o standardnom jeziku, koliko god autorice savjetnika rado koristile taj pojam. Njihov kvazistandardni jezik ima suprotna svojstva od standardnog jezika.

Na svakom koraku u savjetniku vidljivo je da autorice upotrebu ne uzimaju u obzir i da joj pokušavaju nametati svoj individualni izbor: »Oznaka DA/NE uz posudenicu označuje poželjnost/nepoželjnost uporabe posudenica u odredenome funkcionalnom stilu. Dakle, označuje što je u odredenome stilu preporučljivo, a ne što se u njemu najčešće ostvaruje« (296). To znači da isključivo one određuju što je poželjno a što ne, i da se pritom ne obaziru na upotrebnu normu, nego selekcioniraju riječi prema svom subjektivnom ukusu.

Iz dosadašnje analize savjetnika vidljivo je da njegove autorice nemaju ni osnovna lingvistička znanja. Ne čudi što ponekad pobrkaju i padaju krivo proglašavajući lokativom oblik *zaselkom* (69), koji je ustvari instrumental, dok lokativ glasi *u zaselku*. Tko je donekle obrazovan zna da *integritet i integriranost* ne znače isto, no kod autorica purističkog savjetnika ne iznenaduje što im takve riječi nisu jača strana i što ih navode kao primjere istoznačnica zajedno s *aktivitet/aktivnost, kolektivitet/kolektivnost* (174). Pritom se radi o profesoricama koje predaju studentima. Zanimljivo je da kod studenata primjećuju kako ni oni ne primjenjuju njihova pravila: zapažaju da studenti u svojim pismenim radovima ne koriste dodatne nastavke *-a*, *-u*, *-e*, da posudenice ne zamjenjuju »hrvatskim nazivima ni u onim slučajevima gdje je takva zamjena laka i općeprihvadena«, npr. *termin-naziv, sistem-sustav, kompjuter-računalo, pauza-stanka, maksi-*

malan-najveći, centar-središte, volumen-obujam« (287).

Autorice u savjetniku odbacuju ustaljene riječi i umjesto njih uvode novoizmišljene purističke izraze, a da bi te izraze čitatelji uopće razumjeli, navode im u zagradi uobičajenu riječ, npr. »istovrijednice (ekvivalente)« (33). Zaokupljene su izbacivanjem udomaćenih riječi iz jezika. Budući da mnogi ljudi ne bi prihvatali takvo nametanje subjektivnog ukusa pojedinaca, one ne priznaju da pojedinci stope iza progona riječi, nego svoju ulogu skrivaju iza lingvističkog pojma norme, izokrećući taj pojam u suprotno. Naime, dok se u lingvistici norma definira na osnovi općeproširene upotrebe, autorice savjetnika svojoj neupućenoj publici normu lažno definiraju kao isključivanje riječi: »leksička norma mora procijeniti kojoj riječi dati prednost [...], koje od istoznačnih riječi isključiti iz standardnog leksika« (190). Podlogu za proizvoljno istjerivanje riječi grade tako što šire purističku ideologiju: »ono o čemu svakako treba voditi računa pri leksičkome normiranju duga je puristička tradicija hrvatskog jezika« (190). Kako bi takvu ideologiju učinile prihvatljivom drugim ljudima, izmišljaju lažnu definiciju purizma: »Purizam kao opiranje jezičnomu bezakonju i neosjetljivosti za stilističko raslojavanje sinonim je za jezičnu kulturu. Taj je purizam tradicionalan u hrvatskome jeziku i dalje ga treba brižljivo njegovati« (205). Njihova definicija purizma u suprotnosti je s lingvističkom jer purizam se u lingvistici koristi kao pogrdna riječ i podrugljiv naziv koji ima samo negativno značenje. Za lingviste je purizam suprotan od znanstvenog pristupa jeziku i od jezične kulture. O purističkoj ideologiji općepoznato je u znanosti da je popratna pojava nacionalizma i pokazatelj njegovog radikaliziranja.

A autorice savjetnika nam govore da je purizam spasitelj Hrvata i njihovog jezika od davina, da je purizam sačuvao identitet Hrvata i da je tradicija našeg

jezika puristička. Iako nijedna od tih izjava, koje se stereotipno ponavljaju u svim jezičnim savjetnicima, nije istinita, autorice posvećuju niz stranica takvom hvaljenju purizma: »Jezični je purizam u hrvatskom jeziku u prvome redu pozitivno nastojanje koje je, tijekom duge i teške prošlosti hrvatskog naroda i jezika u kojoj je bio izložen snažnim utjecajima drugih kultura i jezika (turskomu, njemačkomu, makedonskomu, talijanskemu, srpskomu, engleskomu), uspjelo sačuvati hrvatski jezični identitet« (191). Kao prvo, purizam nikad nije svojstvo jezika, nego odredenog broja ljudi. Već i zbog toga se ne može reći da je tradicija ovog jezika puristička, nego su postojali puristički nastrojeni pojedinci. Oni nisu naša specifičnost jer takvih pojedinaca je bilo u svim jezičnim zajednicama. Koliko god nas autorice savjetnika nastojale uvjeriti da su puristi bitno obilježili naš jezik, činjenica je da je utjecaj purista na naš jezik bio i ostao neznatan. Dokaz tome je ogroman broj riječi stranog porijekla u ovome jeziku, koje su koristili naši preci i koje koristimo mi a da pritom uopće nismo svjesni da su u prošlosti preuzete iz drugih jezika. Stoga dominantno obilježje tradicije nije purizam, nego otvorenost prema drugim jezicima, jednako kao i danas. A puristički nastrojeni pojedinci uzbuduju se zbog toga, izmišljaju priče o ugroženosti jezika, o svetoj purističkoj tradiciji čiji su oni svjetli nastavljači itd. Tako skreću pažnju društva na sebe i prikazuju se kao spasitelji jezika i naroda. Zbog toga dobivaju razne tipove materijalnih nagrada ako im njihova okolina lakovjerno povjeruje da je spašavaju od propasti.

Autoricama savjetnika i drugim puristima u Hrvatskoj je pozivanje na izmišljenu purističku tradiciju potrebno kako bi opravdali svoje sadašnje purističke intervencije. Jer ne može im se prigovoriti što danas sprovode purističko nasilje ako su samo nastavljači veličajne purističke tradicije, za koju usto tvrde da je »osnovno svojstvo hrvatskoga naroda i njegova jezi-

ka«. Također dosjetkom postižu da svatko mora prihvati njihove purističke besmislice jer odbaciti purizam značilo bi, dakle, odbaciti hrvatski narod i njegov jezik.

Nosioci purističke ideologije u Hrvatskoj neće ni u kojem slučaju priznati da sasvim konkretni pojedinci čine purizam. Umjesto toga pozivaju se na čitav jezik, koji, navodno, sam od sebe, prirodno teži purizmu. Tako postupaju i autorice ovog savjetnika: »Težnja za čistoćom trajno je obilježje hrvatskog jezika« (191). Budući da se puristi samovoljno suprotstavljaju jezičnoj upotrebi, a ona je nastala na osnovi temeljnih principa kakvi su lakoća pamćenja, analogija, ekonomičnost itd., purističke intervencije krše navedene principe. Time umjetno otežavaju služenje jezikom. Puristi, naravno, neće priznati da su oni za to odgovorni, nego sve pripisuju »težnji za čistoćom«, koja nas treba motivirati da se podvrgnemo mukama korištenja purističkih izraza jer »ta se težnja može ostvariti samo velikim trudom« (191).

Puristi uništavaju jezične pravilnosti koje su nastajale stoljećima, a svoje razaranje nazivaju »skrb o jeziku« (191). Oni infantilno produciraju novotvorenice, a o toj svojoj aktivnosti, koja je inače posebno izražena kod četverogodišnjaka, kažu da zahtijeva velika znanja: »potrebno je stvoriti hrvatske riječi i izraze što zahtijeva jezično znanje i aktivan odnos prema jeziku« (191). Za riječ koju su upravo izmislili kažu da je »dobra domaća riječ«, »dobra standardnojezična riječ«. Iako ona ne može biti ni domaća ni standardnojezična kad nije u upotrebi udomaćena. Kao i ostali puristi, tako i autorice savjetnika veličaju jezičnu politiku za vrijeme fašističke NDH »čiji je zadatak skrbiti se o čistome hrvatskom jeziku« (199). Razdoblju nakon NDH prigovaraju da »oživljenice i novotvorenice nastale za Nezavisne Države Hrvatske zbranjene su, bez temeljita znanstvena prosudivanja njihova podrjetla« (200). No kao prvo, same su napisale da su nastale za vrijeme NDH, što znači da im je podrjetlo

NDH. Drugo, ne može neka novonastala riječ koju fašistička NDH-ovska politika forsira biti hrvatskija od one koja se već koristi u Hrvatskoj. Treće, ne navode nijedan zakon ili dokument u kojem bi pisala takva zabrana. Kažu, takoder bez navedenja dokaza, da su nakon pada NDH zabranjene i »posve neutralne hrvatske riječi« *pismohrana, naujera* (200) — no, ako su *pismohrana* i *naujera* neutralne riječi, što onda nije neutralno? Smatraju negativnim što su se u vremenu nakon 1945. koristile internacionalne riječi poput *direktor, baza, delegat*: upotrebu tih riječi opisuju kao »pretjerano unošenje internacionalizama u hrvatski leksik«, kojemu »suprotstavljaju se brojni hrvatski jezikoslovci i jezični puristi« (200). Ni za ta navodno brojna suprotstavljanja ne navode dokaz.

Zajedno s drugim puristima danas, usaduju shemu naše/tude, na koju se onda nastavlja postulat da »hrvatski jezik treba biti čist od tudiš riječi« i da se mora voditi »briga o jezičnoj čistoći« (191–193), zaboravljajući da nekakvo čisto stanje jezika nikada nije postojalo, kao što nikada ne postoji ni prljavo stanje jezika. Kako bi purističku ideologiju pozitivno predstavile, koriste formulacije u koje je ugradeno takvo vrednovanje: npr. pohvalno govore o Bogoslavu Šuleku da je »oslobodio hrvatski jezik mnogih naplavina« (194), a u toj formulaciji riječ »oslobodio« označava da je došlo do pozitivne promjene i implicira da je jezik prethodno bio u ropstvu; s prethodnim ropstvom povezana je riječ »naplavine«, koja označava nešto negativno i prljavo, a odnosi se na riječi stranog portekla. Citav savjetnik je pun vrednovanja poput: »dobra je strana« kad se zamjenjuje »dobrim hrvatskim zamjenama« (195). Hvale Matiju Antunu Reljkoviću smatrajući ga predstavnikom »hrvatskoga jezičnog purizma« (191–194) jer se zalagao za korištenje domaćih riječi a ne turskih, i citiraju njegove rečenice iz *Satira iliti divnjeg čovika* sa str. 5, a prešućuju da na str. 9 taj svoj jezik naziva srpskim.

Izmišljajući purističku tradiciju, autorice savjetnika žele u nju ugraditi i početak 20. stoljeća. Tvrde da u to doba postoje hrvatska štokavica i srpska štokavica te da srpska štokavica hoće asimilirati hrvatsku štokavicu pa da zato neki hrvatski pisci pišu poeziju na kajkavskom i čakavskom kako bi spasili hrvatsku štokavicu od asimilacije, i da je ta njihova poezija »izraz purističkih nastojanja« (197). No, ako je piscima bio cilj spašavanje hrvatske štokavice, zar nije logično da bi onda pisali baš na hrvatskoj štokavici. Ili ipak nije postojala hrvatska štokavica koja bi bila različita od srpske. A poezija je nastajala i na kajkavskom ili čakavskom, kao i danas, jer su neki pisci izrasli iz kajkavske ili čakavске sredine pa im je taj jezični izraz ostao blizak. Pisanje na kajkavskom ili čakavskom ne može se ubrojiti u puristička nastojanja protiv navodne srpske štokavice jer bi onda i pisanje na talijanskom, latinskom ili njemačkom također bilo purističko nastojanje protiv srpske štokavice.

Potpuni nedostatak logike kod autorica savjetnika očituje se i kad proganjaju internacionalne riječi iz znanstvenog stila govoreći da u razgovornome stilu »mogu se upotrebljavati posudenice kao npr. *kompjuter*, *printer*, ali u znanstvenome funkcionalnom stilu treba kad god je to moguće upotrebljavati hrvatske nazive« (211). A upravo u znanstvenom stilu mogu se još više pojavljivati posudenice već i zbog prednosti internacionalnih termina. No, autorice savjetnika propisuju: »Osnovna su terminološka načela: 1. Domaće riječi imaju prednost pred stranim« (221). Njihova argumentacija protiv internacionalizama ne sadrži nijedan racionalan, razuman ili praktičan razlog, nego glasi: »dobra hrvatska riječ«, »ne treba upotrebljavati internacionalizam« (211). A morale bi biti svjesne velikih prednosti internacionalizama kad i same navode da se internacionalizmi »nalaze u svim, mnogim ili bar u većini europskih jezika« (211).

Kako bi uklonile bilo kakvu mogućnost diskusije oko svog neutemeljenog zbranjivanja internacionalizama, jednostavno tvrde: »U neutralnome općeobvezatnom standardu pravilo je jasno: gdje postoji dobra domaća riječ ne treba nam strana, pa tako ni internacionalizam« (212). Ali zašto bi to bilo jasno, pogotovo kad standard pokazuje da u upotrebi vrijedi suprotno pravilo. Zahtijevajući zamjenjivanje internacionalnih naziva, autorice savjetnika su u kontradikciji i same sa sobom jer kao jedno od osnovnih terminoloških načela navode da »nazivi se ne smiju bez valjana razloga mijenjati« (223) — a one i drugi puristi ih silom nastoje mijenjati.

Smatraju da engleske riječi »ugrožavaju hrvatski jezik« i da je taj »problem« posebno izražen u »glazbenim časopisima« (213). Ne razumiju zašto ljudi govore džambo-džet kad postoji »hrvatska istovrijednica velemlažnjak (213). Autorice nude strategiju protiv džambo-džeta i drugih riječi engleskog porijekla: U pisanome tekstu ih »treba označiti kurzivom — tako ih se dodatno označuje kao strane riječi i obeshrabruje se njihov ulazak u hrvatski jezik« (214). A to što ostajemo bez brojnih riječi ako ih ne smijemo koristiti i upadamo u prisilnu šutnju, ne treba nas zabrinjavati: naša šutnja neće vječno trajati jer »uz malo napora za većinu tih riječi pronaći će se hrvatska zamjena« (214).

Uočavaju kako »često problem nije u tome da se pronadu odgovarajuće zamjene, nego da se te zamjene počnu upotrebljavati u praksi, u prvome redu u medijima« (215). Do medija im je jako stalo, nad njima specijalno žele imati neograničenu vlast: »zadatak je jezične kulture da pokuša posebno djelovati na taj stil«, i to »zbog golemog utjecaja tog stila na ostale stilove i neutralni standard« (215). A »jezična kultura« dolazi u obliku jezičnih savjetnika, koje pišu naše autorice: »Jezični savjetnici pojavljuju se kad je stanje jezične kulture loše« (34). Toplo preporučuju mafutski *Hrvatski jezični savjetnik* Instituta

za hrvatski jezik (35), koji su one uredile (Hudeček/Mihaljević/Vukojević 1999), a upravo taj savjetnik je očit dokaz ne da je stanje jezične kulture loše, nego da su bolesni ljudi koji misle da je odraslim izvornim govornicima potrebno 1. 659 stranica uputa kad govore svojim vlastitim jezikom.

I o razlikovnim rječnicima imaju lijepo mišljenje: »Oni nastaju kad god oživi zanimanje za jezična pitanja i naglašeno su purističke naravi. Cilj im je upozoriti na velik i nepotreban unos riječi iz kojega drugog jezika u hrvatski jezik te podsjetiti i upozoriti na 'ugrožene' hrvatske riječi« (35). Pozitivno ističu Brodnjakov razlikovni rječnik smatrajući da je »odigrao veliku ulogu u podizanju jezične kulture« (204). On je ukazivao na »srbizme u hrvatskom jeziku« i zahvaljujući njemu »do danas je riješen najveći dio toga problema« (204). Istoču »kad je riječ o nastojanju oko jezične čistoće« časopis *Jezik*, kojemu su posebno zahvalne zbog odbacivanja udomačene *veš-mašine* i uvodenja kovanice *perilica* (203).

Svatko tko ne odbacuje udomačene riječi stranog porijekla i ne koristi kovanice u nemilosti je kod autorica savjetnika. Tako o Tomi Maretiću imaju negativno mišljenje jer on 1924. piše: »Što će nam kovanice *glazba*, *isusovac*, *redarstvo*, *slovnica*, *stožernik*, *tvornica*, *učionica*? A mogli bismo i bez *časnika*, bez *povijesti*, bez *knjižnice*, bez *proračuna*, bez *stožera*, bez *tvrtske*, te upotrebljavati kao i drugi narodi: *oficir*, *historija*, *biblioteka*, *budget*, *pol*, *firma*« (196). Maretić nije simpatičan autoricama ni zbog svojih zasluga pri standardizaciji jezika: on je odigrao bitnu ulogu da današnje stanovnike Hrvatske povezuje isti standardni (štokavski) jezik, zalažući se pritom po uzoru na Vuka Karadžića za štokavski a ne kajkavski ili čakavski. Zato se Maretić ubraja u hrvatske vukovce, a onjima autorice savjetnika kažu sljedeće: »jezična politika koju su vodili hrvatski vukovci težila je jezičnom unitarizmu koji se snažno nametao iz Beograda« (196).

Međutim, »nametanja iz Beograda« uopće nije bilo, nego su Maretić i drugi hrvatski vukovci radili samoinicijativno, što čak i Brozović priznaje: »Govorimo li iskreno, moramo priznati da je u posljednjih 130 godina poteklo iz Zagreba, doduše, deklarativnih inicijativa manje, ali konkretnih postupaka u pravcu jezičnog približavanja više. Zagreb se u 19. stoljeću sukcesivno odričao prvo kajkavštine, pa zagrebačke škole, pa svojega pravopisa, i to sve samoinicijativno, i ušao je u 20. stoljeće vukovskiji nego ekavská zona istočne varijante« (*Književna republika* br. 7–8, 2003, str. 193).

Autorice savjetnika ponavljaju stereotipnu priču nacionalista da je u 20. stoljeću državna politika bila jezično unitaristička (22), iako i iz vlastitog iskustva znaju da to nije istina jer su i same bile svjedoci da su sve publikacije u Hrvatskoj izlazile na hrvatskoj varijanti, svi mediji su bili na hrvatskoj varijanti, udžbenici itd. Šire laž o navodnom jezičnom unitarizmu kako bi nacionalistički indoktrinirale mlade generacije, kojima predaju na fakultetima i usaduju lažnu sliku povijesti. Studenti trebaju povjerovati da je razdoblje nakon 1945. godine obilježeno »agresivnim uvodenjem srbizama u hrvatski leksik putem medija i administrativnih tekstova« (201). Agresivnost se u savjetniku ne dokazuje ni jednim primjerom. Ali zato autorice navode kako je strašno što je naspram ekavskog *bezbednost* postojala i ijekavska *bezbjednost*, što je uz ekavsko *snabdeti* postojalo i ijekavsko *snabdjeti* — smatraju da su za nastanak ijekavskih izraza odgovorni Srbi, koji su sigurno lansirali i ijekavske izraze samo da bi te riječi nekako učinili privlačnim Hrvatima i tako ih nametnuli (201).

Autorice pišu u savjetniku kako je kao rezultat Novosadskog dogovora objavljen *Pravopis*, a prešućuju da ga je uredio Ljudevit Jonke zajedno s Mihailom Stevanovićem i da je istovremeno izšao u dvije ravnopravne verzije, od kojih je jedna bila

na ijekavici i latinici i izišla u Zagrebu, a druga na ekavici i cirilici i izišla u Novom Sadu. Prešućuju i da je Jonke o tome pozitivno pisao u časopisu *Jezik* (1961/62, 57–59). Ističu da je u sklopu *Pravopisa* bilo poglavlje o pravopisnoj terminologiji, u kojem su nabrojani »nazivi koje je dogovorila pravopisna komisija. Između ostalog, *sklanjanje* se zamjenjuje s *deklinacija*, *umanjenica* s *deminutiv*, *sprezanje* s *konjugacija*, *niječna rečenica* s *odrična rečenica*, *točka* s *tačka*« (201). Međutim, prešućuju da je Jonke kao član pravopisne komisije aktivno radio na tim zamjenama i da se baš on zalagao da se *točka* zamijeni pomoću *tačka*, pišući: »ako su riječi *točka* i *zapeta* rusizmi, više nam odgovaraju riječi *tačka* (prema *taknuti*) i *zarez* (prema *zarezati*)« (1961/62, 58). Prema tome, potpuno je neutemeljeno praviti bajku o stradalnicima Hrvatima, kako to čine autorice ovega savjetnika. A uvodenje gore nabrojanih internacionalnih izraza *deklinacija*, *konjugacija* itd. u pravopisnu terminologiju značilo je pokušaj približavanja svjetskoj lingvistici. No, ne za naše autorice savjetnika, one su vrlo dalekovidne, pa i iza tog internacionalnog nazivlja vide perfidnu srpsku zavjeru, kod koje »Nakana je jasna: uvesti srpsko nazivlje, a kako ne bi bila previše očita, u prvo vrijeme hrvatske nazive treba zamijeniti internacionalizmima« (201). A jednom u budućnosti bi sigurno došlo i do uvodenja srpskog nazivlja. Doduše, to specifično srpsko nazivlje uopće ne postoji, ali oni bi ga sigurno jednom izmisili samo zato da ga mogu nametnuti Hrvatima.

Kao što autorice u savjetniku neutemeljeno kritiziraju Novosadski dogovor, tako neutemeljeno veličaju Deklaraciju, u vezi s kojom navode da su se hrvatski jezikoslovci povukli sa zajedničkog projekta izrade rječnika Matice hrvatske i Matice srpske »smatrajući da se u tome rječniku zanemaruje hrvatski jezik, tj. 'hrvatska varijanta'« (201–203). No činjenice pokazuju da se u tom rječniku hrvatska varijanta nije zanemarivala ni u najmanjoj mjeri.

Zato autorice savjetnika prešućuju činjenice: ne spominju da je *Rječnik* istovremeno izišao u dvije ravnopravne verzije, od kojih je jedna bila na ijekavici i latinici i izišla u Zagrebu. Ne spominju ni da su se u *Rječniku* ravnopravno navodile i one riječi koje su tipičnije za jednu odnosno za drugu varijantu, npr. i izdanje Matice srpske sadrži riječi *žlica*, *znanost*, *mrkva*, *organizirati*, *riža* itd. Štoviše, toliko se pazilo da se netko ne bi osjećao zapostavljen da su čak i u rečenicama koje objašnjavaju značenje riječi navodene obje varijantske mogućnosti, npr. u izdanju Matice srpske objašnjava se značenje riječi *znanje* kao »poznavanje jedne naučne, znanstvene oblasti«, izraz *zaštitni znak* objašnjava se kao »fabrički, tvornički žig na robi ili proizvodu«. Tolika količina obazrivosti ne postoji u rječnicima drugih policentričnih jezika s varijantama, npr. engleskog, njemačkog. Njihovi rječnici navode riječi koje su tipične za druge varijante, ali ne čine to u rečenicama koje objašnjavaju značenje riječi. U *Rječniku* dviju matica riječi nisu obilježavane kao isključivo hrvatske ili isključivo srpske zato što npr. obilježiti *nauku* ili *hiljadu* kao srpske ne bi bilo ispravno jer ih je do onog doba koristila i većina Hrvata. A obilježiti *tisuću* kao hrvatsku također ne bi odgovaralo tadašnjem stanju stvari zbog toga što je većina Hrvata upotrebljavala *hiljadu*. Usput rečeno, takvo obilježavanje bi oni koji su nacionalisti u Hrvatskoj tumačili kao pravo da zahtijevaju od Hrvata koji koriste *hiljadu* prelazak na *tisuću* jer je, navodno, samo to hrvatski oblik. Time bi se umjetno povećavale nacionalne razlike, koje u stvarnosti nisu bile takve. Uostalom, zato što su ondašnje vlasti stavile na novčanice uz *hiljadu* i *tisuću* proglašavajući je tako specifičnošću svih Hrvata, napravili su da se vremenom kod Hrvata počne doživljavati kao nacionalna specifičnost i da naposljetu to i postane.

U savjetniku autorice citiraju ustavnu odredbu iz 90-ih koja kaže da je u Hrvatskoj u službenoj upotrebi hrvatski jezik i

latiničko pismo (203), te komentiraju »U toj je kratkoj odredbi sažeta težnja mnogih pokoljenja da se hrvatskomu jeziku, te time i njegovu narodu, vrati ime i dostojanstvo«. Znači Austrijanci i Amerikanci su bez dostojanstva. Isto tako i Švicarci, Kanadani, i brojni drugi. Osim toga, u citatu kažu »vrati«, no taj jezik u prošlosti nije ni nosio hrvatsko ime (usp. *Književna republika* br. 7–8, 2005, str. 181–182). Nadalje, u citatu poistovjećuju jezik i narod; to čine još jedanput na istoj stranici u formulaciji »narod, tj. njegov jezik«, iako brojni primjeri iz svijeta, među njima i gore naborjani, pokazuju neodrživost takvog poistovjećivanja jer nekoliko naroda može govoriti istim jezikom, a i jedan narod može govoriti nekoliko jezika.

Neznanstveno pišu da Hrvati i hrvatski jezik postoje »od najranijih vremena« (10), premda je dokazano da je formiranje hrvatske nacije započelo u 19. stoljeću i završilo tek između dva svjetska rata (usp. *Književna republika* br. 7–8, 2005, str. 183). Također je dokazano da se o zajedničkom jeziku na teritoriju današnje Hrvatske može govoriti tek od druge polovine 19. stoljeća (usp. *Književna republika* br. 7–8, 2004, str. 256). To znači da tek od onda postoji standardni jezik i da nije istinita tvrdnja autorica savjetnika da je jezik u Hrvatskoj standardiziran prije tristo godina, u 18. stoljeću (20). I same su u kontradikciji sa sobom jer na istoj stranici priznaju da su ilirci tek u 19. stoljeću odlučili »da napuste kajkavski književni jezik i prihvate štokavski književni jezik«. Ovo, osim toga, potvrđuje kako ne znaju što je to uopće standardni jezik.

Njihova lingvistička neobrazovanost vidi se i iz tvrdnje da je osnovna razlika između standardnog jezika s jedne strane i dijalekta i sociolekta s druge strane propisivanje (19). To nije točno jer osnovna razlika je ona koju prešućuju: standardni jezik je nadregionalan za razliku od dijalekata i obuhvaća sve slojeve društva za razliku od sociolekata.

Kao dokaz da je jezik Hrvata različit standardni jezik naspram jezika bilo koje druge nacije navode: »Bitne su značajke standardnog jezika autonomnost, svjesna normiranost, višefunkcionalnost, stabilnost u prostoru i elastična stabilnost u vremenu« (22). Međutim, sve te značajke imaju i standardne varijante, npr. američka varijanta engleskog, australijska varijanta engleskog, austrijska varijanta njemačkog itd. Zato te značajke nisu dokaz da se radi o različitom standardnom jeziku.

Kažu da se standardni jezik u Hrvatskoj svojim bitnim dijelom koji čine »pismo, grafija, pravopis, stručno nazivlje, funkcionalni stilovi, frazeologija, intelektualni rječnik, norma« temelji na kajkavskom, čakavskom i štokavskom (23), što nije točno jer svi nabrojani dijelovi, i pismo i pravopis, i stručno nazivlje i funkcionalni stilovi i intelektualni rječnik su štokavski. Kažu da je i standardni leksik jednakotronarječan, što također nije točno jer je leksik dominantno štokavski (23). To što sadrži poneku riječ iz kajkavskog i čakavskog ne znači da se kajkavski i čakavski smiju stavljati na istu razinu kao štokavski jer jednakost sadrži i riječi iz turskog, latinskog, njemačkog, engleskog itd. pa bi se prema toj logici svi oni morali stavljati na istu razinu kao i štokavski. Nadalje, i u austrijskoj varijanti ima riječi koje su po rijeckom iz nekog austrijskog dijalekta i ne koriste se u Njemačkoj pa se svejedno ne radi o različitim jezicima, nego o nacionalnim varijantama istog standardnog jezika.

Na kraju ove analize savjetnika A. Frančić, L. Hudeček i M. Mihaljević nedvosmisleno je da ta knjiga nimalo ne doprinosi jezičnoj kulturi i da nije ni u najmanjoj mjeri utemeljena na lingvističkim spoznajama. Pritom se autorice pozivaju upravo na te vrijednosti, što pokazuje u koliko mjeri izokreću stvari o kojima pišu. Njihova knjiga je još jedno uputstvo za jezičnu (auto)cenzuru, još jedna stilizacija nacionalističke ideologije hrvatskih jezičnih aktivista. Primjena zahtjeva iznešenih

u toj knjizi ugrožava pravo na materinski jezik, iako se Hrvatska kao članica UN-a obavezala da će ga poštivati. To pravo je u Hrvatskoj ugroženo kad se Hrvatima pri upotrebi jezika u javnom diskursu nameću zabrane i novolansirane riječi koje im se prije nisu nametale. Ugroženo je i time što Hrvati više nemaju mogućnost čuti u medijima brojne neutralne riječi i jezične konstrukcije koje većina njih svakodnevno koristi. Ako se pravo na materinski jezik želi ostvarivati, potrebno je knjige poput ove podvрci kritici i odbaciti. Tek onda se možemo nadati da ovaj jezični savjetnik predstavlja posljednji izdanak političkog »jezikoslovlja« i da će nakon njega započeti kritičko suočavanje s jezičnim šovinizmom izraslim u našoj sredini.

SNJEŽANA KORDIĆ

Pjesme starih (istarskih)
Slavena

Igor Grbić: *Istria glagoljušta*.
Ceres, Zagreb, 2005.

Posljednji u neveliku nizu hrvatskih pjesnika koji nadahnuće nalazi u jeziku starih pisanih spomenika (koji predstavlja npr. Zvane Črnja, Josip Pupačić, Mak Dizdar) mladi je Istranin Igor Grbić, po struci filolog — anglist i indolog. Svojom prvom knjigom, zbog prepletanja diskursa žanrovski teško odredivom, hrabro je posegao za — staroslavenskim jezikom, u našoj pisanoj kulturi snažno prisutnim takorekuć sve donedavna (nije slučajno da posebice u Istri), ali u svijesti prosječnih čita-

laca poezije — zapravo zaboravljen i zamgljen. Od svih spoznaja kojim takvi čitatelji raspolažu o staroslavenskom izričaju — jedini je: miris prošlosti, zaumnosti, staza odakle smo svi pristigli, a možda i onih kamo, naposljetku, putujemo. Taj je miris utoliko osjetljiviji što je upleten u prostor, zavičaj, što okupira i osjetilo sluha, i osjetilo vida, zahvaća cijelo iskustvo.

Prvi će dodir s knjigom čitatelja zbuniti: osnovicu čini stotinjak pjesama, od kojih se svaka predstavlja kao svojevrstan pjesnikov »ukaz«, pronalazak, pronađen »slučajno« lutajući povješću i slikovitošću impregniranim krajolikom. Kako bi se zbumnjivanje doimalo proračunanijim, autor čak uvrštava i zemljovid Istre (s popisom navodnih nalazišta, usporedno s onima koje je ispunio Branko Fučić, autor čuvenih »Glagoljskih natpisa«), »slovnik« (s dodanim filološkim aparatom), azbučni raspored (»azbukividnjak«). Skrb o likovnosti očituje se, osim u posve funkcionalnim ilustracijama koje potpisuje autorov brat — Saša Grbić, i u razmjerno čestoj uporabi glagoljice, koja nadilazi ulogu ilustracije; uvrštava se u pjesmu, ponekad u svaki stih, prizivajući iznova vizualnu domenu doživljaja, podsjećajući da je i pismo, kao ravnopravan jezični iskaz, »domovina bitka« (grč. *logos*, stsl. *slovo*). Pismo tako nije Grbiću »znak znaka«, niti puka dekoracija, nego znak prvorazredne važnosti, koji čitatelju jamči ravнопravnost vidljiva doživljaja poetskog svijeta. U podnožju svake pjesme slijedi, u znanstvenim tekstovima, uobičajen — filološki aparat: tumačenja pojedinih riječi, simulacija »izvornih pisarovi pogrešaka« (čija »slučajnost« dobiva novu, smisaonu draž), te — opis nalazišta, gdje autor nudi kulturološki (povijesni, povijesnoumjetnički, arheološki, indoevropski, etnološki, ikonografski) okvir za puno razumijevanje pjesme. Književnim kritičarima (a autor je ovog prikaza tek filolog jezikoslovnog/paleografskog usmjerena)

ostaje otvoreno pitanje — koliko su te pjesme po sebi samostalne poetske jedinke, a koliko sa spomenutom aparaturom čine neraskidivo jedinstvo.

Za primjereno razumijevanje Grbićeve poezije valja dakle upotrijebiti nekoliko ključeva: Jezični ključ je potreban čim se suočimo s naslovom knjige. Odmak od suvremenog standarda svakome je vidljiv, no odmah od suvremenog jezika (koji je u Istri najčešće čakavski) — jasan je tek Istranima ili pak stručnjacima kroatistima, koji dobro znaju da suglasnička skupina »št« (osebujna za makedonske i bugarske govore koji su bili oslonac sačuvanom tzv. kanonskom staroslavenskom jeziku u XI. st.) ne dolazi u obzir, kako u suvremenim istarskim čakavskim govorima, tako ni u staroslavenskoj redakciji, koja se na ovom prostoru u fonologiji oslanja na čakavski sustav. Zašto je onda Grbić posegnuo za klasičnim staroslavenskim, nikad ne govoréćim (čitanim) na ovom prostoru, zapravo iznevjerivši poveznici prostora i jezika? Odgovor moramo potražiti u slojevitim doživljajima povjesnog jezika u suvremenim okolnostima. Igor je Grbiću bio nuždan jezik koji nije osvakodnevlen, koji izravno sugerira dubok jezični i povjesni kontinuitet, i pretpismeni, i pretkršćanski, pa i još daleko dublji, koji je dovoljno »očuđen«. Takav uvjet ne može do kraja zadovoljiti jezik naših čakavskih glagoljaša, jer takav nije dovoljno u svrhu ove knjige očuđen, previše je nalik svakodnevnoj čakavštini. Naziv *Istria glagoljuća* svakako ne zove u tako duboku prošlost kao »Istria glagoljušta«. Pjesniku je takva intervencija bez ikakve sumnje dokraja opravdana. Uostalom, kao i neka tumačenja koje lingvist ne bi potpisao ili bi barem probleme postavio drugačije (npr. oblici *jastú*, neke tvorbe futura). Ova knjiga nije dakle nikakav filološki priručnik, niti autor pretendira da to bude u bilo kom smislu; ona je samo sastavljena na filološkim prepostavkama,

i to na fluidu njihove nedovoljne poznatosti, rekonstrukcijskim nastojanjima, vječnom filološkom poslu da s tek nekoliko sačuvanih kamenčića ponovno uspostavi davni mozaik. Grbićev jezični konstrukt, na kraju krajeva, nastavak je jezične konцепцијe koju je i sastavljaо, izvorno, Konstantin Filozof kaneći poći u slavensku misiju.

Drugi ključ za razumijevanje ove zbirke jest — poznavanje glagoljičkoga pisma. Svako će slovo, u tekstu upleteno, biti protumačeno. Osim njega — uvrštene će biti i kratice (suspenzije i kontrakcije) te — ligature, baš kako to zahtijeva organizacija glagoljičkih tekstova. Kao i hrvatski glagoljaši, Grbić je prepoznaо važnost »poigravanja« velikim mogućnostima kombinacije slova u nova jedinstva, toliko osebujnu upravo za hrvatsku uglatu (ustavnu) glagoljicu. I ondje će se katkad proširiti kanonski običaji kraćenja, baš kao i na planu jezika, no uvijek po unutrašnjim zakonitostima glagoljičkoga pisma. Osobita će se, takoder, pozornost posvetiti inicijalima, najistaknutijem prostoru likovne ljepote (kasno)srednjovjekovnih manuskriptata. Zapravo, njihova učestalost u knjizi i nije velika, upravo kao što nije ni u hrvatskim rukopisima. Pojavljuju se razmjerno rijetko, no — kada se pojave, zabljesnu ljepotom (iz oponašajućeg pera Saše Grbića koji je na svim stranicama prepoznaо pravu mjeru potrebne likovnosti). Tema koja spaјa ključ jezika i ključ pisma naziv je za paleografske »tehničke termine«, npr. ligature, kontrakcije i suspenzije. Autorova jezična osjetljivost ne može podnijeti ni jednu riječ koja bi bila jednodimenzionalna, puka pragmatična, odnosno »tehnička« (kojima zapravo i jest funkcionalna vrlina što su »praznije«), pa tako ni spomenute. Draže su mu, umjesto njih, riječi koje je sam, u zamjenu, skokvao, kao npr. *stegnatica*, *sljubljenica* i sl. Dakako da nije posrijedi jezični purizam suvremenoga hrvat-

skog sociolingvističkog tipa, već odslik više značne udubljenosti u vlastiti jezik, koja neprestano izmiče znanstvenom diskursu kojim se cijelo vrijeme, u okolnom »aparatu« poigrava.

Treći ključ za primjeren doživljaj i interpretaciju Grbićeve knjige jest i otvorenost, osjetljivost za zavičajne istarske vrijednosti. Možda bi bilo previše uskogrudno i prestrogo kazati da se bez temeljnog poznavanja istarskoga kulturnog prostora ne može razumjeti ova knjiga, ali za puni doživljaj takvo je što zasigurno potrebno. Nije posve svejedno znamo li unaprijed — kojim bojama i likovima raspolažu istarske freske, kako se zeleni dolina Mirne, a kako sivi podnožje Ćićarije, kakvom atmosferom odišu brojni napušteni i zapušteni gradići usred plodnih polja, kako se unutrašnjost odnosi prema obali, kako ladonja prema zelenom boru. Idealan je, vjerujem, čitatelj ove knjige onaj koji zna bar dio odgovora na postavljena pitanja. Njihov krug je, ipak, znatno, znatno veći nego što je to broj domaćega stanovništva. Neki su od njih vezani porijeklom, neki turizmom, a neki (kao i pisac ove recenzije) — profesijom: duša Istre duša je glagoljaša, upisane staroslavenske riječi (u pergamenu ili u crkveni zid ili fresku), otpjevane staroslavenske liturgije, u podtekstu kršćanske motivike prepoznatljive slavenske mitologije (Peruna, Velesa, Sventovida, Zelenog Jurja).

Posljednji pobrojiv ključ za razumijevanje *Histrie glagoljuše* jest i — spremnost na ludičko poigravanje s autorom. Filologu koji se u stanju satima zabavljati traženjem po kakvom glagoljskome misalu karakterističnih aorista, usporedivati ih s tvorbom u drugim kodeksima, razmatrati njihovo podrijetlo i funkcionalnu vrijednost, kojemu je dakle čvrsta i provjerljiva činjenica — svetinja, a koji je istodobno jedan od onih zaljubljenika u Istru, treba nešto vremena, pa i truda, da shvati svo-

jevrsnu autorovu manipulaciju, igru. Možda je upravo posrijedi autorov izazov she-matiziranim, omreženom svijetu filologa (pogotovu lingvista) koji od opsjednutosti jezičnim materijalom često i ne vidi temeljnu poruku napisanog teksta. Kada piše o tome kako je prolazeći Istrom otkrivaо svoje stihove (ili bolje: kako su stihovi otkrivali njega) u toj je igri toliko uvjerljiv, da sam na početku i sâm bio nagnan provjeriti u Fučićevim *Glagoljskim natpisima* nije li katkad i koji stih (mada nerijetko i vrlo suvremenog tona) doista zasvjedočen. Na kraju se, više i ne moram istaknuti, ispostavlja da je Grbićev povod autentičan, ali kreacija — izvorna.

Kroz spomenutu igru, isticanjem kako su pjesme pronalazile njega, kao da se odriče svoga vlastitog u njima: nerijetko dodaje i vlastitu analizu pjesme koje se na neki način odrekao, depersonalizirao je, udaljio je od sebe, predao davnu vremenu i vlastitom prostoru, tj. prostor je njom otkupio. Pjesme su pronadene, one su mu ponudene, dane, »pjesma je našla autora, a ne autor pjesmu«. Pjesmom smo okruženi, samo je trebamo naći, no tome je preduvjet — da smo je spremni tražiti. Kao filolog po vokaciji i kao poznavatelj metoda pokojnog Branka Fučića zna dobro što se sve iz glagoljskih grafita (svojoj osnovnoj inspiraciji!) može pronaći, dokle sve može sezati spoznaja potekla iz nekoliko uparnih riječi: oživljavanje sudbina osobe, vremena i prostora. U poigravanju s autentičnosti, čak se i služi karakterističnim, premda osuvremenjenim, »formulama skromnosti«, npr. »Teško je medutim pobiti mogućnost da zapis pripada izvoru kraj stola«, »Perspektivno mi je bilo nemoguće odrediti je li kitica uparana prije izvedbe fresaka, poslije ili istodobno.« »Očigledno je posrijedi greška. Trebalо bi stati...« Riječ je dakako o svojevrsnoj citatnosti filološkoga stila.

Svaki čitatelj ove recenzije vjerojatno će steći dojam kako se ne radi o knjizi koja se čita u jednom dahu, niti o onoj koja odgovara jednome tipu raspoloženja. Ovakva učena poezija čita se sporo, iz dana u dan; vrijeme provedeno uz nju nije odmor kakav zamišlja postindustrijalizacijska era; svaki redak zahtijeva našu veliku i natoljenu spremnost, otvorene oči i uši, posve angažiran duh. Književni će povjesničari i kritičari zasigurno ovu Grbićevu knjigu povezivati s drugim suvremenim proznim autorima koji su također zavirivali u povijest (doduše temama, a ne jezikom), kao svojevrstan otklon od banalnosti ispunjenom svakodnevicom (osobito suvremenom hrvatskom književnošću koja joj otvoreno nastoji ugadati). O tome se ne usudim pisati, a ni time završiti recenziju. Kao filolog-staroslavist, usudujem se samo kazati kako sam u Grbićevim jezikom i pišmom obuzetim retcima prepoznao tendenciju koju sam nakanio nazvati »filološkom poezijom«. (Ipak, ona vjerojatno još u nacionalnoj povijesti književnosti nije dosegla kritičnu brojnost da bi je se moglo nazvati posebnom poetskom vrstom, ma u kojem smislu; sigurno je, međutim, da njezine tragove prepoznajemo i kod J. Pu-pačića /također filologa/ te — osobito — kod Maka Dizdara).

Kao što su pjesme »nalazile« svoga autora, tako će — siguran sam — i cijela ova knjiga pronaći svoje čitatelje. I obligežiti ih kao što su obilježile i samog pjesnika.

MATEO ŽAGAR

Purizam u jeziku

Nils Langer i Winifred Davies (ur.):
Linguistic purism in the Germanic languages. Walter de Gruyter,
Berlin, 2005.

Budući da hrvatska vlada redovito podupire sve postupke u smjeru širenja jezičnog purizma, može se reći da purizam u Hrvatskoj poprima status državne religije. Propovjednici purizma su osobe koje bi trebale predstavljati znanost o jeziku. Preneose li one pritom doista znanstvena shvaćanja, moći će domaća sredina procijeniti samo ako sazna što o purizmu kaže znanost u svijetu. Stoga ćemo predstaviti najnoviju knjigu o toj temi, u kojoj su okupljeni radovi inozemnih stručnjaka.

Odmah na početku knjige N. Langer i W. Davies ističu suprotno od naših takozvanih jezikoslovaca da purizam nije prirodno stanje jezika i da njegov uzrok nije u jeziku ili u znanstvenom pristupu: »Purizam se ne pojavljuje automatski za vrijeme određenog stadija jezičnog razvoja, nego je uzrokovani laičkim uvjerenjima o jeziku, npr. da će jezik propasti ili da se kvari« (3). Naime, poznato je da laici, tj. lingvistički neobrazovani ljudi »imaju određena uvjerenja o tome što je jezik, kako se on razvija ili kako bi se trebao razvijati, što su njegova dobra ili loša svojstva itd. Ne samo to: uvijek iznova se može promatrati kako se governici slažu da se njihov jezik nalazi u procesu propadanja, da sa-drži previše riječi iz neformalnog stila, da je ugrožen modernizacijom i stranim utjecajima: ukratko, da je bio bolji u dobra starla vremena i da sada treba nešto napraviti kako bi mu se vratila nekadašnja veličanstvenost« (1).

Laici gledaju jezik kao nešto »što je postojalo u čistom i neiskvarenom obliku jednom u povijesti, usprkos činjenici da se oni koji bi morali znati, naime obrazovani lingvisti čiji posao je da znaju sve o jeziku, s time ni u najmanjoj mjeri ne slažu« (9). Profesionalni lingvisti odbacuju puristička uvjerenja o navodnoj nekadašnjoj čistoći jezika i o njegovom kvarenju »kao kriva shvaćanja i iz temelja pogrešna, nastala uslijed nedostatka razumijevanja kako jezik funkcionira« (1). Budući da je puristički pristup jeziku znak laičkog neznanja, lingvisti promatraju »jezični purizam kao najupadljiviji primjer narodske lingvistike« (1). To znači da su naši jezikoslovci laičke neznanice i da nezasluženo imaju lingvistička radna mjesta.

Umjesto da poput profesionalnih lingvista ukazuju na neutemeljenost purizma, oni svom snagom proizvode purizam šireći dva tipa purističke ideologije: »Prvi bismo mogli nazvati *sanitarnim purizmom*. Njegov cilj je čišćenje jezika, ili kako je istaknuto kod Cameron (1995), sprovođenje 'jezične higijene'. Taj purizam govori o čistoći i uređivanju — eliminirajući ono za što se misli da je *kvarenje* ili greška u upotrebi, i čisteći ili purificirajući postojeće zapise jezika, a time i opise jezične povijesti koji su zasnovani na tim zapisima. Metafora je to fizičke čistoće ili urednosti: povezuje implicitno jezik s fizičkim objektima i materijom. Kao što fizička materija može postati prljava, zagadena ili nečista, tako — vjeruje se — može i jezik u upotrebi postati zagaden ili nečist, a kao što se fizička materija može očistiti ili purificirati, tako se korišteni jezik može čistiti ili purificirati. Međutim, bitno je imati na umu da je ovo zaista samo metafora jer jezik ni u kojem slučaju nije fizički objekt ili materija. On je apstraktan entitet, i kao takav ne može biti nečist ili pokvaren« (Milroy, 325).

Usprkos toj činjenici, domaći puristi se pozivaju na nekakvo navodno čisto stanje jezika u prošlosti, na »neki idealizirani

oblik jezika (možda standardni ili klasični varijetet), koji u stvarnosti po svoj prilici nikad nije postojao u upotrebi. Ovdje redovito dolazimo na područje *mita* — mita o vječnom propadanju — prema kojem je jezik uvijek u stanju kvarenja naspram jednog idealiziranog prošlog stanja koje je postojalo u zlatno doba« (325).

Idealiziranje služi kao pokriće za uništavanje bogatstva u jeziku jer »najvažnije strukturno svojstvo tog idealiziranja je nevarijabilnost ili uniformnost, i to usprkos činjenici da jezik u upotrebi *nikada nije* nevarijabilan ili uniforman: on uvijek sadrži varijabilnost. Stoga (prema onom načinu rezoniranja) svako aktualno stanje jezika, time što je varijabilno, nužno mora biti nečisto u usporedbi s idealiziranim stanjem i potrebno mu je čišćenje« (325).

Takvo prosudivanje nema lingvističku pozadinu: »U svemu tome postoji nešto što liči na paradoks jer kad se jedna upotreba prihvata [...] a druga odbacuje [...], nema razumnog lingvističkog kriterija za takvu odluku niti unutrašnjeg lingvističkog argumenta koji bi za jednu upotrebu mogao pokazati da je 'čistija' od druge« (325). Drugim riječima, sasvim »proizvoljno je u lingvističkom smislu koji jezični oblik ili svojstvo se protežira ili proganja« (Langer/Davies, 5).

Poznato je da se »purizam bavi ne samo uklanjanjem (nepoželjnih) jezičnih svojstava nego i očuvanjem poželjnih elemenata. Ovdje zapažamo važnost subjektivnog vrednovanja jezičnih elemenata od strane (utjecajnih) članova ili grupa u jezičnoj zajednici: tko će reći što je poželjno ili nepoželjno?« (3). Očito si utjecajni članovi društva bez lingvističkog obrazovanja uzimaju pravo subjektivno odrediti što je u jeziku poželjno, a što nepoželjno. To se vidi i iz triju definicija purizma navedenih u ovoj knjizi: »te tri navedene definicije se velikim dijelom slažu oko toga što je purizam: jedan (utjecajni) dio jezične zajednice izražava prigovore zbog prisutnosti određenih jezičnih svojstava i namjerava ih

izbaciti iz jezika. Obrazovani lingvisti smatraju takav postupak problematičnim jer nijedan jezik nije precizno definirani entitet s jedinstvenom poviješću niti zatvoreni skup jezičnih svojstava. Zato svaki pokušaj čišćenja jezika mora biti pogrešan jer nijedan jezik nije nikada bio čist« (4).

Pored sanitarnog purizma, ideologija čišćenja jezika uključuje kod nas i »drugi, donekle različit tip purizma, koji možemo zvati *genetičkim purizmom*. Prema genetičkopurističkom pristupu tobožnje kvarnje je rezultat isključivo utjecaja drugih jezika« (Milroy, 326). Taj vid purizma je svojim aktivnostima usmjeren »eksterno (ili ksenofobično)« (Geers, 98). Njegova bit je »'borba' protiv vanjskih utjecaja kakvi su strane riječi, posudenice, kalkovi, internacionalizmi« (98). Kao i sanitarni purizam, tako i ovaj purizam »primarno pogada leksik« (Elspaß, 24). Zajedno dolazi »eksterni (ili ksenofobični) purizam s arhaiziranjem« (Geers, 98). Naime, »ovisno o tipu purističkih zamjena i sredstava te izvora njihovog oblikovanja možemo izdvojiti: arhaični purizam, kada puristi koriste riječi i elemente za tvorbu riječi iz prošlosti« (98). Oni time narušavaju prilagodenost jezika suvremenim potrebama života. Iza toga se skriva njihova vlastita neprilagodenost vremenu u kojem žive i strah od svega što dolazi izvana: »Zato moramo pažljivo razlikovati između 'službenog' razloga purista za žigosanje odredene riječi ili gramatičke konstrukcije jer je nelogična ili strana domaćem jeziku i 'skrivene' motivacije, naime općeg straha od stranih (kulturnih) elemenata ili brige da je vlastita napredna kultura u opasnosti da opada« (Langer/Davies, 5). A »da li se takva strana invazija ili opće kulturno opadanje zaista dogada, nebitno je — važno je da utjecajni članovi društva *vide* da se to dogada; oni će zatim upotrijebiti emocionalne faktore i simboličke vrijednosti kako bi izrazili svoju zabrinutost« (5–6).

»Bitna posljedica genetičkopurističkog stava kad se primjeni na povijest jezika je

želja da se pokaže kako dotični jezik nije hibrid (još jedna metafora) prekomjernog posudivanja iz drugih jezika ili miješanja s njima. Ovo ima mnogo efekata, a jedan suptilniji među njima je da se u konvencionalnoj povjesnoj lingvistici promjene u jeziku najradije objašnjavaju kao endogenetske, kao interno uzrokovane u jednojezičnoj državi i kao da dolaze iz prirode i strukture jezika kao pojave, ali iz samog tog jednog jezika. Uloga govornika i društva, uloga jezičnog kontakta degradiraju se u tom pristupu na drugorazredno mjesto, ili se odbacuju, ili ignoriraju« (Milroy, 326–327). Takva »tradicionalna slika nastanka standardnog jezika i njegove dominantne uloge zadnjih stoljeća poduprta statičnim 'pogledom odozgo' na povijest jezika i usadivana od strane generacija učitelja i autora priručnika mogla bi se pokazati nepotpunom — ako ne i potpuno pogrešnom« (Elspaß, 42).

Uspoređivanjem laičkog i lingvističkog shvaćanja »pokazali smo kako lingvisti gledaju purizam kao općenito ništavne napore, zasnovane na naivnom i potpuno pogrešnom shvaćanju jezika, njegovog razvoja i, što je vrlo važno, toga kako je nastao: dok puristi radanje jezika gledaju često kao pojavljivanje jedinstvenog (i zato čistog) oblika, nepokvarenog vanjskim utjecajima, lingvisti vjeruju da je svaki jezik produkt jezičnog kontakta i da ne postoji nešto što bi bilo čisti jezik« (Langer/Davies, 11). Tako npr. »njemački je kao i svi drugi jezici *produkt* jezičnog kontakta« (6). Proces jezičnih kontakata neprestano je u toku, što se vidi i iz najnovijih izdanja rječnika njemačkog jezika: »najnovije izdanje ortografskog *Dudena* (2000), kojeg većina Nijemaca gleda kao glavni rječnik koji obuhvaća sve njemačke i samo njemačke riječi, uključilo je znatno povećan broj anglicizama — jer su se pojavljivali dovoljno često u autentičnim njemačkim tekstovima« (8). Glavni rječnik njemačkog jezika Duden ravnina se uvijek prema upotrebi, i »cilj Duden je pružiti pomoći kod korištenja normi

inherentnih jezičnoj upotrebi (*jezičnoimarentnih normi upotrebe*)« (8). Duden opisuje upotrebnu normu, a ne pokušava joj puristički i preskriptivistički nametati jer bi to bilo u suprotnosti s lingvistikom. Ovdje se ponovo vidi koliko su naši domaći jezikoslovci zastranili: umjesto da opisuju upotrebu, oni joj puristički i preskriptivistički nameću. Time pokazuju da im je lingvistika nepoznanica.

Lingvisti odbacuju purizam i preskriptivizam. Za lingviste »su purizam i preskriptivizam usko povezani pojmovi jer svaki pokušaj čišćenja jezika ima oblik propisivanja što je ispravan ili bolji jezični izraz. Premda je termin *preskriptivizam* općiji od *purizma*, koriste se često jedan umjesto drugoga kad se primjenjuju na narodskolingvističku aktivnost određivanja i borbe za bolji varijetet nekog jezika« (7). Zbog velike povezanosti purizma i preskriptivizma Hohenhaus (204) također kaže »koristit ću ovdje 'purizam' i 'preskriptivizam' gotovo međusobno zamjenjivo«. U svojoj analizi Hohenhaus je »prikažao od čega se sastoje tradicionalni purizam i preskriptivizam pomoću sljedeće liste karakterističnih lajmotiva — dubinskih postavki koje su osnovna svojstva preskriptivizma:

- a) subjektivna vrednovanja jezika su moguća i poželjna: postoje 'dobra' i 'loša' upotreba;
- b) govornici trebaju savjetnike (po mogućnosti nekog autoriteta): normativna pravila moraju informirati ljude kako bi *trebali* govoriti/pisati;
- c) uzor tradicije (uključujući u najekstremnijoj verziji pojam jezičnog *savršenstva*): 'starije' = 'bolje';
- d) primarnost pisanog jezika nad govorenim: jezik = pisanje; [...]
- e) jezik književnosti kao ideal: književni jezik je 'uzorit', on je 'najviši' oblik jezika (= tradicija 'najboljih pisaca', pogotovo iz 18. stoljeća)« (204–205).

Hohenhaus komentira te lajmotive: »Od svih njih a) je očito ključna postavka o (ne)pravilnosti jezične upotrebe i služi kao opravdanje za b). U c) prepoznajemo karakteristično interpretiranje jezične promjene kao propadanja, a ono uključuje puristički mit o 'zlatnom dobu' [...] d) i njegov ekstremni oblik g) su ne samo svojstvo preskriptivizma (pogotovo u 18. st.), nego su pisani književni tekstovi bili omiljeni objekt i deskriptivnih gramatičara — sve dok strukturalizam nije počeo naglašavati suprotni aksiom: 'jezik je govor, a ne pisanje' (ili preciznije: govor je *primarni* sistem)« (205).

Preskriptivističko proglašavanje svojstava koja su proširena u upotrebi nepravilnim slabo utječe na upotrebu. Tako Elspaß pomoću niza primjera ilustrira kako »svojstva koja su dva i pol stoljeća proglašavana 'nepravilnima' pojavljuju se u suvremenom standardnom njemačkom, pokazujući da je preskriptivizam na njemačkom govornom području imao mali ili nikakav utjecaj na jezičnu upotrebu« (23). U Elspašovoj analizi »iznešeni su podaci o različitim svojstvima koja imaju dugačku tradiciju u njemačkoj gramatici i koja su sva proglašavana 'nepravilnima' za vrijeme preskriptivističke djelatnosti u 18. i 19. stoljeću. Međutim, nijedno od tih svojstava nije nikad sasvim nestalo iz jezične upotrebe« (41). Stoga »na osnovi rezultata empirijskog istraživanja 'stvarnog' jezika korištenog od strane velike većine njegovih govornika i pisaca, izgleda da preskriptivističke jezične norme ponekad primjenjuje samo relativno mali broj korisnika tog jezika« (42).

Slab učinak preskriptivizma na jezičnu upotrebu razumljiv je kad se ima u vidu da »preskriptivni gramatičari koji postavljaju ili kodificiraju norme za standardni ili prestižni jezik često nisu imali mnogo kontakta s 'normalnim' korisnicima jezika, i preskriptivne gramatike i savjetnici su obično knjige koje se mogu naći na policama u svakoj kući, ali se rijetko

uzimaju s polica i čitaju« (Langer/Davies, 9).

Znanstvenici odbacuju preskriptivizam: »Postoje dva razloga za znanstveno odbacivanje preskriptivizma. Kao prvo, smatra se da je u osnovi pogrešno primjenjivati na jezik emocionalne izraze poput *dobar, loš, racionalan, lijep* itd. Lingvisti namjeravaju razumjeti, objasniti i opisati jezik, oni ga ne vrednuju — jednako kao što zoolog neće klasificirati i usporedivati različite vrste na osnovi njihove ružnoće ili prijateljskog ponašanja« (7).

Nadalje, »ovo je drugi glavni prigovor preskriptivizmu: lingvisti odbacuju proizvoljnost odabiranja oblika koji će biti protežirani i onih koji će biti žigosani. To je vrlo jasno izrečeno u Traskovoj definiciji preskriptivizma, čiji cilj je lingvistički obrazovati: '*Preskriptivizam* — Nametanje proizvoljnih normi jeziku, često suprotnih od uobičajene upotrebe. [...] Preskriptivizam se sastoji od pokušaja, od strane učitelja i književnika, da zaključe neslaganje [oko toga koji oblici bi trebali biti dio standardnog jezika] inzistiranjem na upotrebi oblika koje oni osobno protežiraju i osudivanjem oblika koji se njima osobno ne svidaju. [...]’ Osnovni pojmovi u ovoj definiciji su *proizvoljnost* norme i *osobno* svidanje i nesvidanje određenih oblika« (7-8). Zato preskriptivizam nema veze sa znanostu, nego je znak laičkog pristupa jeziku: »Narodska konverzacija o jeziku često uključuje diskusije koje direktno ili indirektno sugeriraju preskriptivizam« (Evans, 241).

Kod nas su, međutim, upravo oni koji bi nominalno trebali predstavljati znanost o jeziku izvor neznanstvenih preskriptivističkih i purističkih shvaćanja. Takvu povjavu opisuje Milroy: »Općenito se smatra da puristička uvjerenja o jeziku imaju samo članovi opće javnosti — tj. nestručnjaci — a ne profesionalni lingvisti. Lingvisti su, tako volimo misliti, znanstvenici — objektivni promatrači jezika koji mogu sebe odvojiti od ideologija prihvaćenih u društvu oko njih. Ali ta razvedravajuća misao je

sigurno netočna: sasvim je jasno da lingvisti mogu biti, i često jesu, zahvaćeni ideo-loškim pozicijama koje mogu jako utjecati na njihovu interpretaciju rezultata istraživanja« (325). Dakle, objašnjenje za izrazitu neznanstvenost purističkih hrvatskih jezikoslovaca nalazi se u činjenici da oni služe ideologiji. Poznato je i kojoj ideologiji: »Kao što je mnogo puta isticano, purizam često ide ruku pod ruku s nacionalističkom ideologijom« (Elspaß, 24).

Naime, uočeno je da »su jezične debate najizraženije u vrijeme promjena, naročito u procesu pravljenja nacije« (Horner, 169). Pomoću jezičnih debata se jezik politizira, a »praksa politiziranja nacionalnog jezika je često služila kao glavna komponenta u diskursnom procesu ‘zamišljajnja’ nacije (Anderson 1991). Jedna manifestacija politiziranja jezika je ideologija jezičnog purizma, za koju se tvrdi da je najvidljivija u doba tranzicije i promjene« (Horner, 167).

Kao što se kod pristupa jeziku razlikuje znanstveno shvaćanje naspram narodskog purističkog, tako i kod pristupa pojmu nacije »postoje dvije suprotstavljene interpretacije etnosa« (168). Jedna je esencijalistička, a druga konstruktivistička: »Prema esencijalističkom pristupu etnos je zasnovan na fiksnom skupu kriterija, koji određuju članstvo grupe. S konstruktivističke točke gledišta etnos je nešto vrlo podložno utjecaju, nešto što nastaje pregovaranjem u procesu međugrupnih odnosa. Varijacije ovog drugog shvaćanja dominiraju u aktualnim znanstvenim radovima iz društvene antropologije i naglašavaju fleksibilnu prirodu etnosa, kao i svih drugih tipova samoidentifikacije i kategoriziranja Drugih. Međutim, ono prvo shvaćanje dominira u popularnom ili ‘narodskom’ poimanju etnosa« (168).

Nacija i nacionalizam uključuju konstruiranje granica. Purizam također »uključuje borbu protiv Drugih i konstruiranje granica« (167), pa ne iznenaduje što je purizam vrlo pogodan da bude »nacionalistički kao dio nacionalističkog političkog pokreta« (Geers, 98). Hrvatski jezikoslovci

ne žele priznati da pomoću purizma šire nacionalističku ideologiju, nego tvrde da pomoću purizma nastoje standardizirati jezik. Međutim, naš jezik standardan je već stotinjak godina, što znači da cilj današnjih purističkih aktivnosti ne može biti nastanak standardnog jezika. Purističko »vraćanje zastarjelih domaćih oblika nije dio procesa standardizacije« (Milroy, 329). Pa »stoga ako se možemo složiti da genetički purizam ima neku funkciju, onda je ona sasvim drukčija: cilj genetičkopurističkog pristupa nije primarno da standardizira; on želi legitimizirati jezik dajući mu (najradije dugu i slavnu) povijest, i u nekim slučajevima pokrenuti prema uspostavljanju drevnog stanja čistoće jezika. Međutim, iako genetički purizam nije dio *procesa* standardizacije, on je svakako uključen u ono što smo nazvali *ideologijom standardnog jezika* (Milroy/Milroy 1999: 18). Legitimacija jezika se posebno podupire povjesnim pedigreeom« (329). Zato hrvatski jezikoslovci u skladu s ideologijom standardnog jezika uvjeravaju javnost da standardni jezik u Hrvatskoj postoji već više stoljeća, a istovremeno tvrde i da oni danas standardiziraju jezik. Ne samo da ni jedno ni drugo nije točno, nego je i u kontradikciji jedno s drugim.

Pored te ideologije, kod purizma su još »mnogo upadljivije otvoreno ideološke pozicije koje su usvojene i uskladene s idejom interno uzrokovane jezične promjene. One uključuju pogotovo nacionalizam, koji se može proširiti do rasističkog purizma i žigosanja manjina« (327). Toga bi morali biti svjesni oni koji u Hrvatskoj podupiru purizam. I njima bi moralo biti poznato da »puristički stavovi znaju biti otvoreno rasistički ili ksenofobični«, kao što bi im moralo biti poznato da purizam nije znanost, nego »je jezični purizam oruđe koje služi rasističkoj i nacionalističkoj ideologiji« (328).

SNJEŽANA KORDIĆ

Muka srpsko–hrvatskoga po Greenbergu

Robert D. Greenberg: *Jezik i identitet na Balkanu, raspad srpsko–hrvatskoga*. Prevela Anita Peti — Stantić, Srednja Europa, Zagreb, 2005.

Američki slavist Robert Greenberg — koji u šali kaže da je profitirao od raspada Jugoslavije, jer ima u svojoj akademskoj biografiji sad umjesto jednog tri, a uskoro možda i četiri nova strana jezika — napisao je novu knjigu.

Radi se o knjizi *Jezik i identitet na Balkanu*, s podnaslovom *Raspad srpsko–hrvatskoga*, koju je prošle godine objavila ugledna izdavačka kuća Oxford University Press u Americi, a sada je izšla u prijevodu na hrvatskomu jeziku uz potporu Ministarstva kulture Republike Hrvatske i fondacije Central and East European Book Project Amsterdam, Nizozemska.

Knjiga govori o onome što se dogodilo i što se dogada s aktualnim položajem hrvatskoga, srpskog, bosanskog i crnogorskog jezika, odnosno o tome kako je upravo jezik bio važna odrednica u nastanku nacionalnih identiteta na Balkanu. (Prema Websterovoj definiciji, balkanizirati znači razbiti na male neprijateljske političke dijelove poput Balkana nakon Prvoga svjetskog rata.)

Riječ je o babilonskoj pomutnji jezika u višenacionalnoj državnoj tvorevini koja se dogodila početkom devedesetih godina prošloga stoljeća prilikom obrušavanja totalitarnog sustava i višenacionalne zajednice. Tih su godina na slavenskom jugu niske nove nacionalne postkomunističke države i novi jezici.

U prvi mah američki jezikoslovac htio je napisati doktorsku disertaciju, a tema je bila slavistička, teorijsko–lingvistička, o hrvatsko–srpskim apelativnim oblicima. Budući da su došli novi balkanski ratovi, napisao je sasvim drugu knjigu koja se bavi više politikom i socijalnom lingvistikom, negoli teorijsko–lingvističkom tematikom.

Knjiga se temelji na novijoj gradi, kao i na autorovoj suradnji s nizom istaknutih južnoslavenskih filologa, uglavnom iz Srbije, a manjim dijelom iz drugih bivših jugoslavenskih republika, koje je posjećivao samo kao izletnik.

U sadržaju je novija povijest srpskoga i hrvatskoga jezika, iz koje slijede rasprave o novonastalim jezicima. U središtu je istraživanja zamršena jezična situacija u Bosni i Hercegovini, što je i razumljivo s obzirom na njezin višenacionalni sastav i vjerske podjele između kršćana i muslimana, pa opet razlike između dvaju kršćanskih odvijutaka, katolika i pravoslavaca. Prema Greenbergu, lingvističke su podjele posljedica »lingvističkog nacionalizma«. Riječju, pojavljivanje četriju jezika nasljednika »zajedničkog« jezika (kojeg nije ni bilo) govori o tome da je radanje jezika na Balkanu bilo neposredna posljedica eksplozivnih »nacionalističkih politika« u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori. Tu prema njemu neprirodnu pojavu usporeduje hinduskim jezikom u Indiji i urduom u Pakistanu, kojoj su u našim prilikama kumovali jezikoslovci i političari.

U duhu zakašnjelog romantizma Greenberg iz daleke Amerike vidi Hrvate i Srbe gotovo kao jedan narod s dva različita politička imena. Isto tako za nj je i jezik kojim oni govore jedan jezik, koji Hrvati zovu hrvatskim, a Srbi srpskim.

Najveća je mana knjige, gledano s hrvatske strane, što se autor ne referira na važniju literaturu, primjerice na radeve Zlatka Vincea, Ljudevita Jonkea, Dalibora

Brozovića, Radovana Katičića, Josipa Silića, Ivu Pranjkovića, Marka Samardžiju i dr. Doduše, on složenu problematiku površno vezuje i dokumentira za Bečki i Novosadski dogovor, premda se ime novog ujedinjenog književnog jezika nigdje ne nalazi u Književnom dogovoru. U Novosadskom dogovoru govori se o jednom jeziku, s dva izgovora i dva pisma. U tom kontekstu, jezičnoj je federalizaciji svoj prilog dala *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, koja je bila vjesnik Hrvatskog proljeća.

Pisac je dosta pozornosti posvetio hrvatskim jezičnim i pravopisnim pitanjima.

Pojavu hrvatskog jezičnog purizma Greenberg veže za marionetsku državu NDH i za korijenski pravopis, koji je kratko vrijeme bio u uporabi u toj državnoj tvorevini. U tom duhu osvrćući se na suvremene jezične i pravopisne prilike, pravopisce je podijelio na preskriptiviste (konzervative) koji propisuju stanje u jeziku i na deskriptiviste (liberale) koji opisuju stanje u jeziku. Tako prvim pripadaju autori *Hrvatskog pravopisa* Babić, Finka i Moguš, a drugima pisci *Pravopisa hrvatskoga jezika* Silić i Anić. Polemičke rasprave između preskriptivista i deskriptivista bile su posebno vidljive u godinama nakon Tudmanove smrti kada su se u Hrvatskoj pojavila dva suprotstavljenia pravopisna priručnika. Autori preskriptivnog pravopisa (Babić i dr.), kaže američki autor, usko su vezani za HDZ i »nacionaliste« i sebe smatraju državotvornim, a pored ostalog propisuju u najnovijim izdanjima, koja su u stalnoj zavadi sa starijim i *Londoncem*, pisanje *neću* kao dvije odvojene riječi *ne* *ću* (zaplićući se nesvesno u Vukove paučine, koji je također niječnu česticu *ne* s kratkim oblikom pomoćnog glagola *htjeti* pisao kao dvije riječi). K tomu, pretjeruju u uporabi i jekavskog refleksa staroslavenskog glasa jata (strjelica, pogreška) te novotvorenicu, oživljenica i zastarjelica.

Što se tiče pak Srba u Hrvatskoj, još je Ljudevit Jonke ustvrdio da Srbi i jekavci u Hrvatskoj pripadaju »hrvatskom kulturnom krugu«, dok je njegov srpski kolega Pavle Ivić, čiji je Greenberg učenik, odbacio takvu tvrdnju uzvraćajući da se moraju poštivati jezična i kulturna prava hrvatskih i bosanskih Srba. U vezi s tim su i kontraverze i frakcijske borbe u srpskom jeziku kao jednom jeziku s dvjema varijantama (ekavskom i ijkavskom) i dvama pismima (ćirilicom i latinicom) te dvama pravopisima napisanim ćirilicom. Riječ je o trima skupinama: neovukovcima, ortodoksnim jezikoslovцима i onima koji zagovarađuju *status quo*. Sve to navodno govori o tome da srpski jezik još nije moderno standardiziran.

Zamršene su prilike i u Crnoj Gori koja ide prema osamostaljenju a na vidiku se zahuktava novi crnogorski jezik u čiji standard Greenberg sumnja. Na djelu su i crnogorski vukovci. Nejasna je jezična praksa Srba u Hrvatskoj (i Hrvata u Srbiji). Njihovo je legitimno pravo da te prijepore rješavaju vodeći se prvenstveno svojim interesima i u skladu s komunikacijskim potrebama. Naravno, što god da izaberu i kako god da odluče, tu odluku treba poštivati.

Bosanski jezik, koji je svoje medunarodno priznanje doživio u Deytonu, prilikom potpisivanja mirovnog ugovora između Hrvata, Srba i Bošnjaka, sličan je hrvatskom i srpskom jeziku. Prvi pravopis bosanskog jezika Senahida Halilovića objavljen je samo godinu dana nakon Deytonskog mirovnog sporazuma, a prva suvremena bosanska gramatika pojavila se pet godina nakon njega (Halilović, Jahić, Pačić).

Akademik Dalibor Brozović, koji je i sam rođen u Bosni, osporavao je jeziku bosansko ime, smatrajući da je prikladniji naziv bošnjački jezik, jer je običajno da se u ovom dijelu svijeta standardni jezici zovu

atributom po imenu naroda kojemu služe, pa se tako južnoslavenski standardni jezici zovu slovenski, hrvatski, srpski, makedonski, bugarski, možda i crnogorski. Jedino Bošnjaci žele svoj jezik zvati bosanskim. Nazivajući bošnjački jezik bosanskim, sugerira se da je bošnjački jezik »ravnopravniji« od druga dva ravnopravna jezika.

Drukčiji pogled ima bosanskohercegovački akademik Muhamed Filipović. On drži da su bosanski katolici i pravoslavci, koji su danas Srbi i Hrvati, sve do sredine XIX. stoljeća bili Bošnjaci pravoslavci i katolici, a da su pod idejama koje su dolazile iz Srbije i Hrvatske počeli uzimati do tada u Bosni nepoznato nacionalno ime Hrvati i Srbi. Nadalje, Filipović dodaje da ni Mak Dizdar nije bio hrvatski pisac kao što ni Meša Selimović nije bio srpski. Meša se izjašnjavao kao Srbin zbog navodnog terora koji je nad njim vršio Cvjetin Mijatović, a Mak je postao Hrvatom zbog tiskanja knjiga i veće naklade. Slično su se izjašnjavali i drugi bosanskohercegovački pisci. Snažnu potporu bosanskomu jeziku dala je i *Povelja o bosanskom jeziku*, koju je potpisalo sedamdesetak intelektualaca u Sarajevu.

U kapitalnim djelima bosanskog jezika, koja su nedavno objavljena primjetljivo je da se slovo *h* piše gdje mu je prema podrijetlu mjesto i u riječima u kojima je naknadno uspostavljeno (kahfa, lahko i dr.). Dašto, ako bi se bošnjački jezik lahko udaljavao od hrvatskoga i srpskog jezika i od svojih duhovnih i povijesnih ishodišta, koje pamti na stećcima i starim pismenima, sve bi se više udaljavao od sebe i sličio bi dalekim i nerazumljivim jezicima (turskom i arapskom jeziku). Što se tiče naziva bosanskog jezika, slično su prigovarali i Srbi.

Jezičnu situaciju koja sliči trogrbnoj devi u BiH, autor smatra posebno složenom i zapetljanim s obzirom na to da je Republika Srpska u svom izvornom ustavu

srpski jezik proglašila službenim, a u Federaciji je u javnoj uporabi bosanski i hrvatski jezik. Naposljetku, jezik je za svakog u bivšoj Jugoslaviji pitanje: *tho si ti?*, pitanje identiteta. A jedno od najtežih pitanja u Bosni obično je, svakodnevno pitanje: kojim jezikom govorиш? Ono je zamjena za pitanje: kojem narodu pripadaš?

Cijepanje jednog jezika, ma kako bogat razlikama unutar sebe bio, na četiri nova jezika u samo jednom desetljeću, bez presedana je u svjetskoj lingvističkoj teoriji i praksi, tvrdi Greenberg.

Na kraju što reći o jeziku R. Greenberga? Dobro govori hrvatski, srpski, bosanski (i crnogorski), a najbolje srpsko-hrvatski. Najveća je mana knjige što autor promatra južnoslavenske jezike kao varijante jednog istog jezika koji se stalno između sebe svadaju i međusobno mrze kao i njihovi govornici koji su do juče ratovali. Prema njemu na Balkanu (čit. u bivšoj Jugoslaviji) u zavadi su jezici i narodi, jezikoslovci i političari, vjere i ideologije.

Doduše, svi suvremeni jezici iznikli su iz različitih štokavskih narječja, slikovito rečeno iz balkanskog blata, pritom se samostalno oblikovali i u književnosti, kulturi, znanosti, politici, vjeri, običajima i tome slično; a sve to čini nacionalni identitet, kojemu je jezik samo jedan od oznaka.

Bez obzira na kontraverze, političke i lingvističke naravi, faktografske netočnosti i istraživačke površnosti, dakako i znanstvene upitanosti, knjiga o jeziku i identitetu čita se sa zanimanjem i pažnjom u laičkim i stručnim jezikoslovnim krugovima, ne samo u Hrvatskoj nego i šire u drugim novonastalim južnoslavenskim državama. Dašto, ona otvara i nove proturječnosti i o jeziku i o identitetu.

Bože dragi, na kojem ćeš jeziku zovuti profesora Greenberga kada dode pred tvoje lice?!

JOSIP DANOLIĆ

Bjelina papira i crnilo riječi

Nives Opačić: *Iza riječi. Prtinom i cijelcem*. Matica hrvatska, Zagreb, 2005.

219

Knjiga Nives Opačić, *Iza riječi* zbirka je tekstova koje je ova dugogodišnja sveučilišna nastavnica objavljivala u svojoj hvaljenoj kolumni na stranicama »Vijenca«. Pomalo zagotonan podnaslov knjige *Prtinom i cijelcem* zapravo otkriva njen stil i narav: riječ je o duhovitom, informativnom, stručnom i provokativnom štivu koji povezuje često naizgled udaljene »pametne i knjiške stvari« sa svakodnevnim, opipljivim pojavnostima. Plešući između te dvoje polutke, zaboravljenog rječničkog blaga (i životnih praksi koje su s njim zapretane) i rastućih suvremenih društveno-lingvističkih fenomena, autorica nas s jedne strane upozorava i na samorazumljive i na nepronične aspekte jezičnog ophodenja, dok druge strane lako razotkriva bombastične i senzacionalističke jezične manipulacije tiska, televizije ili političara. Kako sama kaže, objašnjavajući intrigu podnaslova, понekad je išla utabanim stazama, prtinama koje su drugi prokrčili (knjigama, iskustvima, rječnicima), no često se u tom hodanju (hodočašćenu) našla i »na čistini, pred cijelcem«. Tada je trebalo umijeća, intuicije i dovitljivosti da se pronade daljnji put ili poštovanja prema svetosti jezika (života, znanja) da se zastane pred njegovom bjelom i svjetlošću.

Često je formalno ograničenje kratkoćom kolumnističkog prostora gušilo rukavce teksta–potrage koji su dozivali daljnje istraživanje. No, unatoč tome, upravo je ovakva kratka forma pridonijela dinamičnosti teksta. Birala je pritom teme koje su se lako dale nizati u neke šire skupine

(nazivi za hranu, piće... mesta konzumacije i susreta, običaji, lokalizmi... pašike, majendah, špriherica... kredenc, bar i buffet). Tako su nastajali mali albumi sociolingvističkih analiza koje su, zahvaljujući autoričinoj izuzetnoj erudiciji i humoru, spojile i geografske i književne, glazbene, zoološke, kulinarske, povijesne i etnološke interese. Početak putovanja najčešće je odabrana riječ ili riječ koja odabere autoricu, zaustavljajući njenu pažnju i usmjeravajući je prema »poznatim prtinama« rječnika i leksikona, otvarajući mogućnosti povijesno jezične interpretacije leksema. Pri tom, usuprot kroničnoj neljubljenosti ovog predmeta na jezičnim studijima, Nives Opačić pokazuje kako »kopanje po rječnicima« i istraživanje povijesnih jezičnih mijena može predstavljati pravu avanturu: »Otputiš se, a ne znaš dokle ćeš dospijeti. Prepustiš se s punim povjerenjem svojim vodičima. A oni te vode k svojim dalekim rodacima na jugu i na sjeveru, na istoku i na zapadu. Nema tu nikakvih političkih, geostrateških ni interesnih podjela. Riječ — i ono u riječi dublje od riječi — žive u savršenu skladu i miru.« Njena potraga, u skladu s »geostrateškim područjem« vodi najčešće u njemački, francuski, talijanski i latinski, ali i u češki, turski, perzijski, staroslavenski i indoeuropski. Toponimi koji se ponavljaju i permutiraju, jednako kao i osnovice općih imenica, otvaraju jednu drukčiju sliku na medusobnu kulturnu srodnost sa svim susjedima ove naše *antemuralechristianis* zemljice. No, nisu njena putovanja samo rječničke naravi: hibridna narav tekstova omogućila je i izvještaje s pravih putovanja: na europski Sjever i Jug, Istok i Zapad, na hrvatsku obalu i na kopno. Britkost i svježina njenog pisma učinila su da te različite jezične, kulturne i druge informacije ne zatrpuju ovako male tekstove, a da ipak otkriju cijelu paletu vrijednosti i obrazovanja jednoga gradanskog habitusa, u najboljem starinskom smislu riječi. Teološke, muzičke, slikarske, književne, povijesne, kazališne, botaničke,

gastronomске i druge reference, obojene su ponekad nostalgičnim tonovima sjećanja na vlastito odrastanje i školovanje i, naročito kad ih medusobno spaja, gorkim primjedbama na suvremene devijacije u odgoju, obrazovanju i javnom ophodenju. Ovime se sve napisano/proživljeno u jednom pomalo rezignirajućem, ali zapravo oštro angažiranom tonu suprotstavlja naletu devijacije i devastacije svega što se podrazumijeva(lo) pod dobrim odgojem u skladu s vrijednostima gradanskog društva. Tako suprotstavlja sliku nekadašnjeg »zabranjenog« Božića koji se svejedno slavio s velikom pažnjom, okupljujući čitavu obitelj: »a navečer kod kuće tamnoplava baršunasta haljina, tvrdi bijeli uškrobljeni ovratnik, bijele čarape, niske lakaste polucipele, mama u crnoj haljini s brošem (...) tata u odijelu i bijeloj košulji sa zlatnim manšetama (...), dida u odijelu i prsluku sa srebrnim džepnim satom na lancu, tete i baka vile čarobnice...« i današnju konzumersku preobrazbu obiteljskog blagdana u *shopping*–Božić čiji je adekvatan amblem novokomponirani djed Božićnjak.

Dovitljivo i duhovito spajajući heterogena područja, humanistička, društvena i prirodoslovna, Nives Opačić ovom svojom knjigom pokazuje koliko je jezik zapravo društveno obilježen medij i kako nema neutralnih izraza ni riječi. Ona nam je ovdje predstavila svoj prirodan interes za »prtini i cijelac« riječi, rječnika i lingvističkih i drugih putovanja. Žanrovski, utkala je ponešto i od putopisa, eseja, ispovijesti i pisama koja su, ne slučajno, našla svoje adresate u najširem broju čitatelja. Čak i ako niste lektor po dužnosti, ni zaljubljenik u riječi iz »unutarnje nužde«, ova knjiga će Vas taknuti ili barem usput »okrznuti«: samo se kod nje u istom članku može spojiti tema kraja stoljeća, nekadašnjih zagrebačkih frajera, Šegrta Hlapića, ciklus pjesama Gustava Mahlera i izraz pravde po kojem »svaka rit dode na šekret«.

MARINA PROTAKA